

ISSN 0203-9494

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

20

1979

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

ВИПУСК 20

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1979

В сборнике освещаются вопросы взаимоотношения нашей Родины с зарубежными славянскими странами на разных этапах их исторического развития и особенно в наши дни. Рассматриваются актуальные вопросы истории Польши, Болгарии, Югославии и Чехословакии в эпоху средневековья, в новое и новейшее время. Группа статей посвящена проблемам славянской историографии.

Предназначен для научных работников, преподавателей вузов, студентов и учителей.

Редакційна колегія: доц., канд. іст. наук В. П. Чорній (відп. ред.), доц., канд. іст. наук І. І. Белякевич (заст. відп. ред.), доц., канд. філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. філол. наук О. І. Грибовська (відп. секр.), проф., д-р іст. наук О. С. Бейліс, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вервес, проф., д-р іст. наук І. М. Гранчак, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук С. І. Сідельников, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редакційної колегії: 290000, Львів, вул. Університетська, 1, держуніверситет, кафедра історії південних і західних слов'ян, тел. 79-89-21 (дод. 88-2)

Редакція історико-філологічної та навчально-методичної літератури

ПЕРЕДМОВА

Дослідження історії південних і західних слов'ян вітчизняними вченими має давні традиції. Історична доля зарубіжних слов'янських народів, з якими східнослов'янські народи протягом багатьох віків підтримували тісні економічні, політичні і культурні взаємини, завжди викликала жваве зацікавлення прогресивної громадськості нашої країни. Але особливо зріс інтерес до історії слов'янських країн у наш час, коли вони стали важливим фактором зміцнення світової соціалістичної системи.

У результаті динамічного розвитку соціалістичних країн і братерського співробітництва між ними значно зміцнилися позиції соціалізму у світі, посилився його вплив на хід світового історичного розвитку. «Розвиток країн соціалізму, — зазначив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — зростання їх могутності, посилення благотворного впливу міжнародної політики, яку вони проводять, — ось що становить нині головний напрям соціального прогресу людства»*.

Радянські вчені приділяють велику увагу вивченню загальних закономірностей виникнення і розвитку світової соціалістичної системи в цілому та історії окремих соціалістичних країн. Особливо плідно вони працюють над вивченням історичного минулого і сучасного етапу розвитку зарубіжних слов'янських країн, їх взаємозв'язків і співробітництва з Радянським Союзом. На цій ділянці славистики вітчизняна наука досягла сьогодні значних успіхів. Яскравим свідченням цього є висока оцінка науковою громадськістю доповідей і матеріалів, представлених радянськими вченими на VIII з'їзді славистів, що відбувся в серпні 1978 року в Белграді.

У пропонованому збірнику вміщено статті, повідомлення та історіографічні нариси, присвячені актуальним питанням слов'янської історії та історіографії. Їх авторами є вчені Львова, Києва, Москви, Харкова, Ужгорода, Луцька, Ровно та Івано-Франківська. Збірник відкривається статтею Л. О. Зашкільняка, в якій показано міжнародне значення нової радянської Конституції, а також розглянуто деякі питання конституційного будівництва в НРБ, ПНР і ЧССР. У статті О. В. Петрова і повідомленні В. Т. Денисюка розглядаються основні аспекти економічного співробітництва між соціалістичними країнами у світлі реалізації Комплексної програми економічного співробітництва країн — членів РЕВ.

* Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 30.

Широко у збірнику представлені питання економічних, політичних і культурних зв'язків народів нашої країни і зарубіжних слов'янських країн у минулому. Вони розглядаються у статтях і повідомленнях І. І. Беякевича, С. В. Кушинської, В. М. Цятка, П. І. Арсенича, В. П. Кривоноса. Важливе місце посідають проблеми соціально-економічного і політичного розвитку слов'янських країн. Їм присвячені статті О. С. Бейліса, В. П. Чугайова, Т. В. Ігнат'євої, А. М. Козій та повідомлення А. А. Шевчука.

Автори згаданих статей і повідомлень, спираючись на широку джерельну базу, вводять у науковий обіг нові фактичні дані. Їхні праці містять цікаві висновки і спостереження.

Окремий великий розділ збірника присвячений питанням історіографії. Він відкривається статтею А. І. Чернія, в якій дається критика буржуазних фальсифікаторів історії БКП та її економічної політики. Окремі статті, авторами яких є Ю. М. Гроссман, А. В. Крюков, Г. Й. Чернявський і В. П. Чорній, присвячені видатним вченим-славістам І. Срезневському, П. Домбковському та С. Сідельникову. У статті Л. П. Лаптевої розглядається створення російського археологічного інституту в Константинополі, його наукова діяльність та зв'язки з південно-слов'янськими вченими. Оцінка демографічних досліджень сучасних польських учених дана у статті М. Г. Крикуна. В цілому історіографічні статті носять оригінальний характер і є певним вкладом у вивчення історії слов'янознавства.

*Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК, ст. викл.,
Львівський університет*

НОВА КОНСТИТУЦІЯ СРСР І ДЕЯКІ ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО БУДІВНИЦТВА В СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ

В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції почалась нова історична епоха — епоха революційного оновлення світу, епоха переходу до соціалізму і комунізму. «Почався шлях, по якому сьогодні йдуть сотні мільйонів людей і по якому судилося піти всьому людству», — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю Великого Жовтня [3, с. 3]. Світовий соціалізм, що перетворився в найбільш динамічну силу сучасності, яскраво виявляє свої корінні переваги над старим буржуазним суспільством.

Яскраве свідчення переваг реального соціалізму — прийняття 7 жовтня 1977 р. нової Конституції СРСР, яка являє собою «концентрований підсумок усього шістдесятирічного розвитку Радянської держави» [5, с. 3]. Глибоко символічним є той факт, що нова Радянська Конституція схвалена в рік 60-річного ювілею Великого Жовтня. Вона демонструє вірність революційному духові марксизму-ленінізму, свідчить про успішне втілення в життя ідей Жовтня.

Практичне і теоретичне значення Конституції СРСР 1977 р. визначається перш за все тим, що вона в нових історичних умовах — в епоху розвинутого соціалізму — закріплює основи загальнонародної держави, керуючись ідеями наукового комунізму, принципами марксистсько-ленінського вчення. Прийняття Основного Закону СРСР підтвердило тезу, що конституційний розвиток соціалістичних держав відбувається як динамічний процес. Динамізму як системі, що постійно розвивається, відповідає динамічна концепція соціалістичної демократії. Суспільству, яке швидко розвивається, необхідне систематичне вдосконалення його конституційних актів, пристосування їх до нових умов. Для соціалістичного суспільства це положення тим важливіше, що Конституція є «робочим» документом, роль якого не зводиться до історичної реліквії, а навпаки, полягає в ак-

тивному регулюванні реально існуючих суспільних відносин [14, с. 5].

Нова Конституція СРСР сприяє дальшому розвитку соціалістичної державності. Її значення виходить далеко за рамки однієї країни, оскільки знаменує собою новий етап прогресивного розвитку людства — етап побудови розвинутого соціалістичного суспільства і поступового переростання його в комуністичне. «Розвинуте соціалістичне суспільство, — відзначав Л. І. Брежнев, — закономірний ступінь соціально-економічної зрілості нового ладу в рамках першої фази комуністичної форми» [4, с. 4].

Розвинуте соціалістичне суспільство, побудоване в СРСР, успішно будується в інших країнах соціалізму. Марксистсько-ленінська теорія розвинутого, зрілого соціалізму як закономірного етапу на шляху до комунізму розроблена колективними зусиллями КПРС і братніх комуністичних і робітничих партій. Вона базується на положеннях К. Маркса і В. І. Леніна про соціалізм як про систему, що в процесі розвитку проходить різні етапи зрілості суспільних відносин. Класики марксизму-ленінізму передбачали, що соціалізм буде не короткотривалим періодом на шляху до комунізму, а тривалою смугою розвитку, мета якої — *підготувати* — роботою довгого ряду років підготувати — перехід до комунізму» [2, т. 44, с. 143]. Головною умовою створення комуністичного суспільства марксистсько-ленінці завжди вважали необхідність найповнішої матеріальної та духовної підготовки на стадіях соціалістичного розвитку. При цьому комунізм історично межує з найбільш розвинутими, зрілими формами соціалістичних суспільних відносин. В. І. Ленін писав: «Коли ми питаємо себе, що являє собою комунізм на відміну від соціалізму, то ми повинні будемо сказати, що соціалізм є те суспільство, яке виростає з капіталізму безпосередньо, є перший вид нового суспільства. А комунізм є вищий вид суспільства, і він може розвиватися лише тоді, коли цілком зміцниться соціалізм» [2, т. 40, с. 32].

Досвід СРСР і інших соціалістичних країн показав, що з перемогою соціалізму не починається безпосередній перехід до комунізму. Для створення комуністичного суспільства необхідні надзвичайно високий ступінь розвитку продуктивних сил і всієї системи суспільних відносин, свідомості та культури людей. Ці історичні завдання не можуть бути повністю вирішені в перехідний період навіть у найбільш розвинутих країнах. Тому об'єктивно необхідним є тривалий етап будівництва розвинутого соціалізму, тобто розвитку соціалізму на власній основі. «Ми глибоко переконані в тому, що якими б не були специфічні умови країн, що будують соціалізм, — підкреслював Л. І. Брежнев, — етап його вдосконалення на власній основі, етап зрілого, розвинутого соціалізму є необхідною ланкою соціальних перетворень, відносно тривалою смугою в розвитку на шляху від капіталізму до комунізму» [4, с. 10].

Нова Конституція СРСР закріплює досягнення реального розвинутого соціалізму, в стислому, концентрованому вигляді визначає характерні риси зрілого соціалізму, підводить підсумки глибоким змінам, які відбулися в радянському суспільстві за чотири десятиріччя після прийняття Конституції СРСР 1936 року. Одночасно вона визначає напрям дальшого розвитку, який полягає в тому, що в міру вдосконалення розвинутого соціалізму відбувається поступове переростання його в комунізм.

Нова Конституція СРСР, що є підсумком колективного досвіду комуністичних і робітничих партій, служить орієнтиром для інших країн, що будують соціалізм. У цьому полягає її історичне значення. Польська газета «Трубина Ludu» писала: «Радянська Конституція є, безперечно, орієнтиром для визначення дальшого будівництва соціалізму і комунізму. Це має велике значення для Польщі і всіх інших соціалістичних країн» [15]. Громадськість країн соціалістичної співдружності брала активну участь в обговоренні Основного Закону СРСР, високо оцінила Конституцію як «велике завоювання соціалізму», «хартию соціалізму і демократії». Преса соціалістичних країн підкреслювала, що в новій Конституції СРСР в тій чи іншій формі знайшли відображення ряд положень, зафіксованих у конституціях братніх держав, так само, як і ці конституції увібрали в себе попередній досвід радянського законодавства.

Конституційний розвиток у багатьох країнах соціалізму відображає глибокі перетворення в їх економіці, політиці, ідеології. Конституції, як правило, підбивають підсумок суспільним змінам, визначають напрям дальшого розвитку. Розвиток конституцій соціалістичних країн свідчить про єдність вихідних принципів і подібність вирішення багатьох питань економічної та політичної організації суспільства в період соціалістичного будівництва. Загальні закономірності переходу до соціалізму визначають спільні риси конституційного будівництва соціалістичних країн. Разом з тим специфічні умови кожної країни зумовлюють особливості прояву загальних закономірностей в кожній окремій країні.

Європейські країни народної демократії стали на шлях будівництва соціалізму внаслідок перемоги і розвитку демократичних і соціалістичних революцій. Революційний процес, який виріс на ґрунті об'єднання національно-визвольної та соціальної боротьби трудящих мас, очолюваних робітничим класом, пройшов у своєму розвитку ряд етапів, на кожному з яких шляхом послідовного вирішення загальнодемократичних завдань маси були підведені до соціалістичних перетворень. В. І. Ленін і більшовики неодноразово підкреслювали, що довести до кінця демократичну революцію спроможний тільки пролетаріат [2, т. 17, с. 350]. Особливості переходу до будівництва соціалізму в європейських країнах наклали відбиток на

форми політичної організації суспільства, зумовивши одночасно і загальні закономірності соціалістичного будівництва.

У кінці 40-х років, коли європейські країни народної демократії перейшли до соціалістичного будівництва, були схвалені нові конституції цих країн*, що закріпили завоювання трудящих, створили передумови для швидкого просування суспільства по соціалістичному шляху. Конституції країн народної демократії відображали значні зміни, які відбулись у ході революційних соціально-економічних перетворень, серед яких найважливішими були земельна реформа і націоналізація основних засобів виробництва. Конституції закріпили головну мету народної держави — побудову соціалізму, а також основні напрями її досягнення — зміцнення і розширення соціалістичного сектора в економіці, розвиток принципу планування, значне розширення демократичних засад державної організації. Разом з тим вони відобразили своєрідність і складність конкретної історичної обстановки кожної країни.

У перших конституціях країн народної демократії не лише було використано досвід СРСР, а збагачено його новими ефективними формами державної та економічної організації суспільства. Зокрема, в них закріплено такі форми згуртування трудящих під керівництвом робітничого класу, як національні фронти, визначено поступовий характер витіснення капіталістичної власності та ін.

На основі перших конституцій трудящі країн народної демократії досягли великих успіхів у всіх галузях життя. В другій половині 60—початку 70-х років країни народної демократії в основному побудували фундамент соціалізму і перейшли до створення розвинутого соціалістичного суспільства. В цих країнах встановилися соціалістичні виробничі відносини. В 1970 р. питомо вага соціалістичного сектора в створенні національного доходу Болгарії дорівнювала 99,7%, Чехословаччини — 99,2, Польщі — 79,2%. Ще вищі показники характеризують частку соціалістичного сектора у валовій продукції промисловості: Болгарії — 99,6%, Чехословаччини — 100, Польщі — 97,9% [11, с. 38]. Були ліквідовані експлуататорські класи, зміцнилась морально-політична єдність трудящих навколо робітничого класу. Існуючі конституції вже не задовольняли рівень розвитку суспільства. Необхідно було розробити нові конституції, які б відповідали етапу розвитку соціалізму на власній основі.

У 60-х—на початку 70-х років були розроблені нові основні закони соціалістичних країн, які юридично закріпили соціалістичні перетворення і визначили шляхи їх дальшого розвитку. Основною метою народів соціалістичних країн є будівництво розвинутого соціалістичного суспільства і поступове переро-

* В Югославії конституція була схвалена у 1946 р., у Болгарії — 1947 р., Чехословаччині — 1948 р., Польщі — 1952 р. [8, с. 16—17].

стання його в комуністичне. Ці положення є програмними і для комуністичних партій соціалістичних країн, які з наукових марксистсько-ленінських позицій визначають шляхи і методи досягнення головної мети.

У липні 1960 р. Національними Зборами була схвалена нова Конституція Чехословаччини, яка проголосила країну Чехословацькою Соціалістичною Республікою. У 1968—1970 рр. в Конституцію були внесені значні зміни, які остаточно закріпили федеративний устрій країни, визначили компетенції вищих органів державної влади тощо [8, с. 373—381]. У 1971 р. у дію вступила нова Конституція Народної Республіки Болгарії, яка, виходячи з програми БКП, зафіксувала вступ країни в етап створення розвинутого соціалістичного суспільства [8, с. 87—89]. В Польській Народній Республіці діє Конституція 1952 р., в яку протягом 1953—1963 рр. було внесено ряд змін. У 1976 р. сейм ПНР схвалив зміни у Конституції, що відображають зростання керівної ролі ПОРП у соціалістичному будівництві, розширення компетенції місцевих органів народної влади, співвідношення між вищими органами управління та ін. [8, с. 275].

Нові конституції європейських соціалістичних країн визначають соціалістичний характер державної влади як диктатуру робітничого класу, закріплюють керівну і спрямовуючу роль комуністичних партій, які з наукових, марксистсько-ленінських позицій здійснюють керівництво побудовою розвинутого соціалістичного суспільства. В конституціях відображена активна роль держави в розвитку соціалістичного народного господарства, зростаюча роль трудящих мас в управлінні державою, розширення демократизму соціалістичного суспільства, зростання ролі масових громадських організацій та ін.; сформульована головна мета розвитку народного господарства — неухильне піднесення добробуту і життєвого рівня народу; принципи соціалістичного інтернаціоналізму як основи зовнішньої політики. Так, стаття 12 Конституції НРБ проголошує: «Народна Республіка Болгарія належить до світової соціалістичної співдружності, що є однією з головних умов її незалежності і всебічного розвитку» [8, с. 102].

Нова Конституція Радянського Союзу — перша конституція суспільства розвинутого соціалізму — зафіксувала основні його ознаки та характерні риси. У виступах на урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю Великого Жовтня, керівники партійно-урядових делегацій братніх країн, комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн, делегацій країн, що розвиваються, підкреслювали, що в новій Конституції СРСР з найбільшою силою відображені ідеї Великого Жовтня, ідеї соціальної рівності та справедливості. У привітанні від ЦК КПЧ і уряду ЧССР з приводу схвалення Основного Закону Радянського Союзу вказувалося: «Нова Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік переконливо демонструє величезні історич-

ні переваги соціалізму, ще вище піднімає благородні ідеали людства і вміщує реальні гарантії їх здійснення» [12].

Одною з головних рис Конституції СРСР 1977 р. є чітка і розгорнута характеристика керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в розвинутому соціалістичному суспільстві. В 6 статті Конституції говориться, що КПРС є ядром політичної системи радянського суспільства, надає науково обґрунтованого характеру боротьбі радянського народу за перемогу комунізму.

В одному з найважливіших теоретичних положень нового Основного Закону СРСР зазначено, що на етапі розвинутого соціалізму держава диктатури пролетаріату переростає в загальнонародну. Цей висновок ґрунтується на тому, що в країні утвердилась соціально-політична та ідейна єдність усіх класів і верств населення, які сприйняли ідеологію робітничого класу. «Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю та інтереси робітників, трудящих усіх націй і народностей країни», — записано в статті 1 Конституції СРСР 1977 р. [9, с. 6]. Вперше в історії соціальна база держави охопила все суспільство, і потреба в диктатурі пролетаріату як формі політичного керівництва суспільством відпала.

Весь хід суспільного розвитку в сучасну епоху не лише теоретично, а й практично довів органічний зв'язок між демократією та соціалізмом. В. І. Ленін підкреслював, що «соціалізм неможливий без демократії в двох розуміннях: (1) не можна пролетаріатові здійснити соціалістичну революцію, якщо він не підготовляється до неї боротьбою за демократію; (2) не можна переміжному соціалізмові вдержати своєї перемоги і привести людство до відмирання держави без здійснення повністю демократії» [2, т. 30, с. 122]. Демократизм соціалізму — це складний, об'єктивно зумовлений процес. Диктатура пролетаріату, яка є змістом попереднього періоду до соціалізму, являє собою значний крок вперед порівняно з буржуазною демократією. Робітничий клас, на відміну від експлуаторських класів, є носієм соціального прогресу, органічно зацікавленим у розвитку і розширенні демократії. «Саме становище пролетаріату, як класу, змушує його бути послідовним демократом», — вказував В. І. Ленін [2, т. 11, с. 35—36].

Основний зміст демократичних перетворень при соціалізмі полягає у підтримці та неухильному розвитку історичної творчості народних мас, у повсякденній участі всього населення в управлінні справами держави і суспільства. При соціалізмі розширення демократії відбувається не стихійно, воно спрямовується Комуністичною партією.

Загальнонародна держава — це політична організація народу, властива зрілим соціалістичним суспільним відносинам. Конституція чітко окреслює завдання, функції та структуру державних органів, визначає їх як основне знаряддя будівниц-

тва соціалізму і комунізму, вказує вищу мету всієї державної діяльності — побудову безкласового комуністичного суспільства. Відповідно до загальнонародного характеру держави в Конституції закріплюється народовладдя, підкреслюється основний напрям розвитку радянської політичної системи — все ширша участь трудящих в управлінні суспільством і державою, підвищення активності громадських організацій, зміцнення правових основ державного і суспільного життя.

Ідея загальнонародної держави схвалена багатьма комуністичними і робітничими партіями країн соціалізму. Так, Перший секретар ЦК ПОРП Е. Герек на VII з'їзді ПОРП відзначав, що в «політичній сфері будівництво розвинутого соціалістичного суспільства передбачає поступове переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу, яка під керівництвом робітничого класу відбиває прагнення та інтереси всього народу» [13, с. 112]. Це положення відбите в матеріалах XV з'їзду КПЧ, XI з'їзду БКП, з'їздах інших партій. Завдання дальшого розширення демократії в процесі побудови розвинутого соціалістичного суспільства зафіксоване і в конституціях соціалістичних країн. У статті 4 Конституції НРБ 1971 р. говориться, що головним напрямом у розвитку держави при будівництві розвинутого соціалізму є «постійне розширення демократії; вдосконалення організації і діяльності державного апарату, посилення народного контролю за роботою державних органів» [8, с. 99].

У зв'язку з розвитком демократизму суспільства розвинутого соціалізму нова Конституція СРСР підносить роль масових громадських організацій, розширює їх вплив і значимість у політичній системі. За ними закріплюється право участі у вирішальних політичних, господарських, соціальних питаннях, право законодавчої ініціативи. Конституція охоплює всі найголовніші сторони життя суспільства, що є свідченням об'єктивного зближення держави і суспільства. Йдеться про визначення методів партійного керівництва суспільством, про законодавчу ініціативу громадських організацій. Відбувається, так би мовити, «усупільнення держави», залучення все ширших народних мас до участі в управлінні державою. Виявом реального демократизму радянського суспільства є той факт, що в обговоренні проекту Конституції взяла участь 140 млн. радянських людей, було внесено 400 тис. зауважень і пропозицій, більшість з яких враховані Конституційною Комісією.

Розширення і поглиблення соціалістичної демократії — одне з головних програмних і конституційних положень соціалістичних країн. Все активніша участь трудящих в управлінні всіма галузями суспільного життя неухильно забезпечується як шляхом розширення і поглиблення існуючих форм, так і пошуком і впровадженням нових. «Партія шукає і застосовує нові форми і шляхи розширення і посилення участі трудящих у вирішальних суспільних справах, розгортає соціалістичну демократію», —

відзначав на XI з'їзді БКП Т. Живков [7, с. 77]. Питання розширення соціалістичної демократії, закріплені в конституціях соціалістичних країн, широко відбиваються в документах партійних з'їздів. Виявом реального демократизму соціалістичних країн стала практика всенародного обговорення проектів нових конституцій. В обговоренні проекту Конституції ПНР в 1951 р. взяло участь 11 млн. чол., було проведено близько 200 тис. зборів і конференцій. Майже 3 млн. чол. обговорювали проект Конституції НРБ 1971 р. Після схвалення Конституції Народними Зборами Болгарії було проведено загальнонародний референдум для остаточного її затвердження, в якому взяли участь 99,7% населення. За нову Конституцію проголосувало 99,66% [8, с. 88].

У новій Конституції СРСР з особливою силою підкреслюються корінні переваги основних прав і свобод особи при соціалізмі. Більшість прав і свобод, зафіксованих в міжнародних пактах, вже втілена в життя в Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах. Нова Конституція йде далі в цьому напрямі. Вона не декларує права, а вміщує реальні гарантії їх перетворення в життя. З прогресом соціалістичного суспільства матеріальні гарантії прав громадян стають глибшими за змістом, вагомішими. У статті 39 Конституції СРСР 1977 р. зазначено: «Громадяни СРСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР та радянськими законами. Соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян у міру виконання програм соціально-економічного і культурного розвитку» [9, с. 18]. Конституція СРСР гарантує радянським громадянам право на працю, на відпочинок, на охорону здоров'я, на матеріальне забезпечення в старості, у випадку хвороби або втрати працездатності, право на житло, освіту, користування досягненнями культури, право участі в управлінні державними і громадськими справами та ін.

Радянська Конституція і конституції соціалістичних країн забезпечують рівність громадян у всіх галузях життя — економічній, політичній, соціальній і культурній. І це становить головний момент, який відрізняє соціалістичні конституції від усіх буржуазних конституцій, які лише на словах проголошують рівність громадян.

Марксизм-ленінізм показав, що права особи і межі її свободи визначаються суспільством, характером пануючих у ньому відносин. «...Сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивідові, — писав К. Маркс. — У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин» [1, т. 3, с. 2—3]. У марксистсько-ленінському розумінні справжня свобода є свобода від експлуатації та гніту особи, яка забезпечує повний і гармонійний розвиток людини. Марксистсько-ленінці відкидають буржуазно-індивідуалістське розуміння свободи як «суверенітету осо-

би». Класики марксизму-ленінізму стверджували, що неможливо жити в суспільстві і бути вільним від нього. Абсолютної свободи нічим не обмеженої особи бути не може. Свобідні дії особи не повинні порушувати свободи інших осіб, інтереси суспільства, існуючі закони. Тому Конституція СРСР та основні закони соціалістичних країн розглядають права громадян у їх єдиному комплексі з обов'язками. Це відповідає соціалістичному способу життя, моральним ідеалам, народженим соціалізмом уявленням про громадянський обов'язок.

Нова Конституція СРСР зафіксувала новий тип міжнародних відносин, що склались між соціалістичними країнами. Ці відносини зводяться в ранг закону. Радянський Союз як складова частина світового соціалізму розкриває і зміцнює дружбу та співробітництво країн соціалізму, товариську взаємодопомогу, бере активну участь в економічній інтеграції та міжнародному розподілі праці. СРСР постійно розвиває і зміцнює економічні відносини з країнами—членами РЕВ [6, с. 282—288].

Історичний досвід свідчить, що кожна Конституція СРСР є важливою віхою в політичній історії радянського суспільства і справляє глибокий вплив на міжнародний революційний рух. Нова Конституція СРСР має велике значення як для розвитку життя нашої країни, так і для зміцнення позицій сил соціалізму, миру і прогресу на міжнародній арені. З особливою увагою зустріли цей акт в країнах соціалізму. «Безперечний вплив Основного Закону Радянської держави в світі, — писала болгарська газета «Работническо дело», — буде ще більше посилюватись його глибоким інтернаціональним духом, його піклуванням про добробут, розквіт і прогрес не лише радянського народу, не лише братніх народів соціалістичної співдружності, а й усіх трудящих землі» [10]. Благотворні ідеї соціалізму, ідеї соціалістичного демократизму і гуманізму, соціальної справедливості, що становлять суть Конституції СРСР, стали факторами міжнародного значення. Нова Конституція СРСР як свідчення переваг соціалістичного суспільства є програмою дій не тільки для радянських людей, а й для трудящих інших країн. Вона є підтвердженням великої життєвої правоти марксистсько-ленінського вчення, величезних творчих можливостей суспільства зрілого соціалізму, правильності шляху, по якому йдуть сьогодні народи СРСР і країн соціалізму.

Список літератури: 1. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. 2. Ленін В. І. Повне зібрання творів. 3. Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977. 4. Брежнев Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. К., 1977. 5. Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. К., 1977. 6. Дудинский И. В. Социалистическое содружество: основные тенденции развития. М., 1976. 7. Живков Т. Отчет Центрального Комитета БКП за период между X и XI съездами и очередные задачи. София, 1976. 8. Конституции зарубежных социалистических государств Европы. М., 1973. 9. Конституция (Основной Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Рес-

публік. К., 1977. 10. «Работническо дело», 1977, 9 октомври. 11. Статистический ежегодник стран—членов Совета Экономической Взаимопомощи, М., 1977. 12. «Rude právo», 1977, 8 říjen. 13. VIII Zjazd Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 8—12 grudnia 1975 r. Podstawowe materiały i dokumenty. Warszawa, 1975. 14. *Topornin B. N.* Podstawowe cechy Konstytucji ZSRR z 7 października 1977 r. — «Państwo i Prawo», 1977, N 11. 15. «Трубуна Луду», 1977, 12 października.

Краткое содержание

В статье анализируется историческое значение Конституции СССР 1977 г., в которой обобщен опыт строительства развитого социалистического общества в СССР. Показаны основные этапы конституционного строительства в зарубежных славянских странах, отмечается значение новой Конституции СССР в деле дальнейшего развития марксистско-ленинской теории и практики строительства социализма и коммунизма.

*А. В. ПЕТРОВ, асп.,
Институт історії АН УРСР*

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ БОЛГАРІЄЮ І ПОЛЬСЬКОЮ НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ В 1966—1970 РОКАХ

Досягнення країн соціалістичної співдружності у промисловості та сільському господарстві, поступове вирівнювання ступенів економічного розвитку заклали матеріальну основу переходу до нових форм і методів співробітництва, які передбачили поступову інтеграцію соціалістичних країн. У Програмі КПРС зазначено: «Співробітництво соціалістичних країн дозволяє кожній з них найбільш раціонально і повно використовувати свої ресурси, розвивати виробничі сили. В процесі економічного і науково-технічного співробітництва країн соціалізму, координації їх народногосподарських планів, спеціалізації і кооперування виробництва складається новий тип міжнародного поділу праці» [20, с. 41].

Важливими факторами, що прискорили процес поглиблення співробітництва країн РЕВ у 60-ті роки, стали: вичерпання у більшості держав резервів екстенсивного розвитку, необхідність створення найефективнішої структури економіки в орієнтації на міжнародний соціалістичний поділ праці, зростаючі вимоги науково-технічного прогресу, який у ці роки набирив великого розмаху.

У червні 1962 р. країни — члени РЕВ прийняли «Основні принципи міжнародного поділу праці», де підкреслюється, що «поєднання зусиль по розвитку національного господарства

кожної соціалістичної країни із загальними зусиллями по зміцненню і розширенню економічного співробітництва і взаємодопомоги — така стовпова дорога дальшого розвитку світового соціалістичного господарства» [14, с. 106].

1966—1970 рр. посідають особливе місце у зв'язках Народної Республіки Болгарії та Польської Народної Республіки. Саме в це п'ятиріччя братні країни наполегливо визначали ефективні методи співробітництва, налагоджували тісну спеціалізацію та кооперацію виробництва. Саме на цей період припадає вирішення у більшості держав — членів РЕВ завдань по модернізації систем управління економікою, перехід до широкого впровадження в життя досягнень науково-технічної революції. Необхідність інтенсифікації економічного розвитку, модернізації систем управління і планування, розробки ефективніших методів співробітництва в рамках РЕВ диктувалась також новими завданнями у будівництві соціалізму.

На прикладі економічного співробітництва НРБ і ПНР в 1966—1970 рр. можна простежити деякі закономірності процесу визрівання умов соціалістичної економічної інтеграції. Висвітленню цього питання й присвячена дана стаття.

На 1966 р. НРБ і ПНР мали багатий досвід співпраці. Відразу ж після другої світової війни обидві країни встановили нормальні політичні та економічні відносини; 26 квітня 1946 р. був підписаний перший торговий договір між Болгарією та Польщею [16, с. 11]. Вже в 1947 р. товарооборот між двома країнами досяг 9,5 млн. крб., тобто перевершив довоєнний рівень [37, 1967, № 9, с. 13]. У 1961—1965 рр. товарообмін між НРБ і ПНР становив 288 млн. крб. [33, с. 20, 25]. Певною мірою вдалося зменшити диспропорції товарообороту. Якщо в 1960 р. експорт машин з НРБ в Польщу дорівнював лише 2% вивозу, то уже в 1965 р. — 23%, для ПНР ці цифри становили відповідно 54 і 68% [29, с. 86]. У цьому процесі знайшли відображення успіхи індустріалізації Народної Болгарії.

50—60-ті роки характерні для НРБ і ПНР тим, що в цей період обидві країни закладали основи сучасної індустрії, створювали збалансований народногосподарський комплекс. У зв'язку з цим їхнє співробітництво з країнами РЕВ було підпорядковане в основному завданням внутрішнього розвитку. Як підкреслював болгарський дослідник Г. Георгієв, в 50-ті роки в силу недостатнього рівня виробничих сил НРБ не могла брати активної участі у міжнародному поділі праці [9, с. 17]. Це дещо обмежувало можливості економічних зв'язків між НРБ і ПНР. У своєму співробітництві в рамках РЕВ вони орієнтувались у першу чергу на СРСР як головне джерело засобів для індустріалізації.

Вирішивши до середини 60-х років завдання по створенню сучасної багатогалузевої економіки, Болгарія і Польща перетворились у розвинуті індустріально-аграрні держави. В 1965—1966 рр. НРБ і ПНР провели велику роботу по удосконален-

ню систем управління народним господарством, що повинно було сприяти інтенсивному розвитку їхніх економік і розширенню співробітництва з країнами РЕВ.

Вказані фактори стали основою поглиблення економічних зв'язків обох країн у другій половині 60-х років. Орієнтація на міжнародний поділ праці ставала для НРБ і ПНР все більш помітною тенденцією, що знайшло відображення у їхніх планах економічного розвитку. В основних завданнях п'ятого п'ятирічного плану НРБ (на 1966—1970 рр.) підкреслювалось, що важливою умовою успіхів країни «є даліше зміцнення... економічних зв'язків з братніми соціалістичними державами, кооперування та спеціалізація з країнами — членами РЕВ» [10, с. 32]. Не менше значення розвитку економічного співробітництва приділялось і в рішеннях IV з'їзду ПОРП (червень 1964 р.), де вказувалось, що співробітництво в рамках РЕВ дозволяє окремим соціалістичним країнам знаходити найефективніші форми участі у міжнародному поділі праці. На з'їзді було зазначено: «В 1966—1970 рр. повинен відбутись серйозний прогрес як у двосторонньому, так і у багатосторонньому співробітництві держав — членів РЕВ» [28, с. 98]. Інтенсифікація співробітництва між НРБ і ПНР, що намітилась у другій половині 60-х років, була однією з ланок об'єктивного процесу поглиблення економічних зв'язків країн соціалістичної співдружності.

Підхід обох держав до розв'язання проблем удосконалення зовнішньо-економічного співробітництва мав ряд особливостей. У середині 60-х років НРБ і ПНР неоднаково мірою брали участь у міжнародному поділі праці, що зумовлювалось особливостями їхніх економічних структур. Якщо ПНР, спираючись на широкий внутрішній ринок, зберігала певну тенденцію до розвитку багатогалузевого господарства з досить помітними автаркічними моментами, то для НРБ з її порівняно обмеженим внутрішнім ринком і науково-виробничим потенціалом участь у міжнародному поділі праці в рамках РЕВ була життєвою необхідністю.

БКП націлювала господарські органи країни на поглиблення виробничої спеціалізації та кооперації. З 1965 р. вступили в дію «Тимчасові правила підготовки пропозицій про участь НРБ в міжнародній спеціалізації виробництва», котрі зіграли позитивну роль в активізації зовнішньоекономічних зв'язків, зокрема в орієнтації Болгарії на широкий експорт машин та устаткування [2, с. 104].

Орієнтація на ширше співробітництво з державами соціалістичної співдружності, особливо в машинобудуванні та хімічній промисловості, характерна і для ПНР. Велику увагу питанням зовнішньоекономічних зв'язків приділяла ПОРП, яка на IV і V пленумах ЦК розглядала проблеми зовнішньої торгівлі в 1966—1970 рр. [4, 1966, № 10, с. 2, 6]. Ці зусилля позитивно позначились на становищі польської економіки, особливо в пла-

ні розвитку співробітництва з братніми державами. Як підкреслював польський дослідник С. Козинський, у другій половині 60-х років спостерігається поступове подолання тенденції автаркічного розвитку економіки ПНР [30, с. 107]. Однак в силу масштабності та складності завдань процес переорієнтації економіки в 60-ті роки остаточно завершений не був.

Порівняно з попередніми роками в 1966—1970 рр. економічне співробітництво між НРБ і ПНР набрало нових рис: помітнішими стали інтенсивні форми взаємних зв'язків, з'явилися елементи двосторонньої інтеграції.

Основні напрями співробітництва цих двох країн були скоординовані ще у 1964—1965 рр. 1 лютого 1966 р. в Софії підписано двосторонню угоду про товарооборот і платежі між НРБ і ПНР на 1966—1970 рр. [15, 2. II 1966]. Загальний товарообмін на це п'ятиріччя був запланований у розмірі 361 млн. крб., тобто на 26% більше, ніж у 1961—1965 рр. [34, с. 146—148]. Особливість даної угоди — різке зростання взаємних поставок машин та обладнання (більш ніж у 2 рази в порівнянні з попереднім п'ятиріччям). Це стосувалось в першу чергу експорту болгарських машин у Польщу, що мав збільшитися у 10 разів [18, 1966, № 17, с. 44]. Фактично почала формуватися тенденція до збалансування структури болгаро-польської торгівлі.

На VI сесії спільної Комісії по економічному співробітництву, що відбулась 4—6 травня 1966 р., було визначено ряд конкретних завдань двосторонніх зв'язків до кінця 60-х років. Головними напрямами співробітництва НРБ і ПНР ставали спеціалізація і кооперування, хоча процес їх впровадження в життя досить складний і тривалий. Було вирішено спеціалізувати виробництво ряду металорізальних верстатів, що дало змогу обом сторонам відмовитись від випуску цих машин малими серіями [32, 7. V 1966]. Розширились зв'язки НРБ і ПНР у хімічній промисловості. Тісні контакти встановили хімічні комбінати в Бургасі і Старій Загорі (НРБ) з відповідними підприємствами в Тарнові (ПНР). Почалась двостороння спеціалізація у виробництві 15 видів фармацевтичних товарів. Польські об'єднання «Хемак» і «Цекоп» виконували замовлення Болгарії по проектуванню хімічних заводів і поставки для них устаткування [32, 8. V 1966].

У 1968—1970 рр. значні успіхи досягнуті й у співробітництві НРБ і ПНР у галузі суднобудування. Згідно з підписаними угодами, болгарська сторона поставляла у Польщу трампові судна, які будувались на основі спільного кооперування. Загальний обсяг поставок становив 37 суден водотоннажністю у 69 тис. т [37, 1967, № 9, с. 16].

Таким чином, у другій половині 60-х років сильно прискорились темпи зростання економічного співробітництва Болгарії та Польщі. Вже результати 1966 р. перевищили запланований обсяг на 37% (загальний товарообмін досяг 79,5 млн. крб.) [35, с. 26, 32]. Однак структура взаємної торгівлі ще не ви-

рівнялася. Польська сторона зберігала позитивне сальдо в обміні продукцією машинобудування. Вона була одним із найважливіших експортерів на болгарський ринок автомобілів, суднового та хімічного устаткування, будівельно-шляхових машин. Почав зростати експорт у Болгарію товарів тривалого користування — телевізорів, велосипедів і т. п. [23, с. 314—315, 318].

В експорті НРБ в ПНР, як і раніше, найбільшу частку посідали товари сільськогосподарського походження, хоча вже почала проявлятися тенденція до поступового збільшення у вивозі машинобудівної продукції. Протягом 1966 р. у Польщу було поставлено понад 100 токарних автоматів, 3 тис. електрокарів, кілька суден у 3200 т водотоннажністю, електротехнічне устаткування і сільськогосподарські машини [7, с. 30, 36, 43].

Економічне співробітництво між НРБ і ПНР особливо активізувалося з 1967 р. Вже в 1967 р. товарооборот на 50% перевищив рубежі, намічені довгостроковою угодою [32, 23. XI 1966]. Проблема інтенсифікації двостороннього співробітництва була присвячена VII сесія спільної Комісії (лютий 1967 р.), на якій підкреслювалось, що лише спеціалізацією і кооперуванням виробництва можна досягти значного розширення болгаро-польських економічних зв'язків [22, 4. II 1967]. Враховуючи зростаючі масштаби співробітництва між двома країнами, VII сесія прийняла рішення про вдосконалення структури спільної Комісії, довівши кількість робочих груп у ній до 20; про організацію двосторонніх консультацій з питань координації народногосподарських планів на 1971—1975 рр. Це давало змогу сторонам, враховуючи взаємні інтереси, ще до затвердження національних планів вносити корективи у розвиток стосунків між НРБ і ПНР, перетворювало економічне співробітництво між ними у дієвий фактор прогресу економік обох країн [32, 26. V 1967].

Особливий імпульс для дальшого розвитку всебічного співробітництва НРБ і ПНР дало підписання ними 6 квітня 1967 р. «Договору про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу» [22, 7. IV 1967], який став міцним фундаментом розширення всебічних зв'язків двох братніх країн. У ньому було юридично зафіксовано перехід економічного співробітництва на вищий рівень, що забезпечувало поступову реалізацію тенденції до взаємного економічного зближення.

У 1967 р. товарооборот між Болгарією і Польщею досяг 87 млн. крб. [35, с. 26, 32]. Вдвоє збільшився експорт продукції болгарського суднобудування та болгарських металорізальних верстатів. У значних кількостях в ПНР надходило підймаль-но-транспортне устаткування, почались поставки великих пар-тій електротехнічних виробів, трансформаторів, стабілізаторів та ін., що виготовлялись згідно з двосторонньою спеціалізацією [7, с. 32, 36, 40]. Загальна сума експорту болгарського машинобудування в Польщу у 1967 р. становила 20 млн. крб., або

близько 50% усього вивозу в цю країну [3, 1968, № 4, с. 50]. У другій половині 60-х років ПНР поступово перетворювалась у все більш важливого торговельного партнера НРБ. Займаючи у ті роки загальне четверте місце в зовнішній торгівлі Болгарії (після СРСР, НДР і ЧССР), Польща по експорту автомобілів, суднового устаткування і будівельно-шляхових машин вийшла на друге місце, по експорту устаткування для легкої та харчової промисловості — на третє [24, с. 326—336].

Економічні зв'язки між НРБ і ПНР у 1966—1970 рр. стали певною мірою впливати і на задоволення потреб населення обох країн у ринкових товарах. Цьому сприяло встановлення безпосередніх контактів між міністерствами внутрішньої торгівлі Болгарії і Польщі, обмін надлишками ринкових товарів. Подібні угоди підписані в травні 1966 і лютому 1967 рр. [32, 12. II 1967; 36, 1966, № 7, с. 287]. Хоча обсяги подібної торгівлі були порівняно невеликими (близько 3,5% усього торговельного обміну), це давало можливість ширше задовольняти потреби трудящих НРБ і ПНР.

Незважаючи на розвиток нових форм і розширення сфери співробітництва між обома країнами, темпи зростання взаємної торгівлі ще не були задовільними, оскільки вони не відповідали зростаючим можливостям НРБ і ПНР. Налагодження ширшої спеціалізації та кооперування виробництва лише розпочалося, і їх вплив на стан економічних зв'язків Болгарії та Польщі був порівняно обмежений. Подібні явища характерні і для співробітництва інших країн — членів РЕВ. У зв'язку з цим у травні 1967 р. Виконком Ради Економічної Взаємодопомоги прийняв постанову «Про ефективні заходи для поліпшення робіт по спеціалізації та кооперуванню виробництва» [19, 17. V 1967], яка зіграла позитивну роль в активізації болгаро-польського економічного співробітництва.

Наприкінці 60-х років у болгаро-польських зв'язках поряд з традиційним товарообміном посилулись виробничі контакти. Так, зросла частка ПНР у створенні індустріальної бази НРБ. На замовлення Болгарії Польща не тільки надавала комплексне промислове устаткування, а й виготовляла супровідну документацію, розробляла технологічні процеси. Групи польських спеціалістів брали участь у будівництві об'єктів в НРБ та монтажі устаткування. Так, спеціалісти об'єднання «Центрозап» з Катовіц (ПНР) допомагали болгарським друзям у будівництві шахт у районі Димитровграда [12, с. 86]. Група болгарських інженерів і техніків виїжджала на стажування у Сілезію для вивчення досвіду польських спеціалістів у спорудженні та експлуатації шахт [17, 1968, № 24, с. 8].

Активну участь ПНР брала й у розвитку болгарської енергетики та нафтохімічної промисловості, зокрема у 1968 р. вона постачала в Болгарію енергетичні блоки потужністю 125 МВт. Для закупки цих товарів ПНР надала НРБ кредит у розмірі 40 млн. крб. [6, 1968, № 9, с. 12]. У 1968—1970 рр. польська

фірма «Полілекс» вела в Болгарії роботи по розширенню потужностей нафтохімічного комбінату в Плевані. ПНР не тільки постачала обладнання для заводів по виробництву октанолу і бутадієну, а й взяла на себе зобов'язання завершити будівництво «під ключ», тобто змонтувати і пустити в дію весь комплекс заводів [13, с. 45].

На VIII сесії спільної Комісії (листопад 1968 р.) прийнято ряд рішень, які визначали дальшу перспективу болгаро-польських економічних зв'язків. Почалась розробка довгострокових планів співробітництва в окремих галузях на 10—15 років, а також визнано необхідним розпочати координацію інвестицій для новобудов. До цього часу подібних пунктів у двосторонніх контактах не було. Це свідчить про об'єктивну необхідність переходу до тісних, інтеграційних зв'язків економік обох країн [29, с. 99].

Ряд рішень VIII сесії стосувався також конкретних програм співробітництва НРБ і ПНР. Була затверджена спеціалізація у виробництві 22 видів машинобудівної продукції, в основному металорізальних, ткацьких верстатів та електротехнічного устаткування. Робоча група по хімічній промисловості розробила номенклатуру двосторонньої спеціалізації на 1968—1970 рр. по виробництву 50 видів хіміко-фармацевтичних виробів, хімікатів та ін. [6, 1969, № 8, с. 12].

У результаті розвитку економічного співробітництва НРБ і ПНР збільшувався товарообмін, який у 1968 р. перевищив 100 млн. крб., що в 5 разів більше, ніж у 1950 р. Польща твердо зайняла місце четвертого зовнішньоторговельного партнера НРБ [25, с. 310—311]. Частка машин та устаткування у взаємних поставках товарів досягла 60%, що перевищувало відповідний показник для всієї зовнішньої торгівлі обох країн.

У 1969 р. економічні зв'язки Болгарії і Польщі досягли найвищих темпів розвитку за все п'ятиріччя 1966—1970 рр. Передбачалося зростання товарообороту на 1969 р. на 18%, однак його реалізація значно перекрила заплановані масштаби [37, 1967, № 4, с. 163]. В основі товарообміну була традиційна продукція машинобудування — морські кораблі та устаткування для них, електротехнічні вироби, автотранспорт, підйомно-транспортні засоби, хімічне обладнання. Особливістю цього року стало різке зростання експорту продукції болгарського машинобудування — на 43% проти 1968 р. [36, 1969, № 4, с. 163].

ПНР і надалі брала активну участь у розвитку енергетичної бази Болгарії. У 1969 р. постачалось енергетичне обладнання на одну з найбільших електростанцій НРБ «Маріца-III». Загальний обсяг експорту в ці галузі в 1969 р. перевищив 65 млн. крб. ПНР вийшла на друге місце серед експортерів енергетичного устаткування в НРБ після СРСР [26, с. 340].

Великих успіхів Болгарія і Польща досягли у співробітництві в галузі металургії. Різко зросли обсяги поставок металургійної продукції, причому в ці роки НРБ стала значним експортером

металу і металовиробів. Якщо в 1965 р. НРБ експортувала у Польщу лише 0,2 тис. т, то вже у 1969 р. — 11,2 тис. т [31, с. 194—195]. Ці досягнення були забезпечені успіхами болгарської металургії та активною роботою обох країн у рамках «Інтерметалу», в якому НРБ і ПНР беруть участь з часу його заснування в 1964 р. Швидкому зростанню обмінів у металургії значною мірою сприяли й тісні контакти найбільших підприємств цієї галузі Болгарії і Польщі — Кремиковського металургійного комбінату і металургійного комбінату в Новій Гуті. Зв'язки між ними охоплювали обмін сировиною, напівфабрикатами, технічним досвідом і спеціалістами [32, 19. II 1970].

Підсумки 1969 р. значно перевершили заплановані масштаби товарообміну. Він досягнув 130 млн. крб., що на 30% перевищує рівень попереднього року. В цьому ж році ПНР стала третім, після СРСР і НДР, експортером продукції на болгарський ринок [26, с. 326]. Аналізуючи зовнішньоекономічну орієнтацію обох країн, їхній взаємний товарообмін, слід підкреслити постійно зростаючу тенденцію до збільшення частки спеціалізованої продукції в загальному експорті машин. На 1969 р. вона в болгарському вивозі становила 35,9%, а в польському — 24,1% [8, с. 146]. Це були одні з найвищих показників серед держав соціалістичної співдружності, що свідчило про певне поглиблення участі у міжнародному поділі праці.

1969 р. для співробітництва всіх країн — членів РЕВ має особливе значення. В квітні 1969 р. на XXIII спеціальній сесії РЕВ було прийняте рішення про розробку Комплексної програми соціалістичної інтеграції [19, 23. IV 1969]. Це рішення свідчило про важливі зміни у розвитку економік братніх країн, в їхньому співробітництві. Лінія на дальше поглиблення взаємних контактів, на перехід до широкої інтеграції ставала домінуючою у стосунках країн — членів РЕВ. Це повною мірою стосується й зв'язків НРБ і ПНР.

З метою визначення найбільш ефективної форми двостороннього співробітництва Болгарії і Польщі відбулися ІХ (листопад 1969 р.) і Х (жовтень 1970 р.) сесії спільної Комісії, а також міжсесійна зустріч керівників цієї Комісії З. Томалья та І. Михайлова у лютому 1970 р. [38, 22. II 1970; 36, 1971, № 1, с. 31]. В період між ІХ і Х сесіями була завершена робота по складанню народногосподарських планів на 1971—1975 рр., а по деяких галузях (верстатобудування) до 1980 р. В ході цієї роботи елементи спільного планування відігравали вже досить помітну роль. На Х сесії вирішено в першій половині 70-х років довести товарооборот до 1 млрд. крб., тобто фактично досягти його подвоєння [22, 4. X 1970].

Переговори і консультації в 1969—1970 рр. на рівні спільної Комісії, національних планових органів і галузевих міністерств свідчили про значне вдосконалення механізму економічного співробітництва між НРБ і ПНР, розширення контактів у плануванні та появу в цій області елементів спільної роботи, про-

ектів довгострокового характеру, що сприяло поступовому посиленню в болгаро-польських зв'язках інтеграційних тенденцій

Незважаючи на певний спад темпів зростання взаємного товарообороту в 1966 і 1970 рр., він досяг в кінці п'ятирічки 131 млн. крб., загальний товарооборот за 1966—1970 рр. перевищив 520 млн. крб., тобто на 80% більше за результати попереднього п'ятиріччя [27, с. 347, 348]. Середньорічні темпи росту товарообміну між НРБ і ПНР в ці роки становили 12%, що було вище, ніж темпи росту серед інших країн РЕВ у даний період. Значно зросли і абсолютні масштаби торговельних зв'язків між обома країнами. Все це підготувало матеріальну основу переходу до інтеграції в наступні роки.

Економічне співробітництво між НРБ і ПНР в 1966—1970 рр. відіграло значну роль у підготовці інтеграційних процесів, що широко розгорнулися в рамках РЕВ у 70-х роках. Поступове вирівнювання економічного розвитку, збалансування структури виробництва і товарообміну, вдосконалення систем планування і управління народним господарством дали змогу НРБ і ПНР перейти до пошуків інтенсивних форм співробітництва.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Басс П. Керемиджиев В.* Участье Болгарии в специализации и кооперации производства стран СЭВ. — «Вопросы экономики», 1976, № 7. 3. «Болгарская внешняя торговля», 1968. 4. «Бюллетень иностранной коммерческой информации» 1966. 5. Внѣшна политика на Народна Република България. Сборник о документи и материали в два тома, т. 2. София, 1971. 6. «Внѣшна трговля», 1967—1969. 7. Внѣшна трговля на Народна Република България Статистически данн 1950—1967. София, 1968. 8. *Георгиев Г.* Междудържавно регулиране на икономическите връзки между страните — членки на СИВ София, 1972. 9. *Георгиев І.* Същност на международната специализация на производство между страните — членки на СИВ. София, 1972. 10. IX съезд Болгарской коммунистической партии. М., 1967. 11. *Живков Т.* Основи на соки за по-нататъшното развитие на системата на управление на нашето общество. София, 1968. 12. *Иванов И.* Концентрация на промишлеността і НРБ і международна социалистическа интеграция. София, 1972. 13. Международного социалистическо разделение на труда і икономическото развитие на Народна Република България. София, 1969. 14. Многостороннее экономическое сотрудничество социалистических государств. М., 1972. 15. «Отечествен фронт», 1966, 16. Польша — България. Сборник статии. София, 1948. 17. «Польское обозрение», 1967. 18. «Польский экспорт и импорт», 1966. 19. «Правда», 1967. 20. Програма Комунистичної партії Радянського Союзу К., 1972. 21. V съезд Польской объединенной рабочей партии. М., 1969. 22. «Работническо дело», 1967. 23. Статистически годишник на Народна Република България, 1967. София, 1967. 24. Статистически годишник на Народна Република България, 1968. София, 1968. 25. Статистически годишник на Народна Република България, 1969. София, 1969. 26. Статистически годишник на Народна Република България, 1970. София, 1970. 27. Статистически годишник на Народна Република България, 1971. София, 1971. 28. IV съезд Польской объединенной рабочей партии. М., 1966. 29. *Der lin K. Polska — Bulgaria. Gospodarka — współpraca.* Warszawa, 1969. 30. *Koziński S.* Inwestycje i handel zagraniczny. Warszawa, 1967. 31. *Gwiazda żyński J.* Hutnictwo żelaza і stali krajów RWPG. Problemy rozwoju і wspólpracy. Warszawa, 1972. 32. «Trybuna ludu», 1966—1970. 33. Rocznik statystyczny handlu zagranicznego, 1965. Warszawa, 1966. 34. Rocznik statystyczny handlu zagranicznego, 1966. Warszawa, 1967. 35. Rocznik statystyczny, 1971. Warszawa, 1972. 36. «Handel Zagraniczny», 1966—1971. 37. Sprawy Międzynarodowe», 1967. 38. «Zycie Warszawy», 1966—1970.

Краткое содержание

В статье на основе болгарских и польских источников освещается развитие экономического сотрудничества между НРБ и ПНР в 1966—1970 гг., появление во взаимных связях новых интенсивных форм сотрудничества, усиление закономерных тенденций к экономической интеграции. Успехи сотрудничества стран — членов СЭВ в этот период стали материальной основой реализации Комплексной программы социалистической интеграции в 70-х годах.

*Т. В. ИГНАТЬЕВА, мол. наук. співроб.,
Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР*

З ІСТОРІЮ БОРОТЬБИ ДЕМОКРАТИЧНИХ СИЛ БОЛГАРІЇ ПРОТИ «КРАЙНЬОЇ ЛІВОЇ ОПОЗИЦІЇ» ПІСЛЯ 9 ВЕРЕСНЯ 1944 р.

У політичній боротьбі в Болгарії після встановлення народної влади у вересні 1944 р. разом з правобуржуазними силами виступила і «крайня ліва опозиція», представлена анархістським рухом. В історичній літературі майже відсутні спеціальні дослідження, в яких би розглядались питання діяльності анархістських течій у даний період. Деяких аспектів цієї теми торкались болгарські історики М. Ісусов [6; 7; 8], Д. Даскалов [4]. Однак, на нашу думку, в їхніх працях недостатньо висвітлені моменти відродження і діяльності анархістів у перші роки народної влади. У зв'язку з цим доцільно розглянути формування програмно-теоретичних позицій анархістських угруповань у Болгарії, еволюцію, що привела їх в опозиційний табір, і основні напрями боротьби болгарських комуністів і Вітчизняного фронту (ВФ) проти них. При висвітленні цих питань автором використані документи радянських і болгарських архівів, а також преса того періоду.

У Болгарії анархізм, поряд з іншими дрібнобуржуазними течіями, поширився після звільнення країни від османського ярма. Дрібнобуржуазна структура болгарського суспільства кінця XIX—початку XX ст. являла собою сприятливий ґрунт для його формування. Російські емігранти, що знаходились під впливом М. Бакуніна, болгарські студенти, які навчались на Заході, особливо в Швейцарії та Франції, були тими каналами, по яких в Болгарію потрапляли ідеї анархізму. Подібно іншим дрібнобуржуазним ідеям і течіям кінця минулого століття, анархістська теорія визнавала основою суспільного добробуту дрібну власність, а захист її — «вищою» соціальною справедливістю [3, с. 25]. Проголошення дрібної приватної власності ос-

новою нової соціальної організації мало вкрай консервативний характер, оскільки, як підкреслював В. І. Ленін, ігнорувало властивий буржуазному ладу процес усупільнення праці, узаконювало «панування сліпого випадку над розрізним, одиноким, дрібним виробником» [1, т. 12, с. 121]. До 20-х років ХХ ст. в Болгарії сформувались дві основні течії анархістів — анархо-синдикалістів* і анархо-комуністів** [4, с. 83]. У 30-х роках діяльність анархістів зводилась до агітації та пропаганди. Вони намагались проводити тактику «третього фронту» — неприєднання ні до фашистських угруповань, ні до комуністичної партії. Така тактика не принесла успіху анархістам, вона призвела до зрушення їх соціальної бази, самоліквідації багатьох груп [4, с. 178]. Під час війни анархісти самоусунулись від участі в антифашистській боротьбі.

Перемога народного повстання 9 вересня 1944 р. поклала край режиму монархо-фашистської диктатури, викликала до життя величезні творчі сили болгарського народу.

Після подій 9 вересня в країні спостерігалось небачене пожвавлення політичної активності найширших верств суспільства. Це відобразилось, зокрема, в спробах відродити діяльність партій і груп різного політичного напрямку. Вже в перші дні після 9 вересня в країні була розповсюджена відозва одного з анархістських лідерів — Джерднікова (М. Герджикова. — Т. І.) із закликом до вирішального бою «за хліб і свободу великої федерації народів та інтегральну свободу світового пролетаріату» [2, арк. 163]. Ця перша програма-максимум анархістів стала сигналом для консолідації. Найшвидше — до кінця 1944 р. — відновили Федерацію анархо-комуністів Болгарії (ФАКБ) [6, с. 299]. Анархо-синдикалісти, незадоволені перевагою анархо-комуністів, після невдалих спроб об'єднання з ними створили окрему Болгарську конфедерацію праці, до якої приєдналось ряд інших анархістських груп.

Для процесу консолідації анархістських сил велике значення мали питання про ставлення їх до ВФ і про соціальну базу руху. В жовтні 1944 р. відбулась національна конференція анархістів, яка прийняла рішення про підтримку ВФ, в якому зазначалося, що вони «будуть чесно співробітничати з ним в боротьбі проти фашизму» [12, 4. XII 1944]. Газета анархо-комуністів «Работническа мисъл» посилялась при цьому на слова відомого теоретика анархізму Л. Фабрі, який писав, що анархісти готові виступити на барикадах з республіканцями, соціалістами, комуністами і всіма, хто бореться за свободу [12, 4. XII

* Анархо-синдикалізм — особлива різновидність анархізму, носії ідей якої надавали самостійного значення профспілкам (синдикатам) і переносили в них анархістську ідеологію, політику, тактику. Виник у Франції в ХІХ ст.

** Анархо-комунізм — одна з течій анархізму епохи імперіалізму, прибічники якої з метою зміцнення позицій анархізму в робітничому русі розробили ідею про конструювання з його допомогою майбутнього «справедливого ладу».

1944]. Слід зауважити, що анархо-комуністи взяли участь у боях проти гітлерівців на заключному етапі другої світової війни в складі 1-ї Болгарської армії, яка входила до складу 3-го Українського фронту [15, ф. 1, оп. 1, од. зб. 26, арк. 129]. Необхідність об'єднання всіх антифашистських сил для остаточної ліквідації фашизму в цей час неодноразово підкреслювали у зверненнях до болгарських громадян місцеві союзи анархістів [12, 4. XII 1944].

Таким чином, відразу після 9 вересня 1944 р. «безвладники» оголосили про свою підтримку політики ВФ і висловили солідарність з великими за розмахом перетвореннями, які починав проводити народний уряд. Анархісти особливо наголошували на згоді з такими пунктами програми ВФ, як кооперування сільського господарства, проведення народного суду над винуватцями втягнення Болгарії у світову війну на боці фашистської Німеччини та ін. Разом з цим вони зазначали, що їхній шлях особливий. Це приховувало потенціально небезпеку для справи зміцнення революційного табору, ставило перед комуністами завдання вести серйозну і послідовну роботу по викриттю анархістської ідеології та політики.

Визнавши ВФ та його програму, анархо-комуністи певною мірою відступили від своїх ідейно-теоретичних позицій «безвладництва». Більше того, в кінці 1944 р. вони зробили спробу вступити у ВФ як самостійне угруповання [15, ф. 1, оп. 1, од. зб. 26, арк. 130—131]. Однак у той час у ВФ, згідно з Декларацією НК ВФ від 12 жовтня 1944 р., могли бути прийняті лише політичні організації, які вели активну боротьбу проти фашизму до 9 вересня 1944 р. Тому анархо-комуністам було дозволено лише індивідуальне членство в комітетах ВФ [4, с. 181]. На жаль, ми не маємо даних про те, наскільки широко скористались анархо-комуністи цим дозволом.

Заслугує на увагу факт, що Політбюро ЦК БРП(к) вважало в той момент можливим дозволити анархістам, які брали участь у русі Опору, вступати в партію [4, с. 181]. Разом з тим відомо, що в цьому було відмовлено деяким членам «Звено» — партії, яка входила до складу ВФ. Це свідчить про те, що комуністи в певному розумінні виділяли анархістів з числа різноманітних угруповань і партій, — особливо тих, які існували поза ВФ, — і були готові налагодити з ними контакти. Певну роль тут, на нашу думку, відіграв і соціальний склад анархістського руху, основну масу якого становила дрібнобуржуазна інтелігенція, учнівська молодь і студенти, службовці. Об'єднували анархістські організації також деяку частину робітників і селян. Подібна позиція БРП(к) якоюсь мірою суперечила категоричному висновку Декларації ВФ від 12 жовтня 1944 р. про те, що «поза ВФ не існує демократичних політичних організацій». Важко цей факт поєднати з тим, що в кінці 1944 — на початку 1945 рр. народна влада не перешкождала відновленню анархістських організацій та їх діяльності.

Значну увагу анархо-комуністи звертали на свою соціальну базу. В першу чергу, вони висували завдання завоювати на свій бік робітників, молодь, селянство, інтелігенцію [12, 11. XII 1944], хоча і звернулись спочатку до селянства, прагнучи, як і інші дрібнобуржуазні та буржуазні партії, досягнути за допомогою селянської маси чисельної переваги і тим самим домогтись вирішального голосу в управлінні країною. Цим пояснюється «особливий» тон анархістської преси у ставленні до селянства, проголошеного «революційним трудівником нового світу» [12, 21. XII 1944]. Однак дійсність розвінчала сподівання анархістів знайти соціальну опору на селі, тому вони змушені були перенести свої зусилля в місто, де їхня увага зосередилась на ремісниках, дрібнобуржуазній інтелігенції, студентах, учнях гімназій. За деякими даними, значну активність анархо-комуністи намагались розвинути серед робітників, зокрема Велико-Тирновської, Горно-Оряхівської і Габровської околії [10, арк. 2].

На початку 1945 р. анархісти знову зробили спробу об'єднатись, для чого скликали національну конференцію в Княжево, біля Софії. Однак анархістам так і не вдалося досягти мети: її учасники (близько 70 делегатів) були заарештовані, значна частина спрямована у трудові табори, на видання їхнього органу — газети «Работническа мисъл» — накладена заборона. Різкий поворот у ставленні до анархістів пояснюється, на наш погляд, перш за все складністю політичної обстановки в країні навесні 1945 р.: в цей час значно активізувались буржуазні та дрібнобуржуазні сили, які намагались вирвати ініціативу у БРП(к) і взяти її у свої руки. Тенденція до спільних дій з антикомуністичними елементами виявилась і в анархістів [15, ф. 28, оп. 1, од. зб. 71, арк. 52].

Після цього анархісти почали кампанію протесту, спрямувавши в різні державні органи і політичні організації телеграми і резолюції з вимогою звільнити заарештованих. В цих умовах анархо-комуністи розкрили свої ідейно-теоретичні погляди. У відповідь на запитання регента Ганева керівництво ФАКБ склало записку про характер і розвиток анархо-комуністичного руху в Болгарії [15, ф. 28, оп. 1, од. зб. 26, арк. 131—133]. В ній воно намагалось показати анархо-комунізм як течію, близьку до соціал-демократії, яка «відрізняється» від останньої лише в «тактичних» моментах. Записка була насичена революційними фразами про «політичну боротьбу», про «досягнення вільного комуністичного ладу» тощо, хоч в основі її лежало заперечення класового характеру політичних партій і організацій, а також форм боротьби через державні і громадські установи.

Певна активізація анархістського руху йшла паралельно з посиленням розбіжностей між окремими угрупованнями в деяких партіях ВФ. Враховуючи велику шкоду, яку завдавала пропаганда суб'єктивно-ідеалістичних теорій «абсолютної свободи»

прагненню народної влади домогтися максимального згуртування всіх патріотичних і прогресивних сил нації, Політбюро ЦК Болгарської робітничої партії (комуністів) на спеціальному засіданні розглянуло питання про шкідливу діяльність анархістів і посилення ідеологічної боротьби з ними [6, с. 303]. Однак це рішення, очевидно, втілювалось у життя з недостатньою оперативністю. Про це свідчать вимоги комуністів з місць про необхідність розробки правильної позиції щодо анархістів і початку боротьби з їх ворожими проявами [11, арк. 49].

Улітку 1945 р. у Болгарії формуються опозиційні Вітчизняному фронту сили, які виступають за трансформацію народної влади в напрямі буржуазного ладу. В таких умовах вже й анархісти оголосили про небажання миритися з народною владою. І хоча відкрито про це не говорилось, все ж у виступах анархістів з'явилися нові ноти. «Наше ставлення до ВФ залежить від його ставлення до нас!» — проголошувала газета «Работническа мисъл» восени 1945 р. [12, 10. XI 1945]. Дрібнобуржуазна класова природа анархістського руху значною мірою визначила непослідовність, нерідко відверто вороже ставлення його учасників до революційних перетворень у країні, штовхала їх на спільні позиції з правими угрупованнями опозиційного табору [6, с. 307]. Зокрема, засудивши спочатку тактику парламентської боротьби і бойкотувавши вибори у Народні збори (листопад 1945 р.), анархісти незабаром закликали до виступу проти влади ВФ [12, 10. XI 1945].

За більш гнучку тактику виступили анархо-синдикалісти, які вважали за необхідне уважніше поставитись до виборів. Разом з тим і вони не визнавали парламентських інститутів, відзначали, що «парламент звичайно узаконює те, що *попередньо* (курсив наш. — Т. І.) завойоване в безпосередній економічній боротьбі» [13, 13. XI 1945]. Таким чином, незважаючи на певні нюанси, позиції анархо-комуністів і анархо-синдикалістів були подібні.

Відстрочка виборів у Народні збори, а також той факт, що 20% виборців не взяли участі у виборах або голосували недійсними білими бюлетенями, додали впевненості опозиції, яка вбачала в них свій резерв [5, с. 232].

Анархо-комуністи використали цю ситуацію для проголошення своєї «програми» дальшого розвитку Болгарії. В ряді програмних документів вони оголосили вірність своїй тактиці «прямих акцій», тобто страйків, бойкоту, саботажу, загального страйку і соціальної революції [12, 25. XI 1945]. За допомогою «прямої акції» вони сподівались захопити владу, після чого планувалось організувати колективні підприємства. Все це мало привести до ліквідації держави, на зміну якій прийде союз «вільних комун» [12, 25. XI 1945]. Розвиваючи свою концепцію, анархо-комуністи критикували комуністів за «державний соціалізм», за ігнорування «неподільної єдності» трьох історичних форм влади — економічної, політичної і духовної і т. д. [12,

17. XI 1945]. Подібні «звинувачення» свідчили про нерозуміння анархістами творчої перетворюючої ролі диктатури пролетаріату, про небажання оцінити велику організаційну і культурну роботу болгарських комуністів і зрозуміти революційну функцію народно-демократичної держави. В кінцевому рахунку такі уявлення визначали ставлення анархо-комуністів до народно-демократичної влади. В липні 1947 р., наприклад, анархісти Ловеча розповсюдили звернення до селян, закликаючи не здавати державі продукти, «готуватися до революції» [15, ф. 28, оп. 1, од. зб. 378, арк. 40].

Анархо-синдикалісти також підтримували «пряму революційну акцію» робітничого класу, яка під силу лише економічним організаціям робітників. Звідси витікало визнання першочергової ролі профкомітетів в економічному та політичному житті країни [13, 4. XI 1945]. Політиці народної влади в сфері економіки анархо-синдикалісти протиставляли «економічну організацію праці», тобто об'єднання всіх працівників фізичної та розумової праці в економічні організації з метою «визволення» з-під ярма капіталу і «державного пригнічення». Знищення всякої державної функції в житті суспільства, безпосередня передача влади в руки мас усіх галузей виробництва оголошувались головним завданням «революційного синдикалізму». Прагнення протистояти розвитку і поглибленню народно-демократичної революції — ось що об'єднувало анархістські угруповання з іншими противниками народної влади. Тому представляється доцільним включити анархо-комуністів і анархо-синдикалістів до складу опозиційного табору, як це зробив М. Исусов. Виступаючи проти БРП(к) і уряду ВФ з позицій прибічників негайного встановлення «вільного комунізму», анархісти створили «крайню ліву опозицію». На правому фланзі опозиційного табору знаходились Демократична партія, яка об'єднувала представників великої і середньої буржуазії, а також близька до неї Радикальна (об'єднана) партія на чолі з М. Стоєнчевим. Їх позиція в цілому зводилась до невизнання 9 вересня 1944 р. і влади ВФ, прагнення встановити режим буржуазної демократії. Становище «центру» в опозиційному таборі займала найсильніша так звана дояльна опозиція, яка включала правих у БЗНС на чолі з М. Петковим, БРСДП на чолі з К. Лулчевим і групу «незалежних». Вона з дрібнобуржуазних позицій виступала проти керівної ролі комуністів у ВФ.

Таким чином, розвиток анархізму у Болгарії, в тому числі після 9 вересня 1944 р., повністю підтвердив слова В. І. Леніна з приводу російського анархізму про те, що анархізм «не дав нічого крім загальних фраз проти експлуатації» [1, т. 5, с. 359], що нерозуміння анархістами справжніх причин експлуатації, невизнання розвитку суспільства в напрямі до соціалізму, нерозуміння класової боротьби як творчої сили здійснення соціалізму вело до спроб підпорядкування робітничого класу буржуазній політиці «під виглядом заперечення політики» [1, т. 5, с. 360].

Схема, що відтворює розстановку сил в опозиційному таборі, хоч і є умовною, все ж дає змогу чіткіше представити перегрупування опозиційних сил напередодні виборів у Великі Народні Збори (ВНЗ) восени 1946 р. Перегрупування витікало перш за все зі стану опозиційних партій і груп. Пленум ЦК БРП(к) у вересні 1946 р., зокрема, констатував ізоляцію Демократичної партії і відносну слабкість анархістських угруповань, які не мали серйозного впливу на маси*. Саме тому «демократи» звернулись до «лояльної опозиції» з пропозицією блокуватись на виборах і створити «велику коаліцію» [17, спр. 5160, арк. 72; спр. 5162, арк. 186; спр. 5164, арк. 274]. Однак М. Петков відмовив їм, не бажаючи поділяти відповідальність за минуле цієї буржуазної партії, і, в свою чергу, звернувся з аналогічною пропозицією до анархо-комуністів [4, с. 193]. Цей факт слід пояснювати, очевидно, аграристською концепцією «третього шляху» розвитку країни, запропонованою опозиційним БЗНС. За допомогою анархістів М. Петков, напевно, розраховував зміцнити вплив опозиції серед певної частини міської дрібної буржуазії та інтелігентських кіл. Відомо, що анархо-комуністи відповіли йому відмовою, хоча певним групам анархістів імпонувала боротьба опозиційного БЗНС проти комуністів [15, ф. 28, оп. 1, од. зб. 82, арк. 28].

Таким чином, об'єктивні умови штовхнули анархо-комуністів і частину анархо-синдикалістів на тимчасовий відступ від ідейно-теоретичних позицій «безвладництва» і визнання ВФ та інших організацій, що певною мірою сприяло сприйняттю анархістських ідей деякою частиною дрібнобуржуазних верств міста і села. Однак опинившись фактично на боці опозиції, закликаючи до ліквідації народно-демократичного уряду, анархісти продемонстрували невідповідність своїх ідейно-теоретичних позицій корінним інтересам тих верств суспільства, які становлять їх масову базу.

Болгарські комуністи, демонструючи високу революційну пильність, рішуче присікали ворожі дії «безвладників» [4, с. 198—199], правильно розуміли роль революційного насильства в справі захисту завоювань народу і зміцнення народно-демократичної держави. Але основний акцент у боротьбі проти анархізму робився на необхідності допомогти трудящим правильно оцінити анархістські теорії розвитку і їх негативне зна-

* У зв'язку з цим виникає питання про чисельність анархістських організацій. Дані з цього питання надзвичайно бідні. Ще у 1937 р. було приблизно 1600 офіційно зареєстрованих анархістів. Зіставлення наведених Д. Даскаловим даних показує, що в 1946 р. склад найчисленніших анархо-комуністичних організацій суттєво не змінився порівняно з довоєнним періодом. У деяких місцях чисельність організацій дещо збільшилась: якщо в Софійській організації в 1925 р. було 206 членів, то в 1946 р. — 240, в Сливені — відповідно 32 і 80 і т. д. Тому, на наш погляд, є виправданим припущення, що чисельність анархістів у Болгарії в 1946 р. досягла близько 2000—2500 чол. зі співчуваючими.

чення для дальшого розвитку революційного процесу в країні. В період особливої активізації анархістів у 1946—1947 рр. компартія виробила власну лінію у ставленні до анархізму [14, 27. II 1948]. Її характерною рисою було прагнення спиратися в роз'яснювальній роботі на учасників антифашистської боротьби з числа анархістів, залучати їх до виконання програми ВФ. Партія виходила з того, що в рядях анархістів чимало випадкових людей, які захопились революційною фразою і яких можна і треба вирвати з-під невідповідного їх об'єктивним інтересам впливу. Слід зауважити, що роз'яснення марксистсько-ленінської ідеології, викриття анархістських теорій активно велось і зрілими комуністами, і ремсисстами, які успішно працювали серед молоді, що найбільш підпадала під вплив «дрібнобуржуазного бунтарського революціонізму» [9, с. 5].

Соціально-економічна структура Болгарії в перші роки після війни носила дрібнобуржуазний характер, що зумовило стійкість дрібнобуржуазної ідеології. Тому завдання боротьби проти анархізму відобразилось і в рішеннях V з'їзду БКП (грудень 1948 р.) [14, 27. XII 1948], тобто значно пізніше, ніж було вирішене питання про ліквідацію опозиції, в тому числі її «крайнього лівого» крила.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. Архив Министерства Обороны СССР, ф. 243, оп. 2914, д. 226. 3. *Бужашки Е. Д.* Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение 1885—1903 г. София, 1960. 4. *Даскалов Д.* Анархизмът в България и борбата на партията против него. София, 1973. 5. *Драголюбов П.* Изборните борби и работата на БКП в Народното събрание (1945—1949 г.). — «Известия на института по истории на БКП», кн. 13. София, 1965. 6. *Исусов М.* Политическите партии в България (1944—1948 г.). София, 1976. 7. *Исусов М.* Проблеми на прехода от капитализма към социализма в България. — «Известия на института по история на БКП», кн. 27. София, 1972. 8. *Исусов М.* Формиране на опозиционните политически сили в България (1944—1945 г.). — «Известия на института по история на БКП», кн. 27. София, 1972. 9. *Леви Р.* Марксизъм и анархизъм. София, 1946. 10. Окръжен партиен архив. Плевен, ф. 1, оп. 3, а. е. 55. 11. Окръжен партиен архив. Стара Загора, ф. 6, оп. 1, а. е. 2. 12. «Работническа мисъл», 1944—1945. 13. «Работническа солидарност», 1944—1945. 14. «Работническо дело», 1948. 15. Централен държавен архив на НРБ. 16. Централен партиен архив при ЦК на БКП, ф. 205. оп. 3. 17. Централный государственный архив Октябрьской революции, высших органов власти и государственного управления СССР, ф. 4459, оп. 27/1.

Краткое содержание

В статье освещается формирование и деятельность анархистских группировок в Болгарии в период укрепления народно-демократического строя в 1944—1947 гг., показана их эволюция в сторону сближения с антинародными силами и образования так называемой крайней левой оппозиции партиям Отечественного фронта. Рассмотрены основные направления борьбы болгарских коммунистов против анархистов и их мелкобуржуазной идеологии, показаны несостоятельность и утопизм их теоретических положений.

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСНОВНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СУПЕРЕЧНОСТІ В ПОЛЬЩІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Головна подія ХХ ст. — Велика Жовтнева соціалістична революція корінним чином змінила весь хід суспільного розвитку, стала поворотним пунктом в історичній долі всіх народів світу, в тому числі польського народу, створивши реальні умови для відродження незалежної Польщі.

Великий Жовтень дав могутній поштовх розвитку світового революційного руху, зокрема на польських землях. Проте незважаючи на високу революційну активність трудящих, в силу ряду обставин у 1918—1919 рр. владу в Польщі захопила буржуазія. В травні 1926 р. військові частини здійснили державний переворот, у результаті якого до влади прийшла «санація» — одна з найбільш реакційних, авантюристичних і агресивних клік польського імперіалізму. Режим санації проводив політику жорстокої експлуатації трудящих мас та придушення революційного руху в країні, а в зовнішній політиці стояв за тісний союз з західними капіталістичними країнами та здійснював відвертий антирадянський курс. Усе це надзвичайно загострювало всі внутрішні протиріччя в буржуазно-поміщицькій Польщі.

Питання внутрішнього розвитку Польщі та її зовнішньої політики у міжвоєнний період постійно привертають увагу дослідників. Найбільш значними дослідженнями цих проблем у радянській історіографії є праці Р. О. Єрмолаєвої, П. М. Калениченка, О. Я. Манусевича, О. М. Мацко, І. В. Михутиної, О. М. Швидака, І. С. Яжборовської та ін. [2—7]. Серед польських дослідників слід відзначити праці Я. Жарновського, Т. Каліцької, Ю. Ковальського, З. Ландау, Е. Томашевського та ін. [11—15]. У ряді монографій висвітлюються питання економічного становища, суспільно-політичного життя та зовнішньої політики, відзначаються гострі суперечності буржуазно-поміщицького ладу міжвоєнної Польщі.

У даній статті автор робить спробу на основі марксистсько-ленінських методологічних принципів концентровано викласти найбільш важливі питання соціально-економічних суперечностей у Польщі в міжвоєнний період.

Згідно з вченням марксизму-ленізму, найглибші корені всіх соціальних процесів у історії кожного народу слід шукати в самому устрою економічних відносин, який складається під впливом розвитку продуктивних сил і зворотної дії на них політичної надбудови. Отже, для з'ясування суті складних соціально-економічних та політичних процесів у Польщі необхідно дослідити економічний лад і суспільні умови життя широких мас.

Всебічний аналіз внутрішнього становища Польщі у міжвоєнні роки дає достатньо підстав для висновку, що тут повною мірою проявилися загальні риси і основні закономірності суспільного розвитку, властиві капіталістичній формації на її вищому і останньому етапі — етапі імперіалізму. В. І. Ленін відзначав: «Імперіалізм є капіталізм на тій стадії розвитку, коли склалось панування монополій і фінансового капіталу, набув видатного значення вивіз капіталу, почався поділ світу міжнародними трестами і закінчився поділ всієї території землі найбільшими капіталістичними країнами» [1, т. 27, с. 363]. Вказуючи на загальні риси імперіалізму в їх всесвітньому масштабі, В. І. Ленін підкреслював необхідність враховувати своєрідність становища в різних частинах світу, в окремих країнах. У загальній системі соціально-економічних відносин капіталістичного світу імперіалізм у Польщі мав свої національні особливості, певні характерні риси економічного розвитку, відзначався своєрідністю розстановки основних класових та політичних сил у країні.

Насамперед слід враховувати, що виникнення і утвердження капіталістичних відносин у Польщі проходило в складних історичних умовах, коли країна була розірвана на частини і входила до складу Австро-Угорщини, Німеччини і Росії. Різний рівень розвитку капіталістичних відносин у цих країнах позначався на соціальній структурі та економіці відродженої Польщі, зокрема на основних показниках її господарського розвитку та місці у світовій капіталістичній системі.

Польща в міжвоєнний час і по території (389,7 тис. км²), і по кількості населення (35 млн. чол.) у 1939 р. посідала п'яте місце серед країн Європи [21, с. 10, 11]. За виробництвом чавуну, сталі, електроенергії, видобутку вугілля і залізної руди Польща значно відставала від США, Німеччини, Англії і Франції, але випереджала ряд сусідніх з нею капіталістичних країн. Це, звичайно, не означало, що Польща посідала якусь «середню ступінь» у системі капіталістичного світу. Характерною рисою міжвоєнної Польщі була надзвичайна відсталість її економіки порівняно з розвинутими капіталістичними країнами. За даними польських дослідників, на кінець міжвоєнного двадцятиріччя Польща досягла такого рівня виробництва основних видів промислової продукції в розрахунку на душу населення, який спостерігався в Англії у 60-х роках, а у Франції — в 90-х роках XIX ст., тобто вона відставала від провідних капіталістичних країн на 50—70-х років [10, с. 79].

Важливий показник розвитку кожної країни — співвідношення населення, що проживає в місті та на селі. В міжвоєнній Польщі сільське населення становило понад 60% усього населення країни. Такий стан був характерний, наприклад, для Англії періоду XVIII ст. Звичайно, в Польщі, як і в інших країнах, що стали на шлях капіталістичного розвитку, зростала чисельність міського населення, яке поступово втягувалось у

промислове виробництво, в сферу торгівлі та побутового обслуговування, але процес цей відбувався надзвичайно повільно. Динаміку зростання чисельності міського населення Польщі характеризували наступні дані: 1921 р. — 6,6 млн. чол., 1931 р. — 8,7 млн., 1938 р. — 10,4 млн. чол. Разом з тим у 1939 р. в Польщі було лише 14 міст з населенням понад 100 тис. чоловік. Населення цих великих міст становило близько 4 млн. чол., а решта — понад 6 млн. чол. було розпорощене по невеликих містах і містечках [23, с. 5].

Особливістю міжвоєнної Польщі було те, що тут мало місце своєрідне співіснування вищих імперіалістичних форм господарювання з нижчими і навіть докапіталістичними. В проекті програми КППІ відзначалося: «В господарській структурі і в політичній надбудові Польщі виступають основні риси сучасного імперіалізму в поєднанні з численними напівфеодальними пережитками» [19, т. 3, с. 406].

Однією з найважливіших особливостей імперіалізму, як вказував В. І. Ленін, є виникнення і розвиток монополістичних об'єднань та «швидкий процес зосередження виробництва в дедаль більших підприємствах» [1, т. 27, с. 292]. У Польщі відбувався безперервний процес концентрації капіталу, великі монополії захоплювали під свій контроль усі найважливіші галузі господарства країни. В 1919 р. у Польщі було 12 картелів, серед них 3 міжнародних, в 1929 р. — відповідно 100 і 40 картелів, а в 1936 р. — 274 вітчизняних і 106 міжнародних картелів [20, с. 107]. На долю монополій у 1937 р. припадало більше половини випуску всієї промислової продукції. Концентрація виробництва супроводжувалась зростанням чисельності робітників на великих фабриках і заводах. У 1936 р. в Польщі було 362 підприємства, на кожному з яких працювало понад 500 чол., що становило 1% усіх підприємств країни, але на них працювало 416 тис. чоловік — 42% всіх робітників. Поряд з цим у Польщі було більш як 30 тис. дрібних підприємств та маленьких майстерень, в яких було зайнято близько 350 тис. робітників [17, с. 65].

Капіталізм у Польщі, як і в інших країнах, збирав на фабриках і заводах маси робітників, що надавало виробництву суспільного характеру. Це породжувало антагоністичні протиріччя між робітниками та капіталістами, вело до гострої класової боротьби.

Суспільно-економічна структура Польщі характеризувалась великим розривом між високоорганізованим промисловим і фінансовим капіталом та надзвичайно відсталим і «диким» селом. Величезні маєтки в сотні тисяч гектарів землі належали старій феодальній шляхті — графам Потоцьким і Замойським, князям Радзівіллам і Чарторийським та ін. Великим земельним власником у Польщі була католицька церква. Поміщицькі господарства, питома вага яких не перевищувала 0,4% усіх сільських господарств, мали в своєму володінні 30% земельних угідь, а

3 млн. 300 тис. селянських господарств лише 70% їх [9, т. 92, с. 11]. Розвиток капіталістичних відносин на селі вів до розшарування всередині самого селянства, де, з одного боку, виділявся невеликий прошарок куркулів, а з іншого — сільський пролетаріат. Близько 3 млн. селян у Польщі взагалі не мали землі. Тут склався особливий тип аграрної еволюції, близький до так званого пруського шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві, але далеко не тотожний йому. Рівень розвитку буржуазних відносин і в поміщицькому, і в селянському секторах сільськогосподарського виробництва неухильно зростає, однак капіталістична перебудова сільського господарства і його розвиток значною мірою гальмувалися феодальними пережитками. Капіталістична еволюція сільського господарства в Польщі залишилась незавершеною, і це посилювало гостроту протиріч на селі, відбивалося на всьому внутрішньому розвитку Польщі. Проникаючи в польське село, капіталізм породжував тут непримиренні протиріччя між поміщиками та масами мало-земельного і безземельного селянства, а також між куркульством та сільськогосподарським пролетаріатом і напівпролетаріатом.

Характерна риса міжвоєнної Польщі — засилля іноземного капіталу в економіці країни. Вже В. І. Ленін звертав увагу, що Польща, одержавши незалежність, опинилась у становищі боржника сильніших імперіалістичних країн, а її правлячий клас — «в становищі, близькому до того, яке можна назвати цілком безнадійним» [1, т. 42, с. 304]. Через відсутність даних точно встановити розміри іноземних вкладень в економіку Польщі неможливо. Відомо лише, що польський уряд незмінно сприяв широкому залученню в національну промисловість та торгівлю іноземних капіталів, вважаючи їх одним із важливих засобів подолання труднощів усередині країни та збереження своєї влади.

Цю антинаціональну політику підтримували всі буржуазні партії Польщі. Її зміст досить відверто сформулював сенатор Еверт, заявивши: «Вважаю, що немає жодного приводу боятися іноземного капіталу і краще відкрити наш ринок для цього капіталу, аніж чекати, поки маси безробітного пролетаріату самі почнуть вирішувати питання про нашу економіку» [22, т. 21, с. 52].

Польський буржуазний уряд неодноразово випрошував позички в США, Франції та інших країнах під заклад національних багатств свого народу. Іноземний капітал активно проникав у різні галузі економіки Польщі і становив: у текстильній, деревообробній, паперовій промисловості 20—30%, в електротехнічній та хімічній — 40—55%, в гірничій, нафтовій та металургійній промисловості — 65—87% [18, с. 49—50]. Заборгованість Польщі іноземним країнам в 2,5—3 рази перевищувала річні прибутки польської держави та наявні активи і становила в 1936 р. понад 7 млрд. злотих [21, с. 242, 377]. Проникнення

в Польщу американського, англійського, французького, німецького та інших капіталів негативно відбивалося на всьому господарському житті країни і лягало важким тягарем на плечі трудящих. У зв'язку з таким становищем країни надзвичайно передбачливою була оцінка В. І. Леніна, який іще на початку 20-х років говорив, що буржуазія Польщі «у боргах, як у реп'яхах, і розплачуватися за борги їм [Румунії і Польщі] нічим. Банкротство неминуче» [1, т. 42, с. 304].

Імперіалізм приніс із собою величезне прискорення темпів економічного розвитку і разом з тим зробив його катастрофічно нерівномірним. Перед Польщею, яка прагнула зберегти своє незалежне існування, з усією гостротою поставала проблема конкуренції з боку великих капіталістичних країн Заходу. Для цього їй необхідні були міцна національна економіка і незрівнянно вищі темпи розвитку, інакше загрозувала перспектива перетворення в молодшого партнера західних держав, а згодом — втрати національної незалежності. Однак ні польська буржуазія, ні санаційний режим не могли забезпечити належних темпів суспільно-економічного розвитку країни. Протиріччя між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення, між працею і капіталом породжували у міжвоєнній Польщі анархію виробництва, вели до руйнівних економічних криз, до відносного та абсолютного зuboжіння пролетаріату і трудящих мас, викликали гостру класову боротьбу.

Польське суспільство досліджуваного періоду було розколоте як на елменти класової структури, так і всередині кожної соціальної групи людей. Найбільш повну картину з цієї проблеми можна одержати шляхом дослідження питання про зайнятість населення. Певні відомості про це дають матеріали загального перепису, проведеного в Польщі 9 грудня 1931 р. Керуючись ленінською методологією та критично оцінюючи дані буржуазної статистики, можна відтворити загальну картину розподілу населення за родом занять. Вона свідчить про те, що соціальна структура населення міжвоєнної Польщі мала складний і строкатий характер; чисельність самодіяльного населення, тобто осіб, які могли самі себе утримувати, становила тут близько третини всього населення, а інші дві третини охоплювали членів сімей, що перебували на утриманні; серед 10 млн. чол. самодіяльного населення п'яту частину — працівники напіввиробничого та невиробничого сектора. Статистика зайнятості дає можливість з'ясувати питання про розподіл суспільної праці як основи всього товарного виробництва та капіталістичних відносин у країні. Провівши відповідні розрахунки, можна встановити, на які основні класові категорії розподілялося населення Польщі за своїм становищем у суспільному виробництві [9, т. 94 б, с. 1, 2, 5—6, 12; т. 94 д, с. 51—97]:

	тис.	%
Робітничий клас	9011	28,2
у тому числі сільськогосподарські робітники	1416	4,7
Селянство та ремісники (без куркулів)	19549	61,3
Буржуазія та поміщики	1845	5,8
у тому числі куркулі	1277	4,0
Інтелігенція	1510	4,7

Наведені дані вказують на основну рису капіталістичного розвитку Польщі у міжвоєнний період — різку класову поляризацію польського суспільства. З одного боку, тут виділялись панівні класи — велика і середня буржуазія, поміщики та куркульство на селі, а з іншого — широкі верстви трудящих, робітничий клас та бідніше селянство.

Справжній бич найширших мас — безробіття. В 1935 р. кількість безробітних у містах перевершувала 400 тис. чол. До того ж майже 40% робітників підприємств були зайняті не повний робочий тиждень. Понад 1 млн. «зайвих» робочих рук було й на селі. Фактично значна частина робітничого класу та селянства була позбавлена основних засобів до існування. Капіталісти всемірно посилювали інтенсивність праці, самовільно продовжували робочий день, систематично знижували заробітну плату. Голод та нужда були постійними супутниками найширших верств трудящих. Важкий економічний гніт доповнювався політичним пригніченням робітників та селян. Наступ капіталу на життєві та політичні права мас загострював внутрішні протиріччя, сприяв піднесенню революційного руху в Польщі.

Провідною і найбільш революційною силою в країні виступав пролетаріат, який ішов в авангарді боротьби за життєві права трудящих. Генеральний секретар ЦК Компартії Польщі Ю. Ленський вказував: «Сила революційного руху в Польщі полягає перш за все майже в безперервному зростанні страйкової боротьби пролетаріату» [8, с. 6]. За офіційними даними, протягом 15 років (з 1923 по 1938 рр.) у Польщі відбулося близько 14,7 тис. страйків, в яких взяли участь понад 5,7 млн. робітників [21, с. 284]. Самовіддана боротьба робітників у більшості випадків завершувалась повною або частковою перемогою страйкуючих. Особливе значення мало те, що вона все більше набирала політичного характеру. Під керівництвом Комуністичної партії пролетаріат Польщі рішуче боровся проти гніту панівних експлуаторських класів.

Союзником робітників за своїм класовим становищем був напівпролетаріат, тобто населення, яке жило головним чином або наполовину від продажу своєї робочої сили. За наближеними підрахунками напівпролетаріат становив більше ніж третю частину всього населення країни. Робітничий клас та напівпролетаріат були більшістю всього населення Польщі. Страйкова боротьба робітників, масові виступи селянства, широкий національно-визвольний рух на Західній Україні та в Західній

Білорусії зливалися у єдину могутню революційну хвилю, що руйнувала підвалини капіталістичного ладу в Польщі.

Правлячі кола Польщі придушували революційний рух і, водночас, ідучи у фарватері імперіалістичної політики Заходу, активно здійснювали мілітаризацію економіки, що все далі погіршувало господарське становище країни. Буржуазний уряд уперто проводив антирадянський курс. Це призвело до розриву традиційних широких економічних зв'язків і стало перепорою на шляху розвитку торгівлі між Польщею і Радянським Союзом, що негативно відбивалося на становищі Польської держави. Правлячі кола буржуазно-поміщицької Польщі не змогли гарантувати елементарні умови існування польського народу в міжвоєнний період. Їх політика призвела до того, що Польща виявилась одинокою перед лицем гітлерівської агресії у вересні 1939 р. і потерпіла катастрофу. В роки другої світової війни польський народ пройшов шлях надзвичайно важких випробувань і героїчної боротьби проти німецько-фашистських загарбників.

Новий період в історії польського народу почався з визволення Радянською Армією Польщі від фашистських окупантів у 1944 р. Утвердження народно-демократичного ладу в Польщі означало повну перемогу справи національного і соціального визволення, польський народ став на шлях будівництва нового, соціалістичного суспільства. Соціалізм приніс трудящим Польщі нове життя: знищив експлуатацію людини людиною, відкрив шлях до могутнього розвитку економіки, піднесення добробуту і культури народу, до миру і прогресу.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Ермолаєва Р. А., Манусевич А. Я.* Ленін и польское рабочее движение. М., 1971. 3. *Калениченко П. М.* Великий Жовтень і революційний рух в Польщі. К., 1971. 4. *Мацко А. Н.* Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков. Минск, 1972. 5. *Михутина И. В.* Советско-польские отношения. 1931—1935. М., 1977. 6. *Швидак О. М.* Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі. К., 1972. 7. *Яжборовская И. С.* Идейное развитие польского революционного рабочего движения. М., 1973. 8. Коммунистическая партия Польши — за антифашистский народный фронт. М., 1936. 9. Drugi powszechny spis Ludnosci z dn. 9.XII.1931 r. Statystyka Polski. Seria C. Warszawa, 1939. 10. 25 Lat gospodarki Polski Ludowej. Warszawa, 1969. 11. *Zarnowski J.* Społeczeństwo Druhej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1973. 12. *Kalicka T.* Z zagadnień jednolitego frontu KPP; PPS w latach 1933—1934. Warszawa, 1967. 13. *Kowalski J.* Trudne lata. Warszawa, 1966. 14. *Kowalski J.* Komunistyczna Partia Polski. Warszawa, 1975. 15. *Landau Z., Tomaszewski J.* Robotnicy przemysłowi w Polsce. Warszawa, 1971. 16. Zarys historii gospodarczej Polski. 1918—1939. Warszawa, 1971. 17. Inspekcja pracy w 1936 roku. Warszawa, 1937. 18. Kapitały obce w Polsce. 1918—1939. Warszawa, 1964. 19. KPP. Uchwały i rezolucje. Warszawa, 1956. 20. Mały Rocznik Statystyczny. 1937. Warszawa, 1937. 21. Mały Rocznik Statystyczny. 1939. Warszawa, 1939. 22. Przegląd. Ekonomiczny. Warszawa, 1938. 23. Rocznik Demograficzny. Warszawa, 1969.

Краткое содержание

В статье на основе важнейших положений теории марксизма-ленинизма и конкретных документальных материалов проводится анализ экономического положения и классовых отношений в межвоенной Польше. Указывается на ряд особенностей ее развития в эпоху империализма, подчеркивается, что здесь в полной мере проявлялись основные противоречия между общественным характером производства и частнокапиталистическим присвоением, между трудом и капиталом. Наличие в Польше классовых антагонистических противоречий вело к нарастанию революционной борьбы пролетариата и широких трудящихся масс против буржуазии и помещиков, за социальное переустройство общества.

*І. І. БЕЛЯКЕВИЧ, доц.,
Львівський університет*

ПОЛЯКИ-ЧЕРВОНОГВАРДІЙЦІ В ЖОВТНЕВОМУ ЗБРОЙНОМУ ПОВСТАННІ В ПЕТРОГРАДІ

Участь червоногвардійців-поляків у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді в 1917 р. розкриває одну з найбільш яскравих сторінок пролетарської інтернаціональної солідарності робітників-поляків з революційними робітниками тодішньої столиці Росії.

Активна участь польських трудящих у боротьбі за встановлення Радянської влади в Росії є закономірною. В. І. Ленін писав, що «традиції боротьби за національне визволення були такі сильні і глибокі, що після поразки на батьківщині кращі сини Польщі йшли підтримувати скрізь і всюди революційні класи...» [1, т. 7, с. 226].

Старий лозунг польських революціонерів — «За нашу і вашу свободу!» — був втілений у життя і в Петрограді.

Питання участі червоногвардійців-поляків у Жовтневому збройному повстанні лише частково висвітлене у працях радянських учених О. Я. Манусевич, Р. О. Ермолаєвої, В. І. Старцева, автора цієї статті, а також польських істориків Х. Роарта, В. Найдуса, І. Павловського та К. Собчака, О. Коханського, Л. Дубацького, Я. Собчака, Т. Буткевича та А. Слиша.

У цій статті автор поставив за мету на підставі вже відомих фактів, а також ряді нових, раніше не використаних джерел висвітлити вклад червоногвардійців-поляків у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді, а також їхню роль у придушенні перших антирадянських заколотів Керенського—Краснова та юнкерів військових училищ столиці. Стаття охоплює період від 23 жовтня, тобто з моменту переведення Червоної гвардії Петрограда на казарменне становище, до 31 жовтня 1917 р., тобто до завершення розгрому Червоною гвардією

контрреволюційних військ Керенського—Краснова під Царським Селом*.

У Петрограді — одному з найбільших промислових центрів Росії — до першої світової війни працювала багатотисячна група польських пролетарів. Під час війни вона значно збільшилася за рахунок робітників, евакуйованих з Польщі. За свідченням С. Крушевського і М. Здзярського, під час війни в Росію було евакуйовано близько 70 тис. польських робітників, частина з яких заступила на підприємствах столиці мобілізованих в армію російських робітників [8].

Перша світова війна принесла не лише кількісні, а й якісні зміни в складі польських робітників в Росії. Тут була значна частина кваліфікованих робітників з великим досвідом класової боротьби, набутим ще в Польщі [27].

За ставленням до світової імперіалістичної війни робітники-поляки в Петрограді ділились на два табори: революційну частину, що, як і російський пролетаріат, виступала проти імперіалістичної війни, протиставляючи їй війну громадянську [34, с. 10], і частину, що перебувала під впливом ППС-фракції. В. І. Ленін називав її представників вузькопольськими націоналістами, що впадають у «низьке прислужництво *одній* з імперіалістичних монархій» [1, т. 30, с. 47]. Усі надії вони покладали на імперіалістичну війну і участь у ній легіонів Пілсудського на боці Німеччини. На їхню думку, тільки війна і перемога центральних держав могли розв'язати польське питання і принести незалежність Польщі.

Під час соціалістичної революції частина цих польських робітників перейшла на бік російського пролетаріату. Умови і оточення, в яке потрапили ці робітники, їхній класовий інстинкт були значно сильнішими за суб'єктивістські погляди і програмні принципи «ППСовських вождів» [34, с. 10—12].

Організатором і керівником сил революційного крила польських робітників Петрограда була місцева група СДКПіЛ, створена як перша нелегальна група польських соціал-демократів у Росії в 1916 р. [28]. До її складу входили польські видатні революційні діячі, що працювали під керівництвом партії більшовиків. Восени 1917 р. у Петроградській групі СДКПіЛ налічувалось 500 чол. [20]. Крім того, частина соціал-демократів поляків входила лише до партії більшовиків.

Петроградська група СДКПіЛ брала активну участь у створенні Червоної гвардії Петрограда, її зміцненні у дні корніловського заколоту та її підготовці до Жовтневого збройного повстання [2].

* Участь поляків у Петроградській Червоній гвардії з моменту її створення і до Жовтневого збройного повстання висвітлено в окремій статті. (Див. Беляєвич І. І. Польські інтернаціоналісти в Червоній гвардії Петрограда в 1917 р. — «Український історичний журнал», 1977, № 12, с. 71—80).

23 жовтня головний штаб Червоної гвардії прийняв рішення про переведення її на казармене становище. В рядах Червоної гвардії на той час налічувалось до 32 тис. червоногвардійців [22, с. 200]. В ході збройного повстання їх кількість зросла до 40 тис. чол. [17].

Штаб збройного повстання — Петроградський ВРК — знаходився у Смольному. Смольний охороняли значні загони червоногвардійців. За свідченням В. І. Старцева, навколо і в самому Смольному під час повстання постійно знаходилося близько 2 тис. червоногвардійців [21, с. 74].

В охороні Смольного брали участь і поляки-червоногвардійці. До них відноситься Віктор Байер — варшавський робітничий діяч, член СДКПіЛ з 1905 р., учасник першої російської революції. У 1906 р. його було засуджено на 20 років каторги, яку відбував у Нерчинську. Звільнений після Лютневої революції, він прибув у Петроград, де працював на фабриці «Скороход», був членом Московсько-Заставського комітету більшовиків, організатором загону Червоної гвардії на фабриці. Під час Жовтневого повстання разом зі своїм загonom охороняв Смольний з боку Неви [29, п. с. 9487*; 31].

Серед учасників охорони Смольного був поляк-червоногвардієць Броніслав Суббоч, робітник з заводу «Еріксон», що вступив у заводський загін Червоної гвардії 24 жовтня [12, арк. 1—1 зв.].

Член ППС-лівиці з 1906 р. Войцех Домбровський, один із організаторів Червоної гвардії на заводі «Новий Леснер», від заводського загону був направлений зв'язковим до Смольного. 25 жовтня він разом зі своїм загonom знаходився у розпорядженні Смольного [29, п. с. 1977; 40; 48].

В охороні Смольного брав участь і колишній солдат Леон Піскарський. Він входив до складу батальйону велосипедистів Червоної гвардії [37, с. 674].

Багато поляків-червоногвардійців були учасниками окремих операцій, що виконувались згідно з загальним планом збройного повстання. Під час повстання загін червоногвардійців заводу «Сіменса-Шукерта» під командуванням члена СДКПіЛ з 1907 р. Адама Кочаровського був направлений у розпорядження ВРК Московсько-Заставського району і брав участь у боротьбі за Варшавський вокзал [37, с. 364]. О 8 годині ранку 25 жовтня цей загін в кількості 100 чол., що складався головним чином з робітників-поляків, зайняв вокзал. Загін Кочаровського допомагав також очистити від білогвардійців Московсько-Заставський район столиці [29, п. с. 7921; 45, с. 65].

Робітник Путіловського заводу Владислав Гасневич у складі заводського загону під час збройного повстання брав участь в

* П. с. — персональна справа.

охороні Невських Рогаток і роззброєнні прихильників Тимчасового уряду [37, с. 248]. У зайнятті штабу Петроградського військового округу, а потім і в його охороні був 17-річний Павло Мокжицький [45, с. 82]. Броніслав Субочч брав участь у захопленні патронного заводу на Тихвінській [12, арк. 5].

Токар майстерень Північно-Західної залізниці в Петрограді, член РСДРП(б) з травня 1917 р. Едмунд Рогович під час Жовтневого збройного повстання у складі червоногвардійського загону залізничників забезпечував безперервний рух поїздів на території Балтійського вокзалу [37, с. 712]. У числі робітників-залізничників до загону червоногвардійців-залізничників входив Анджей Вуйцик [37, с. 941].

Варшавський робітник Ян Худзик після поранення на фронті працював помічником машиніста на паровозі в Петрограді. Тут він вступив до лав РСДРП(б) і під час повстання в складі червоногвардійського загону брав участь у роззброєнні загонів міліції Тимчасового уряду [37, с. 145].

Солдат Вецлав Беднарек — командир півсотенного загону Червоної гвардії брав участь у захопленні друкарні газети «Новое время» і Державного банку [29, п. с. 9538; 16, с. 336]. Ян Ясканіс в ніч з 24 на 25 жовтня за наказом ВРК Виборзького району в складі загону червоногвардійців займав телеграф і пошту на Фінляндському вокзалі [37, с. 343].

Токар Францішек Бужинський, що працював у Петрограді з 1915 р., разом з червоногвардійцями брав участь у боротьбі на Невському проспекті і в звільненні політичних в'язнів Тимчасового уряду з тюрми на вулиці Офіцерській [37, с. 128]. У боях за приміщення головної пошти і казарм кадетського корпусу бився Валентин Клебош [37, с. 138]. Станіслав Грохочинський, лодзинський робітник, у складі червоногвардійського загону займався охороною Невського мосту, а також охороною порядку у Василеострівському районі [37, с. 248]. Серед польських робітників, що забезпечували порядок у місті, у складі червоногвардійського загону заводу «Сіменс-Шукерт» був і робітник Костянтин Кеплер [36].

Ян Куликовський-Ольський, член СДКПіЛ і РСДРП(б) з червня 1917 р., секретар Петроградської групи СДКПіЛ, під час збройного повстання був серед учасників захоплення пошти, телефонної станції та центрального телеграфу [35; 37, с. 472].

Технік-будівельник, член СДКПіЛ з 1907 р. і РСДРП(б) з 1916 р. Францішек Котус-Янковський, член Петроградської Ради, очолював загін з сотні червоногвардійців, який за завданням Ф. Дзержинського роззброїв офіцерський загін, що мав декілька бронемашин [7].

За даними Здислава Куха, учасника збройного повстання, Михайло Грезель, Болеслав Луцевський, Томаш Пилиховський, Ян Рабус, Луціан Самос, Анджей Мазурек брали участь

у ліквідації пунктів опору прихильників Тимчасового уряду у Петрограді [39].

Робітник Владислав Бернацький після демобілізації з армії працював у міліції, де був головою міліцейського комітету, а під час повстання організував групу міліціонерів — прихильників Радянської влади [37, с. 78].

Активну участь у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді брали польські робітники — члени СДКПіЛ і РСДРП(б). Це варшав'яни, член СДКПіЛ і РСДРП(б) з 1905 р. Пилип Бельський, коваль заводу «Лоренса»; Адольф Корчевський, член СДКПіЛ і РСДРП(б) з 1904 р., слюсар заводу «Новий Леснер»; член СДКПіЛ, робітник Путіловського заводу Антоній Рашиниковський; токар Петроградського патронного заводу, член Петроградської групи СДКПіЛ Станіслав Рембальський; член СДКПіЛ і РСДРП(б) з 1904 р., колишній політичний в'язень, учасник II Всеросійського з'їзду Рад Міхал Зарський; член СДКПіЛ і РСДРП(б) з 1916 р. Казимеж Ричембель, електромеханік; член СДКПіЛ з 1910 р. Антоній Циук, колишній шахтар; член СДКПіЛ і РСДРП(б) з 1905 р. Ян Гурин-Гурецький, коваль; член СДКПіЛ і РСДРП(б) з 1905 р., керівник Шліссельбурзької групи СДКПіЛ і учасник Жовтневого збройного повстання у Петрограді Валентин Кот та ін. [37, с. 75, 380, 645, 714, 977, 736, 155, 298, 436].

Учасниками збройного повстання були червоногвардійці-поляки, робітники різних підприємств, які на своїх підприємствах вступили до партії більшовиків, не будучи членами СДКПіЛ. Це робітник заводу «Старий Парвіайнен» Сигізмунд Гудовський [10 арк. 1, 3 зв.]; токар заводу «Русское Рено» Людвик Соколовський; слюсар Північно-Західної залізниці в Петрограді Людвик Дземианович; член РСДРП(б) з 1906 р. токар заводу «Новий Леснер» Адам Понятковський; слюсар заводу «Сіменс-Шуккерт» Валідар Следзь; токар заводу «Новий Леснер», член партії більшовиків з травня 1917 р. Олександр Уфнал; оптик-механік Обуховського сталеливарного заводу, член РСДРП(б) з квітня 1917 р. Казимір Уминський; ливарник із Піотркова, що працював на цьому ж заводі, член РСДРП(б) з 1914 р. Юліан Урбанський-Банашкевич; робітник трубочного заводу, член РСДРП(б) з 1916 р., член фабзавкому Петро Зволинський [37, с. 783, 209, 685, 844, 879, 882, 978], а також член партії більшовиків з 1904 р., організатор і секретар профспілки транспортних робітників, член Петроградської Ради профспілок Тадеуш Мешковський [35, с. 30].

У Червоній гвардії Петрограда під час Жовтневого збройного повстання були: член ППС-лівіці з 1906 р. Юзеф Кобилко; член ППС-лівіці з 1908 р. Антоній Ковалевський; електротехнік, член ППС-лівіці з 1916 р. Маріан Красногурський; робітник Ян Гуртовський та ін. [37, с. 410, 411, 452—453, 299].

Всупереч заклику керівництва ППС-фракції до збереження нейтралітету і невтручання у внутрішні революційні справи Ро-

сії деякі робітники-поляки, члени цієї партії, брали участь у збройному повстанні. Серед них були член ППС з 1905 р. і її бойової організації з 1906 р. робітник Путіловського заводу Антоній Залевський; лимар з Варшави, член ППС та її бойової організації Фелікс Важинський. У минулому вони обоє були політичними засланцями. Учасником повстання був складальник, член ППС-фракції Францішек Янковський-Антоніковський та ін. [37, с. 959, 893, 336]. Ці польські робітники, що працювали на підприємствах Петрограда, разом з російськими братами по класу виконували свій пролетарський обов'язок.

Брали участь у збройному повстанні також численні безпартійні робітники-поляки, що вступили у червоногвардійські загони. Серед них можна назвати робітників Владислава Жуковського, Олександра Зданюка, Юліана Вольського, Казимежа Василевського, Роберта Шостака, Антонія Ліпеця, Євстахія Ахматовича, Ромуальда Драбинського, Яна Гурського, Ігнація Гвоздика, Францішека Цейна та ін. [37, с. 989, 983, 936, 895, 822, 501, 20, 145, 278, 301, 150].

До вечора 25 жовтня в руках повсталих був майже весь Петроград, за винятком Зимового палацу, де знаходився Тимчасовий уряд під опікою нечисленної охорони. Палац був оточений повстанцями.

За даними Є. Ф. Єрикалова, на штурм Зимового могли рушити 18—20 тис. червоногвардійців, матросів, солдат. Їм протистояли близько 3 тис. прихильників уряду, кількість яких з кожною годиною зменшувалась [6].

У штурмі Зимового палацу ввечері 25 жовтня брало участь майже 3200 червоногвардійців [22, с. 275], серед яких були і червоногвардійці-поляки. Польський історик Ян Собчак зазначав: «Знаємо імена деяких з них: Богдан Липинський, Ян Ясканс, Ян Бадюра, Ромуальд Муклевич, Алойзи Адамшек, Здислав Новицький, Павло Макжицький. Більшість із них безіменні герої Жовтня» [45, с. 82]. Зараз ми знаємо значно більше імен поляків — учасників штурму Зимового палацу. Деякі з них під час штурму командували загонами червоногвардійців. Так, на чолі загону червоногвардійців заводу «Парвіайнен» стояв член РСДРП(б) з 1917 р. Владислав Кулаковський [35, с. 30]. Вацлав Беднарик очолював півсотенний загін червоногвардійців, що штурмував Зимовий палац [29, 9486; 16, с. 366]. Як командири червоногвардійських загонів у штурмі Зимового палацу брали участь поляки-більшовики Антоній Чечковський [15; 45, с. 104—105] і Войцех Домбровський [29, п. с. 1177].

В числі рядових червоногвардійців-поляків, учасників штурму Зимового палацу, в першу чергу були члени партії більшовиків і СДКПіЛ. Серед них слід відзначити фрезерувальника електромеханічного заводу військово-інженерного управління Владислава Дземитровича; робітника заводу «Арсенал», члена РСДРП(б) з 1905 р. і члена СДКПіЛ з 1911 р. Станіслава Язурека; робітника Петроградського патронного заводу, члена Ра-

ди депутатів Виборзького району, члена СДКПіЛ з 1917 р. Яна Ясканіса [37, с. 209, 378, 397, 343]; члена партії більшовиків Алойзи Адамашека, колишнього військовополоненого [30]; токаря майстерень Пулковської обсерваторії, члена партії більшовиків з березня 1917 р. Едварда Домбровського [19; 37, с. 179].

Складний шлях до революції пройшов польський робітник Ян Рабус. Працюючи на Путіловській кораблебудівній верфі, він у вересні 1916 р. вступив у партію есерів. Напередодні Жовтневої революції порвав з есерами і перейшов до більшовиків. У жовтневі дні Рабус був серед тих, хто брав участь в облозі Зимового, з загonom, що знаходився біля Двірцевого мосту, а потім у штурмі палацу [29, п. с. 7787]. Ян Бадура, який працював на заводі «Металіст», до атаки Зимового знаходився в резерві загону, що охороняв міст на Мойці на Мільйонній. Пізніше зі своїм загonom він штурмував Зимовий з боку Мойки, брав участь у ліквідації контрреволюційних груп у центрі міста [29, п. с. 202].

У загоні прикриття червоногвардійців, що штурмували Зимовий палац з боку Олександрівського парку, був Владислав Госієвич. Брала участь в штурмі Шимон Кузьма, механік автомайстерень Юзеф Лапинський; в загоні заводу «Новий Лесснер» Олександр Брудзинський; токар збройних майстерень, член ППС-фракції Мечислав Байер, що під час штурму на чолі сотні червоногвардійців був у резерві [37, с. 248, 480, 511, 114—115, 47—48].

Серед нечисленних жертв під час Жовтневого повстання були і поляки. Електромонтер Путіловського заводу, член СДКПіЛ з 1905 р. Юзеф Зюлковський був поранений у боротьбі за Олександрівський міст [37, с. 976]. Загинув під час повстання Казимеж Шиманський — брат Юзефи Шиманської, секретаря фабричного комітету фабрики Торнтона [29, п. с. 7953].

Разом з пролетаріатом Петрограда в розгромі заколотів білокозаків Керенського—Корнілова та юнкерів активну участь брали й поляки-червоногвардійці.

27 жовтня стало відомо про просування контрреволюційних білокозачих військ Керенського—Краснова до Петрограда. Радянський уряд і Петроградський ВРК мобілізували всі революційні сили. «Для боротьби з козаками Краснова на фронт під Царське Село, Пулково і Красне Село було відправлено до 1 тис. червоногвардійців. Головні сили становили червоногвардійці Петроградського, Виборзького, Петергофського, Московсько-Заставського районів, а також озброєних робітничих загонів з Колпіна і Шліссельбурга» [21, с. 77]. У складі червоногвардійських загонів були й поляки. Так, Адам Кочаровський очолював червоногвардійську сотню, в яку входили робітники-поляки заводу «Сіменс-Шуккерт», що брали участь у боях в районі Царського Села і Гатчини [29, п. с. 7921; 37, с. 364]. Віктор Байер очолював загін червоногвардійців фабрики «Ско-

роход», які боролись з контрреволюцією [29, п. с. 9487]. У заводському загоні «Нового Лесснера» обороняв Петроград червоногвардієць Олександр Уфнал [37, с. 878]. Згаданий раніше Владислав Кулаковський на чолі загону «Парвіайнен» брав участь у боях проти білокозаків під Царським Селом [14]. Під Пулковим і Гатчиною у складі загону заводу «Новий Лесснер» боролися Войцех Домбровський [29, п. с. 1177], Юзек Олехнович [11] і один із організаторів червоногвардійського загону заводу Адам Вроблевич [9].

Слюсар Путіловського заводу Юзеф Смага, член СДКПіЛ з 1917 р., разом з путіловськими червоногвардійцями, серед яких була численна група поляків, захищав революційний Петроград на Пулковських висотах [29, п. с. 9232]. На чолі цього загону стояв поляк Мар'ян Войцеховський.

Серед учасників, що боролись проти військ Краснова, були червоногвардієць Віктор Добжицький; колишній військовополонений австрійської армії, робітник Обухівського сталеливарного заводу Станіслав Федрик, що боровся під Гатчиною і Царським Селом, та Олександр Маковський. В обороні Петрограда брали участь слюсар-механік заводу «Сіменс-Шуккерт» Костянтин Кеплер, член РСДРП(б) з березня 1917 р. і член Петроградської Ради Вацлав Бельський [37, с. 188, 224, 535, 393, 76] та ін.

На підтримку військ Керенського—Краснова 29 жовтня меншовицько-есерівський «Комітет спасіння батьківщини і революції» підняв заколот юнкерів у Петрограді, намагаючись завдати удар в спину революційним силам. Заколотники захопили Центральну телефонну станцію. Свій штаб вони розмістили в Інженерному училищі, в Михайловському замку.

Головною силою ВРК у боротьбі зі заколотниками була Червона гвардія. За даними В. І. Старцева, понад 3700 червоногвардійців Петроградського, Виборзького, Василеострівського та інших районів взяли участь у штурмі Центральної телефонної станції і Михайлівського замку.

Багато червоногвардійців були учасниками штурму Володимирського піхотного училища на Петроградській стороні, яке було зайняте після артобстрілу. Червоногвардійські загони проводили операції по роззброєнню Павловського, Костянтинівського і Михайловського училищ [21, с. 76—77].

На чолі червоногвардійського загону заводу «Айваз», що брав участь у ліквідації заколоту юнкерів, стояв член РСДРП(б) з лютого 1917 р. варшавський робітник Юліан Хмелецький (13); робітник заводу «Новий Лесснер» Станіслав Людвіняк боровся проти білогвардійців у Петрограді (18); Броніслав Суббоч — учасник операції по роззброєнню військово-артилерійського училища [12, арк. 5—6, зв. 6]; слюсар автомаїстерень Юзеф Лапинський [37, с. 511].

Немалу роль у ліквідації заколоту Володимирського училища відіграв токарь заводу «Парвіайнен» і начальник заводсько-

го червоногвардійського загону Владислав Кулаковський [37, с. 473; 35, с. 30], а також член СДКПіЛ з 1906 р. Ромуальд Муклевич, що взяв на себе функції командуючого революційними силами в боротьбі проти юнкерів Володимирського і Павловського училищ [41].

Таким чином, спроби реакції завдати удар в спину революційним силам Петрограда провалились. 29 жовтня заколот юнкерів було придушено. 30 жовтня у вирішальній битві під Пулковим і Красним Селом війська Керенського—Краснова були розбиті. Революційна армія, що перейшла в наступ, зайняла Царське Село. В цю перемогу внесли посильний вклад і польські інтернаціоналісти—червоногвардійці Петрограда. Наведені дані дають можливість зробити такі висновки:

1. Поляки, що працювали на підприємствах Петрограда, брали активну участь у червоногвардійських загонах під час Жовтневого збройного повстання. Польський історик Ян Собчак писав десять років тому: в той час «вдалось встановити прізвище лише 59 польських учасників збройного повстання в Петрограді» [45, с. 82]. Зараз зусиллями радянських дослідників ми маємо дані про учасників Жовтневого збройного повстання в Петрограді у 1917 р., що перевищують майже в п'ять раз цифру, названу Яном Собчаком.

2. Крім членів СДКПіЛ і РСДРП(б), численні робітники-поляки, як члени ППС-лівизи, ППС-фракції, так і безпартійні, проявили інтернаціональну пролетарську солідарність і разом з російськими робітниками, а також робітниками інших національностей у складі червоногвардійських загонів Петрограда внесли посильний вклад у перемогу Жовтневого збройного повстання, досягнувши зусиллями червоногвардійців, революційних солдат Петроградського гарнізону і моряків Балтійського військово-морського флоту [3, с. 3—15].

3. Широка участь польських робітників у боротьбі за владу Рад у Петрограді була значною мірою заслугою польських соціал-демократів. В. І. Ленін високо оцінював їх, підкреслюючи, що вони «належать до найкращих революційних і інтернаціоналістських елементів міжнародної соціал-демократії» [1, т. 30, с. 43]. Своєю самовідданою революційною діяльністю в період Жовтневого збройного повстання в Петрограді і боротьбою проти перших антирадянських заколотів польські соціал-демократи гідно виправдали високу оцінку, дану їм В. І. Леніним.

З приводу участі польських робітників у червоногвардійських загонах Петрограда в жовтневі дні Ф. Е. Дзержинський з трибуни II Всеросійського з'їзду Рад заявив: «Польський пролетаріат завжди був в одних рядах разом з російським пролетаріатом... Ми знаємо, що єдиною силою, здатною звільнити нас, є російський пролетаріат, який бореться за соціалізм» [33]. Таким чином, борючись за перемогу Жовтневої соціалістичної революції в Росії, польські робітники-інтернаціоналісти боролись за свою майбутню Народну Польщу.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Белякевич І. І.* Польські інтернаціоналісти в Червоній гвардії Петрограда в 1917 р. — «Український історичний журнал», 1977, № 12, с. 71—80. 3. *Белякевич І. І.* Участь інтернаціоналістів-поляків у військовій підготовці Жовтневого збройного повстання в Петрограді. — «Проблеми слов'янознавства», вип. 16. Львів, 1917, с. 3—15. 4. «Биржевые ведомости», 1915, 25 июля. 5. Державний історичний архів Ленінградської області, ф. 261, оп. 1, од. зб. 5, арк. 35, 58. 6. *Ерыкалов Е. Ф.* Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. Л., 1966, с. 434—435. 7. *Котус-Янковский Ф.* По заданию Петроградского Совета. — В кн.: Об октябрьской революции. Воспоминания зарубежных участников и очевидцев. М., 1967, с. 101—102. 8. *Крушевский С. и Здзярский М.* Быт рабочих в Польше (1913—1921). М., 1923, с. 8. 9. Ленінградський державний архів Жовтневої соціалістичної революції і соціалістичного будівництва (ЛДАЖР СБ), ф. 4898, оп. 1, од. зб. 104, арк. 1—2. 10. ЛДАЖР СБ, ф. 4898, оп. 1, од. зб. 156, арк. 1, 3 зв. 11. ЛДАЖР СБ, ф. 4898, оп. 1, од. зб. 499, арк. 1. 12. ЛДАЖР СБ, ф. 4898, оп. 1, од. зб. 649. 13. ЛДАЖР СБ, ф. 4898, оп. 1, од. зб. 736, арк. 1. 14. ЛДАЖР СБ, ф. 4898, оп. 1, од. зб. 825, арк. 1, 7. 15. Ленінградський партійний архів, ф. И—1, зв. 47, оп. 499, од. зб. 2. 16. *Манусевич А. Я.* Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. Февраль—октябрь 1917 г. М., 1965. 17. *Мицц И. И.* История Великого Октября, т. 2. М., 1968, с. 986. 18. Пам'ятник борцям, погибшим за освобождение Белоруссии. М., 1925, с. 70. 19. Петроградские большевики в Октябрьской революции. Л., 1957, с. 426. 20. «Рабочий путь», 1917, 10 октября. 21. *Старцев В. И.* Ударная сила Великого Октября. «Под знаменем пролетарского интернационализма» (Большевики Петрограда и Прибалтики в борьбе за Октябрь). Л., 1972. 22. *Старцев В. И.* Очерки по истории Петроградской Красной гвардии и рабочей милиции (март 1917—апрель 1918). Л., 1965. 23. Центральный державний архів Жовтневої революції, вищих органів влади і органів державного управління СРСР (ЦДАЖР СРСР), ф. 1318, оп. 1, од. зб. 1589. 24. Центральный державний історичний архів Ленінграда (ЦДІАЛ), ф. 28, оп. 1, од. зб. 12, арк. 3. 25. ЦДІАЛ, ф. 28, од. зб. 348, арк. 2. зв. 9. 26. ЦДІАЛ, ф. 32, оп. 1, од. зб. 485. 29. Centralne Archiwum Komitetu Centralnego PZPR, Warszawa, Zespół Wspomnienia. 30. *Adamaszek A.* Szturmowałem Pałac Zimowy. — „Ślasy bojownicy w Rewolucji Październikowej”. Katowice, 1958, s. 10—15. 31. *Bajer W.* W szynelach kupionych na bazarze. — „Na granicy epok”. Warszawa, 1967, s. 96—97. 32. „Dziennik Petrogradzki”, 1916, 3 травня. 33. *Dzierżyński F.* Pisma wybrane. Warszawa, 1955, s. 207. 34. Dziesięć lat 1917—1927. Udział Polaków w Rewolucji Październikowej w Leningradzie. М., 1928. 35. *Kalestyńska A., Kochański A., Toporowicz W.* Polacy — bohaterowie Rewolucji Październikowej. — „Z pola walki”, 1967, Nr. 3. 36. *Keppler K.* Historia z bliska widziana. — In: „Wspomnienia weteranów Rewolucji 1905 i 1917 roku”. Łódź, 1967, s. 366. 37. Księga Polaków uczestników Rewolucji październikowej 1917—1920. Biografie. Warszawa, 1967. 38. „Kurjer Litewski”, 1914, 27 sierpnia. 39. *Kush Z.* Pamiętniki. Warszawa, 1967, s. 178. 40. *Manusiewicz A.* Polacy w Rewolucji Październikowej. Warszawa, 1967, s. 392. 41. *Mukleiwicz R.* Październikowe dni w Piotrogradzie. — „Na granicy epok”. Warszawa, 1967, s. 108—109. 42. *Okotowicz J.* Wychodztwo i osadnictwo polskie przed wojną światową. Warszawa, 1920, s. 367. 43. „Robotnik w Rosji”, 1917, 27 września. 44. *Skubiński W.* „Promień” Petersurski.— „Niepodległość”, tom IX. Warszawa, 1934. 45. *Sobczak J.* Pierwsze dni Rewolucji. Kronika 6.XI—3.XII 1917. Warszawa, 1967. 46. „Trybuna”, 1917, 28 października. 47. *Wierzbicki A.* Wspomnienia i dokumenty 1877—1920. Warszawa, 1957, s. 260. 48. *Zatorski A.* Polska lewica wojskowa w Rosji w okresie Rewolucji 1917—1918. Warszawa, 1971, s. 139.

Краткое содержание

В статье на основе анализа разнообразных источников, включая опубликованные и неопубликованные документы, выявленные в архивах СССР и ПНР, воспоминания участников событий, прессу, а также специальной исторической литературы, освещается роль поляков-красногвардейцев в Октябрьском вооруженном восстании в Петрограде в 1917 г., их участие в охране Смольного, в отдельных эпизодах восстания, в штурме Зимнего дворца и разгроме первого антисоветского мятежа Керенского—Краснова и юнкеров в Петрограде.

А. М. КОЗИЙ, асист.,
Львівський університет

ФІЛЬВАРОК І ЙОГО МІСЦЕ У ФЕОДАЛЬНОМУ ГОСПОДАРСТВІ ХОЛМЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI—XVII ст.

Система соціально-економічних відносин у Східній Європі пізнього середньовіччя різко відрізнялась від систем господарства Західної Європи. В той час, коли в західноєвропейських країнах розвивався вже капіталізм, у східноєвропейських посилилося кріпацтво, домінантою аграрного розвитку стало товарне фільварково-панщинне господарство. У класичній формі східноєвропейська фільварково-панщинна система проявилась у Польщі [20, с. 26].

У Польщі панське господарство — фільварок — виникає задовго до XVI ст. Ряд дослідників — В. Русінський, Ф. Буяк, Р. Гродецький, А. Вичанський та ін. — вважають початком розвитку його XII—XIII ст. Ю. М. Гроссман заявляє, що не можна ототожнювати фільварки XII—XIII ст. з фільварками XVI ст. [3, с. 67]. Л. В. Разумовська визначає, що період становлення фільварково-панщинної системи «почався десь в останніх десятиліттях XIV ст., у всякому випадку в духовних володіннях. А розквіт її характерний не для першої, а для другої половини XVI ст.» [6, с. 3—4].

Фільварок у первісній стадії ще не означає виникнення фільварково-панщинної системи [7, с. 114], оскільки тоді він був призначений тільки для задоволення потреб феодала і не являвся *товарним* господарством. На думку Б. Барановського, існування не тільки фільварку, а й панщини, яка до XV ст. була менш обтяжливою, ще не означає існування фільварково-панщинного господарства [9, с. 26]. Між раннім фільварком XII—XIII ст. і товарним фільварком пізнішого періоду різниця і кількісна, і якісна [5, с. 228]. Збільшення кількості і розмірів

панських фільварків з кінця XV ст. знаменує переворот в аграрних відносинах.

Ю. М. Гроссман дотримується думки, що існувало три категорії фільварків: 1) господарство феодала XII—XIII ст.; 2) дрібношляхетське, в основному натуральне господарство пізнього феодалізму; 3) велике товарне господарство [3, с. 68] (мається на увазі XVI ст.). Останнє й було базисом фільварково-панщинної системи [20, с. 28—29].

На початку XV ст. панщинний товарний фільварок у Речі Посполитій перебуває на первісній стадії розвитку. В 1421 р. приймається ухвала для Мазовії про впровадження панщини в розмірі одного дня на тиждень. По всій території Польщі панщина стала обов'язком після Торунського і Бидгощського сеймів (1520), які встановили розмір панщини від одного до двох днів з лану.

На Холмщині тенденція до розвитку товарно-фільваркового господарства проявилася давно: холмська шляхта ще в 1477 р. на Красноставському сеймику, друга в Речі Посполитій після мазовецької, за півстоліття до загальнопольської постанови встановила регулярну панщину в розмірі одного дня на тиждень з лану [13, с. 160].

Фільварки домінували в землеробстві не кількісно, а якісно. За характером і структурою вони не були однотипними і відрізнялися як розміром, так і товарністю, профілем виробленої продукції. А. Вичанський виділяє три типи фільварків періоду їх найбільшого розвитку, тобто другої половини XVI ст.: 1) великі, 2) середні (близько 60 га орної землі), 3) малі фільварки шляхти, яка володіла лише частинами сіл [20, с. 28—32]. За підрахунками А. Вичанського, у Польщі другий тип фільварку виступав у 2/3 сіл тодішньої Корони [20, с. 29].

Джерела підтверджують подібну ситуацію й на Холмщині, де основну категорію товарних фільварків становили теж господарства середні, врожай яких досягав від 500 до 800 кіп (табл. 1). Вирощували в них здебільшого жито, меншою мірою пшеницю (як правило, для збуту), овес (головним чином для коней), ячмінь (здебільшого на пиво, крупу), в значно менших розмірах — горох, татарку і просо. Крім цього, майже в усіх фільварках займалися відгодівлею худоби і птиці. Особливість цього типу фільварків полягає в тому, що в них панщинною працею не могли покриватись усі види робіт. Через те в них наймалась двірська челядь і в незначних розмірах сезонно залучалась наймана робоча сила.

Великих фільварків було значно менше, в них переважала панщинна праця селян. Стала двірська обслуга задовольняла потреби двору, наймана ж праця майже не використовувалась. У таких умовах великі фільварки були менше забезпечені власним інвентарем і робочою худобою, в них було слабше розвинуте тваринництво, гірша агротехніка, зате великі розміри землі забезпечували більші врожаї. За підрахунками А. Вичансь-

Врожай фільварків у королівських маєтках за люстраціями (в копах)

Староства	Фільварки	1564—1565 рр.	1570 р.	1661 р.		
Холмське	Холмський	1968	2613	883,54		
	Вигнапський	340	331			
	Золтаніцький	516	490			
	Новоселицький	907,5	1037			
	Чулчицький	748	813			
	Сідліський	545	561,5			
	Столенський	800	959			
	Ходецький	360	360			
	Кривої Волі				118	
	Охозький	Даних				542
	Руди Вищої					166
	Серебриський					169
	Красненський					442,7
	Стайненський	немає				284
	Мацошинський					338
	Ростоцький					320,3
	Молодуніський					218
Депультицький			339,30			
Жмудський			562			
Красноставське	Підміський	1084	2040	575		
	Лоріннецький	1939	1840			
	Стежицький	1106	895	301,8		
	Недзяловський	851	1000	178		
	Сеніцький	160	160			
	Тарногорський	1278	887			
	Стрийовський	1119	1033			
	Плонківський	373	640	187		
Ратненське	Підміський	795,5	549	343,42		
	Дубечський	437,5	330	96,24		
	Борківський			82		
Любомльське	Замковий	1417	1578			
	Запольський	344	548			
	Кошніцький	472	608			
	Шацький	226	448			
	Рімацький	251	760			
Грубешівське	Підміський	2830		385		
	Модрінський	931				
	Путнєвський	1057		154,68		
	Ярославецький	988				
	Сліпецький	1650		96		
	Мінянський	630				
	Гущенський	280		222		
	Лопеніцький			1469		
Богутицький			81			

кого, великі фільварки продавали до 70% своєї зернової продукції, тоді як середні, з численнішою двірською челяддю і живим інвентарем, лише 50% [20, с. 31—32].

На Холмщині зафіксовані й зовсім малі фільварки так званої часткової шляхти. Якщо у великих землевласників на один

фільварок припадало 1—3 і більше сіл, в середніх—переважно одне село, то у дрібних — навіть частини сіл. М. Станкова наводить переконливий приклад, як у 8 шляхетських селах Щебржеського повіту (південна частина Красноставського староства) було 17 власників [16, с. 35]. Зрозуміло, що фільварки у цієї шляхти невеличкі.

Із всіх п'яти староств Холмщини (Холмське, Красноставське, Любомльське, Ратненське, Грубешівське) найбільш розвинутими з точки зору фільварково-панщинного господарства були Холмське, Красноставське і Грубешівське, а також приватні маєтки, розташовані на південному заході Холмської землі. Це зумовлювалось перш за все їх вигідним географічним розташуванням. Холмське і Красноставське староства (південно-західна частина Холмщини) тяжіли до Віслянського басейну (через Західний Буг і Вепр), а північно-східна Холмщина (Прип'ять з притоками) — до українського Полісся.

У середині XVI ст. в Холмському, Красноставському і Грубешівському староствах, за першою люстрацією 1564—1565 рр. було 24 фільварки у 69 королівських селах (табл. 2). В 16 найбільших господарствах врожайність чотирьох основних зернових культур: жита, пшениці, вівса, ячменю — становила 800—1000 і більше кіп *. Це Підміський, Дяконовський, Слепецький, Путновський фільварки в Грубешівському старостві [4, с. 113—117], Холмський [4, с. 65] в Красноставському — Лопенницький, Підміський, Стежицький [4, с. 22—23], Тарногорський, Стрийовський [4, с. 35] та ін. Фільварок у середньому об'єднував 2—3 села. У староствах північно-східної Холмщини — Любомльському і Ратненському — було всього 7 фільварків (5 у Любомльському і 2 в Ратненському) у 43 селах, тобто в середньому на фільварок припадало 5—6 сіл. Причому фільварки тут дрібніші і, за винятком Підміського (Ратненське староство) і Замкового (Любомльське староство) фільварків, врожай ледве досягали 300—700 кіп (табл. 1). Очевидно, можливість сплаву хліба в Гданськ істотно впливала на розвиток фільварків у південно-західній частині Холмщини. Це підтверджується і тим фактом, що фільварки виникли спочатку поблизу берегів Вісли та її приток. До другої половини XVI ст. зерно експортували лише землі в нижній і середній течії Вісли, а згодом продажею хліба зайнялися й фільварки над Бугом. Починається вивіз збіжжя до Гданська навіть з прикордонних земель України, територіально віддалених від Вісли [11, с. 279].

На жаль, щодо приватних фільварків таких даних немає. Лише в деяких документах (інвентарях, реєстрах, актах поділів маєтків середини і другої половини XVII ст.) згадується понад 40 фільварків, розташованих переважно у Холмському і Красноставському староствах. Враховуючи всю відносність цих даних, можна спостерігати досить цікавий територіальний роз-

* Копа — 60 снопів.

поділ цих фільварків: на південному заході насиченість їх більша, на північному сході — значно менша. Та й самі фільварки південно-західної частини Холмщини: К्लештовський [8, рукопис № 1511], Крупський [18, 4/19727, с. 1038 зв. — 1045 зв.], Гарзеніцький [18, 1/19720, 1198 зв. — 1199 зв.], Мосьціцький [18, 5/19724, с. 320 зв. — 323], Суруговський [18, 6/19725, с. 490 зв. — 503 зв.] — досить великі. Наведені факти свідчать про те, що господарство Холмщини розвивалося інтенсивніше на землях басейнів судноплавних рік, які впадають у Балтійське море, оскільки водні артерії були основними торговими шляхами, по яких йшла торгівля зерном.

Таблиця 2

Фільварки в королівських маєтках
(за люстраціями)

Староства	1564—1565 рр.		1570 р.		1961 р.	
	Села	Фільварки	Села	Фільварки	Села	Фільварки
Холмське	31	8*	31	8	36	17
Красноставське	21**	8	20	8	13	4
Грубешівське	17	8	—	—	19	6***
Любомльське	25	5	23	5	—	—
Ратненське	18	2	19	2	22	3
Разом	112	31	93	23	90	30

* Фільварок в Ходчу і три села при ньому: Ходеч, Пегрилів і Воля Петрилівська були віддані пану Кревському в «голе» держання «до живота». В тому числі місто Тарногора і села Іздобіча, Остржниця, Мхі, Стрів з давніх давніх відійшли до белзького воеводи Андрія Дембовського. Села Плонка і Рудничок, які раніше належали до староства, під час ревізії були в держанні спадкоємців колишнього красноставського старости Богуша. В селі Козодави був раніше фільварок. Модрицький фільварок відійшов від староства.

Отже, становище у шляхетських маєтках аналогічне з картиною, що склалася з аналізу люстрацій. У Холмському повіті, у який входили Ратненське і Любомльське староства (не включаючи відособленого Грубешівського староства), королівщини займали 59,49% усієї території [12, с. 485].

Створення товарних фільваркових господарств вимагало значно обширніших земель, ніж панська оранка XII—XIII ст. В. Русінський зазначає, що фільварки формувалися з 1) селянських господарств, забраних солтисом на основі Вартського статуту 1423 р. та конституції 1563 р.; 2) селянських господарств та пусток, експлуатованих селянами за так звану скопчизну*; 3) раніше не оброблюваних земель (заростей, пасовищ, вигонів тощо) [13, с. 65—80].

З пусток, примусово забраних під фільварки, солтиств і селянських земель формувався фільварковий ареал на Холмщині.

* Орендна плата з кожної копи врожаю.

Так, у середині XVI ст. в селі Охожа Холмського староства, де селяни «покопали багато лісів і дібров», люстратор рекомендує скарбові забрати у селян новооброблювану землю для створення фільварку, а їхні повинності перетворити на панщину [4, с. 50]. Приблизно через 100 років, у другій половині XVII ст., охоський фільварок було створено. Згідно з люстрацією 1661 р., в селі Охожа 10,5 пустих ланків передали на новостворений фільварок [10, с. 202]. У середині XVI ст. з 4 забраних у селян дворич організовується фільварок у селі Дубечна (Ратненське староство) [2, с. 290]. Тоді ж за рахунок двох опустілих дворич у селі Щедрогощ збільшується кількість орних земель у Ратненському фільварку [2, с. 306—307]. В люстрації 1570 р. про село Полапі (Любомське староство) говориться, що тут «є дворище пусте, але воно приєднане до фільварку» [4, с. 32]. У селі Нудіж у тому ж старостві «були два дворища, з них давали меду чотири відра і вівса колод дві, але опустіли... per nos declaratum, щоб ті землі або на фільварок орати, або наймати» [4, с. 33]. Подібне спостерігалось і в інших селах Холмщини.

Розширення фільваркового ареалу відбувалося всюди. Ю. Р. Шафлік, посилаючись на С. Гошовського, Є. Топольського, висловлює думку, що холмським фільваркам, на відміну від інших господарств Речі Посполитої, не властива надмірна експансія на селянську землю. На думку Ю. Р. Шафліка, на Холмщині фільваркам не вистачало як робочої сили, та і живого та мертвого інвентаря [17, с. 64].

Хоч у фільварках Холмщини основною працею була панщина, однак у джерелах зафіксовані випадки використання найманої праці під час жнив, обмолоту. Так, у селі Молодунин (Холмське староство), згідно з люстрацією, в 1661 р. «комірники один день у тиждень повинні працювати, харчуючись панським хлібом» [10, с. 219]. В інвентарі врожайності села Сурхова (Красноставський повіт) холмський стольник Кохановський згадує, що у 1664 р. комірникам платилося 34 злотих, у 1665 р. — 30 злотих, у 1667 р. — 7 злотих [18, 6/19725, с. 490 зв. — 503 зв.]. В Охоському фільварку найманим жінцям було виплачено 50 злотих [10, с. 202]. Очевидно, не вистачало панщинних працівників і в Клештовському фільварку (Холмський повіт), якщо в 1597 р. тут була видана оплата жінцям і молотарям, які набиралися з комірників [8, рукопис № 1511].

У тодішній Речі Посполитій Холмська земля належала до тих територій, які сильно потерпіли в результаті воєн середини XVII ст. [17, с. 55]. Розміри цих знищень яскраво змальовані у люстрації королівських маєтків на Холмщині 1661 р. Згідно з її даними, особливих спустошень зазнали Красноставське і Грубешівське староства. Зокрема, у Красноставському старостві кількість фільварків зменшилася наполовину (табл. 2), в Грубешівському — на 2 («було раніше 8 фільварків, тепер їх заледве 6, але дуже малих») [10, с. 293]. Значно

впала врожайність. Крім Лопенницького (1469 кіп), в кожному з фільварків в основному вирощували від 67 до 385 кіп зерна. Вбогими стали і красноставські фільварки. Якщо в першій половині XVI ст. в них збирали по 850—1000 кіп хліба і більше, то в другій половині XVII ст., крім Підміського (Красноставського фільварку — 575 кіп), — по 180—300 кіп (табл. 1). Загалом після руйнівних військово-політичних потрясінь середини XVII ст. кількість фільварків на Холмщині збільшилась (табл. 2). Якщо, за даними першої люстрації, в 112 селах 5 староств був 31 фільварок, то через 100 років, за даними люстрації 1661 р., у 90 селах налічувалося 30 фільварків. Незважаючи на те, що з даних за 1661 р. вилучені фільварки Любомльського староства, оскільки в цій люстрації воно не вписане, загальна кількість фільварків на Холмщині в 1661 р. збільшилась, очевидно, за рахунок фільварків Холмського і Ратненського староств, які менше потерпіли від спустошень. В цілому джерела показують, що фільваркове господарство не тільки збереглося, а й продовжувало розвиватися. Конкретно, це можна простежити на цілому ряді прикладів, зокрема на селах Лабуні, Лабунки, Крупі під час облоги Замостя (Красноставський повіт) [17, с. 44, 45, 59—60]. Приблизно через 10 років, в 1665 р., врожайність Крупського фільварку досягла значної цифри — більше 908 кіп [18, 4/19 727, с. 1038 зв. — 1045 зв.]. У селі Жулін (Холмський повіт) дотла було спалено двір, усі будинки фільварку, збіжжя, більше десятка селянських хат, корчму, забрано багато худоби; завдану шкоду оцінено на суму 3 тис. зл. [18, 9/19724, с. 307—314]. Уже в 1666 р. врожайність Жулінського фільварку становила 637,5 кіп. Великих збитків зазнало також село Пульмо, де в 1655 р. були спустошені всі посіви. Однак у післявоєнні роки врожай у Пульменському фільварку не тільки досягнув попереднього рівня, а й зріс: дохід у 1655 р. становив 1515 зл., у 1657 — 823 зл., а в 1658 р. — 1607 зл. [18, 3/19 722, с. 147 зв.—151]. Фільварки не лише самі виживали, а й допомагали у відбудові селянським господарствам, надаючи їм позички зерном, живим інвентарем тощо. Приклад цього — фільварок у селі Сурохів (Красноставський повіт), де селяни отримували допомогу зерном на засів протягом 60 років XVII ст. [18, 6/12 725, с. 490 зв.—503 зв.]. У селі Крупі більшість селян, які мали чверть ланку, позичали з двору тяглий інвентар [18; 4/19 727, с. 1039].

Географія холмських фільварків наштовхує на думку про їх зв'язок зі «сплавними ріками». Перш за все в люстраціях неодноразово говориться про повозні повинності до «сплавних рік», виробництво комяг, згадуються гданські ціни і міри хліба, і навіть є прямі вказівки про сплав хліба в Гданськ з Красноставу та ін. Крім того, в Брестській митній книзі за 1583 р. [1] усього за півтора весняні місяці (квітень і половину травня цього ж року), поряд з фільварками інших земель (Волині),

згадуються 44 фільварки Холмської землі, з яких транспортували переважно жито і пшеницю до Гданська через Брест.

Таким чином, фільваркове господарство було дуже поширене в Холмській землі, причому в напрямі збільшення кількості фільварків на південний захід. Порівняно з іншими територіями Речі Посполитої, створення панщинного господарства на Холмщині починається дуже рано, і до середини XVI ст. воно досягло тут високого рівня. Є підстави вважати, що холмські фільварки були товарними господарствами, які виробляли хліб на експорт.

Список літератури: 1. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, т. 4. Вильно, 1867. 2. Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 2. К., 1890. 3. *Гроссман Ю. М.* Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій. — «Українське слов'янознавство», 1971, № 4. 4. Жерела до історії України-Русі, т. 3. Львів, 1900. 5. *Похилевич Д. Л.* Ломка аграрних отношений на Холмщине в XVI в. — «Учен. зап. Ин-та славяноведения АН СССР», т. XXII. М., 1961. 6. *Разумовская Л. В.* Очерки по истории польских крестьян в XV—XVI вв. М., 1968. 7. *Сказкин С. Д.* Основные проблемы так называемого «второго издания крепостничества» в Средней Европе. — «Вопросы истории», 1958, № 2. 8. Библиотека ім. Н. Лопациńskiego в Lublinie (rękopisy). 9. *Baranowski B.* Gospodarstwo chlopskie i folwarczne w Wschodniej Małopolsce w XVIII w. Warszawa, 1958. 10. Lustracja województwa ruskiego 1661—1665, część. 3. Ziemie Halicka i Chełmska, wydali E. i K. Artamowscy i W. Kaput. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. 1976. 11. *Małowist M.* Wschód a zachód Europy w XIII—XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. Warszawa, 1973. 12. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 4. Wołyń, Podole i Ruś Czerwona. Warszawa, Skład główny w księgarni E. Wende i s-ka, 1911. 13. *Pawiński A.* Sejmiki ziemskie. Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziałów posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmiku walnego 1374—1504. Warszawa, 1895. 14. *Rusiński W.* Rozwój gospodarczy ziem Polskich w zarysie. Wyd. 3. Warszawa, 1973. 15. *Rutkowski J.* Skup sołectw w Polsce w XVI w. (w:). Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w. Warszawa, 1956. 16. *Stankowa M.* Dawny powiat Szczybrzeski XIV—XVIII w. Warszawa, 1975. 17. *Szaflik J. R.* Wieś Chełmska w okresie wojen z polowy XVII wieku (1648—1660). Lublin, 1961. 18. Wojewódzkie archiwum państwowe w Lublinie. Krash. rel. gr. 19. *Wyczański A.* Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580. Warszawa, 1960. 20. *Wyczański A.* Polska w Europie XVI stulecia. Warszawa, 1973.

Краткое содержание

Фольварочно-барщинное хозяйство на Холмщине наиболее интенсивно развивалось на юго-западе земли, которая через притоки Вислы Вепрь и Западный Буг была связана с Гданским хлебным рынком. Одна из особенностей хозяйств Холмщины — большой удельный вес фольварков в королевщинах. Крупные и средние фольварки были товарными хозяйствами.

ШЛЯХИ ТОРГІВЛІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З БАЛКАНАМИ В СЕРЕДИНІ XVI— ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

З давніх часів народи нашої країни підтримували тісні політичні та культурні взаємини з народами Балканського півострова. Важливу роль у розвитку цих зв'язків відігравала, зокрема, торгівля, яка пожвавилася з XVI ст. після тривалого застою, викликаного турецькими завоюваннями. В середині XVI—першій половині XVII ст. торгівля з країнами Балканського півострова набирає значних розмірів, чому сприяло економічне піднесення в країнах Східної Європи і на Балканах.

Особливо тісні контакти з Балканськими країнами підтримувало населення українських земель. Через Україну проходили важливі торговельні шляхи, що зв'язували Росію, Польщу та інші країни.

В історичній літературі питання про торговельні шляхи, які в другій половині XVI—першій половині XVII ст. з'єднували українські землі з країнами Балканського півострова, спеціально не досліджувалось. Певний вклад у його вивчення внесли буржуазні дослідники А. Верзілов, М. Довнар-Запольський та М. Плохінський [3; 9, т. 1; 23, т. 2], які в своїх працях розглядали загальні питання розвитку торгівлі на українських землях зазначеного періоду, зокрема, відзначали велику роль торговельного шляху, який проходив з Києва по Дніпру в Крим. На підставі архівних документів радянські вчені В. Є. Сирочковський [32], М. В. Фехнер [35] наголошували також на важливості цього торговельного шляху. Крім того, В. Є. Сирочковський наводить дані про існування торговельного тракту з Києва до Білгорода через Брацлав ще в XIV ст. [32, с. 6].

М. П. Лесніков, вивчаючи балтійсько-чорноморські торговельні зв'язки в XIV—XV ст. та міжнародні стосунки львівських купців у XVI ст., наводить цікаві дані про торговельні шляхи між Львовом і Константинополем, що проходили через територію Молдавії. Автор звертає увагу на зміни торговельних шляхів, які відбулись у цьому районі протягом XV—XVI ст. [18, с. 85].

Певний вклад у вивчення цієї проблеми внесли й молдавські історики Ф. А. Грекул [6], М. А. Мохов [22], О. М. Подградська [24].

Однак згадані праці не дають цілісного уявлення про всю систему торговельних шляхів, які з'єднували Україну з Балканами в середині XVI—першій половині XVII ст., не визначають ролі та значення кожного з них у розвитку міжнародної торгівлі.

У цій статті зроблена спроба виявити найважливіші центри торгівлі і простежити основні напрямки шляхів, якими в середині

XVI—першій половині XVII ст. здійснювались зв'язки українських земель з Балканами, показати умови торгівлі на цих шляхах і вплив політики уряду Речі Посполитої на її розвиток.

Основою для написання статті послужили збірники документів, зокрема «Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского», куди ввійшли матеріали періоду 1545—1580 рр., в тому числі акти і книги з постановами сеймів Польщі та Литви про їхні зв'язки з сусідніми державами, особливо з Туреччиною, Кримським ханством і Росією [14].

Використано також матеріали «Архива Юго-Западной России», які містять дані про шляхи купців з Туреччини на Україну, про правила торгівлі іноземних купців в українських містах, митну політику польсько-литовського уряду [13].

Для написання статті використано деякі матеріали «Актів гродських і земських» [39], спогади сучасників [21].

У всі часи головні напрямки торговельних шляхів склалися поступово і не змінювалися протягом довгого часу [33, с. 90; 27, с. 164]. У другій половині XVI — першій половині XVII ст. основними магістралями, що зв'язували Україну з Балканами, залишались шлях по Дніпру (добре відомий ще з часів Київської Русі як шлях «з варяг у греки») і молдавський шлях (через Молдавію і Волощину до Константинополя). Великі географічні відкриття не привели до значних змін напрямків торговельних шляхів на Сході Європи [20, с. 5].

Разом з тим протягом зазначеного періоду шляхи, якими здійснювались торговельні зв'язки українських земель з країнами Балканського півострова, зазнали певних змін. Насамперед це було зумовлене тим, що більшість українських земель опинилася під владою Речі Посполитої, і польський уряд, діючи в інтересах шляхти, сприяв розвитку як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі.

Для підтримки торгівлі уряд надавав деяким містам право складу певних товарів. Згідно з цим правом, купці, що везли іноземні товари, повинні були продавати їх купцям того міста, яке мало право складу. Якщо місто мало неповне складське право, то непроданий в цьому місті протягом певного часу товар купці могли везти далі [27, с. 90]. Підкоряючись складському праву, купці зобов'язані були рухатися лише певними шляхами. Обминати міста, які володіли цим правом, їм заборонялось.

У другій половині XVI ст. на українських землях право складу східних товарів мали Київ, Львів і Луцьк.

В середині XVI ст. значно зросло торговельне значення Києва — головного центру ремесла і торгівлі на території України і основного пункту транзитної торгівлі Росії з країнами Балканського півострова та Близького Сходу [15, с. 46—47; 30, с. 408]. За свідченням сучасників, усі товари, що йшли з різних країн Сходу на північ, проходили через Київ [21, с. 51]. У місті

часто бували купці з Балканських країн [14, т. 1, с. 27—29]. Завдяки значному розвитку торгівлі у Києві була створена колонія іноземних купців. У середині XVI ст. місцем їх поселення був Поділ, зокрема Волоська вулиця [11, с. 8].

Грамота польського короля Сігізмунда I в 1544 р. надавала Києву право складу [29, с. 147]. Задовольняючи прохання київських купців, в 1606 р. Сігізмунд III видав їм привілей, згідно з яким іноземні купці в Києві повинні були продавати свої товари лише київським. У грамоті зазначено: «...Кожен купець... звідки б він не приїхав до нашого міста Києва... не має права торгувати з приїжджим купцем, купувати у нього товари і продавати йому свої товари, лише з київськими міщанами він повинен торгувати, свої товари їм продавати і ...купувати у них потрібні собі товари» [29, с. 193].

З 1379 р. право складу одержав Львів [39, с. 38]. Спочатку це право поширювалось на купців, які везли свої товари «татарською дорогою», що вела в Крим через українські степи. Прагнучи максимально збільшити свої прибутки, львівські купці домоглися розширення права складу. В 1558 р. вони добились королівського привілею, згідно з яким східні купці не мали права відправлятися на Захід далі від Львова. Вони повинні були везти свій товар у Львів і продавати його лише львівським купцям [39, с. 41; 24, с. 68]. Право складу східних товарів у Львові негативно позначилось на торговельних справах купців Галича, Коломиї, Стрия та інших західноукраїнських міст [39, с. 39].

У 1558 р. король Сігізмунд Август надав право складу східних товарів Луцьку [1, ч. V, т. 1, с. 24].

Для посилення контролю за пересуванням купців на всіх важливих шляхах встановлювались митниці. Купці з своїми товарами повинні були їздити тільки визначеними дорогами, не обминаючи митниці. Часто польські королі видавали укази, де зазначалось, які товари можна везти і якими саме дорогами. Так, королівська грамота 1558 р. зобов'язувала всіх купців, що їхали через Волощину з східними товарами, зупинятись і продавати їх два дні в Шаргороді з правом рухатись далі на третій день [1, ч. V, т. 1, с. 77].

Грецьке вино, мальвазію можна було везти лише через Кам'янець-Подільський і Снятин, де знаходились склади — митниці для збирання мита з вина [38, док. № 2668, с. 172].

На прохання шляхти Волині польський сейм в 1551 р. прийняв рішення заборонити купцям проїзд новими дорогами [9, с. 533]. Однак купці його не виконували, і тому в 1592 р. в договорі Польщі та Туреччини знову наголошувалося на обов'язковому проїзді лише старими дорогами [24, с. 170]. Щоб купці, уникаючи сплати мита, не йшли новими дорогами, в певних місцях відкривали нові митниці. Для купців, які їхали з турецьких земель, 1571 р. була відкрита митниця в Кам'янці [38, док. № 1655, с. 110].

З другої половини XVI—в середині XVII ст. жваву торгівлю з Балканами вели Київ і Ніжин, розташовані на території Східної України; Львів, Галич, Снятин і Коломия — в Галичині [5, с. 101; 4, с. 141—142; 7, с. 123; 13, с. 152]; Луцьк, Кам'янець-Подільський, Острог, Брацлав — на Волині і Поділлі та ін. [27, с. 83; 3, с. 17; 9, т. 1, с. 528; 16, с. 553].

З Києва на південь вели два головні шляхи. Один з них — дніпровський — йшов уздовж Дніпра в Крим. Це був стародавній, добре відомий не тільки руським, але й іноземним купцям шлях. З давніх часів вони везли свій товар з Перекопа на північ «дорогою звиклою — на Тавань і на замки Великого князівства Литовського, Черкаси, Канів, Київ» [14, т. 1, док. № 23, с. 29].

Проте цей шлях мав свої труднощі, на які вказував радянський історик М. Н. Тихомиров: великі судна не могли перебраться через дніпровські пороги, а малі човни — однодеревки, котрі можна було перетягнути біля порогів берегом, брали таку кількість товарів, яка не задовольняла потреб купців. Це змушувало купців рухатись з Києва на південь уздовж Дніпра сухопутним шляхом [34, с. 49]. Якщо ж купці відправлялись Дніпром, то вони везли свої товари човнами лише до Канева або Черкас, а далі їхали сухопутним шляхом до Таванського перевозу на Дніпрі [21, с. 51].

З низов'я Дніпра купці направлялись через Перекоп до Кафи — найбільшого торговельного центру Криму. В XVI ст. у місті було чимало караван-сараїв і базарів, торгові ряди його постачалися східними товарами, рибою. Як відзначав французький мандрівник Шарден, у середині XVII ст. за 40 днів у Кафу прибуло понад 400 кораблів [Цит за: 37, с. 144].

Але Крим відігравав для українських та багатьох інших купців лише роль посередника. Кінцевим їх пунктом був Константинополь [35, с. 23; 33, с. 95], куди купці відправлялися морським шляхом. Як правило, кораблі з Кафи направлялися до Синопу, де робилась зупинка. Далі, вздовж берега, вони рухались до Константинополя. В ясну погоду відстань від Кафи до Константинополя у 800 верст долали за 10—14 днів [35, с. 24].

Вигідне географічне положення міста на перехресті торговельних шляхів з Європи на Схід, можливість легкого збуту і придбання товарів — все це притягувало сюди купців з багатьох країн.

У численних документах збереглися дані, що свідчать про існування інтенсивного торговельного руху вздовж Дніпра з середини XVI ст. Так, у 1545 р. караван турецьких, татарських та інших купців у кількості 30 чол. рухався з Криму на північ [14, т. 1, док. № 23, с. 29]. У цьому ж році караван турецьких купців на чолі з старшим купцем Хадчівелі йшов з Москви на південь [14, т. 1, док. № 20, с. 23]. В 1551 р. цією ж дорогою віз свої товари константинопольський купець Харбухадчі Адрахман [14, т. 1, док. № 45, с. 77]. Через два роки в цьому ж напрямку

їхав з товаром константинопольський купець Ходжа Ібрагім [14, т. 1, док. № 83, с. 130], в 1557 р. — караван з 11 турецьких, кримських та інших купців [14, т. 1, док. № 83, с. 131], у 80-х роках XVI ст. — турецький купець Ромозан [35, с. 29], а в 1586 р. — повертався з Москви торговельний представник султана Мурада Дмитро Сиренак [35, с. 29].

Місцеві органи влади відповідали за безпеку купців і цілість їх товарів. Згідно з договором між турецьким султаном і польським королем, черкаський староста повинен виділяти охорону, що супроводжувала купців до Тавані. Йдучи з Криму на північ, купці з Тавані посилали гінця до старости черкаського з повідомленнями про свій приїзд. Староста повинен був забезпечити купцям охорону до Тавані, яка супроводжувала б їх через степ [14, т. 1, док. № 22, с. 27].

Купці рухались з півдня сушею до Черкас, Канева чи Києва. Якщо від Черкас вони пливли вверх по Дніпрі, то наймати людей і човни повинні були лише у черкасців [1, ч. VIII, т. 1, с. 82, 96, 112]. Прямуючи в Москву, купці часто не хотіли двічі переправлятися через Дніпро, тому намагались уникнути сплати мита в українських містах. Вийшовши з Криму, вони рухались на Путивль через степ «дорогами невідомими, небезпечними, новими, куди ніколи купці до того не ходили» [14, т. 1, док. № 22, с. 25—27]. На цих дорогах купців часто грабували. Так, у 1545 р. був учинений напад на караван турецьких, татарських та інших купців [14, т. 1, док. № 22, с. 25—27]. У цьому ж році турецькі купці, які разом з ханськими послами Мехметом, Кулях'я, Шабаном простували через степ у Москву, також були пограбовані біля урочища Санчарова [14, т. 1, док. № 19, с. 22—23]. Наведені дані свідчать про активний постійний торговельний рух дніпровським шляхом.

Інший важливий торговельний шлях вів з Києва на Балкани через Білу Церкву, Брацлав, Білгород. Це був один із найкоротших шляхів, що проходив по більш заселених і обжитих територіях. І хоч на дорозі з Києва на Білгород було багато водних перешкод, на ній були непогано організовані переправи через Західний Буг, Дністер, Прут і Дунай. Зокрема, біля Брацлава для переїзду через Буг було обладнано два невеликі паромні [26, с. 78]; для переправи через Дністер теж використовували паром — «корабель перевозний, котрим перевозили людей і коней» [14, т. 1, док. № 98, с. 153]. Паромні переправи були організовані біля Сорок, Бендер через Дністер [31, с. XXXIV, с. 105]. Подібні переправи були обладнані й на річці Прут [26, с. 86]. Таким чином переправлялися поблизу Ізмаїла. Біля Ісакчі через Дунай був збудований міст [31, с. 33—34]. Цим шляхом, найбільш безпечним, разом з купцями рухались і паломники в Палестину. Матеріали подорожі, здійсненої одним із них — Зосимом у 1420 р., містять цікавий опис шляху від Києва до Білгорода [28, с. 35]. З них ми довідуємось, що відстань від Києва до Дністра через Брацлав становила 80 миль, а шлях від Дні-

стра до Білгорода проходили за 3 дні. Біля Білгорода, в гирлі Дністра, було збудовано корабельний причал і маяк, який допомагав кораблям орієнтуватись у нічний час [28, с. 35]. Навіть восени, коли на Чорному морі траплялись великі шторми, кораблі прибували в Білгород, і купці могли везти свої товари до Константинополя морським шляхом.

З Білгорода на Балканський півострів купці могли відправлятись і сухопутними шляхами — через Кілію та Ізмаїл. Біля Ізмаїла, де ширина Дунаю досягала одного кілометра, переправлялись на паромак [26, с. 82].

Численні документи свідчать про існування в той час ще одного шляху, який проходив з Києва через Білу Церкву, Вінницю, Шаргород і Могильов на Ясси [2, с. 4].

У 1630 р. купці з Константинополя йшли через Болгарію на Ясси, Могильов, Шаргород, Вінницю до Києва [25, с. 109]. Цією ж дорогою група купців з Балканських країн їхала й в 1638 р. [25, с. 112]. У 1650 р. купець з Яніни їхав з товарами через Молдавію на Київ [25, с. 112]. У 1649—1650 рр. з Києва на Ясси разом з грецькими купцями рухався в Палестину священник Арсеній Суханов. На цьому шляху існували важливі населені пункти — Шаргород і Могильов, де купці могли найняти підводи і коней і через молдавські землі їхати на Балкани [2, с. 4].

Частина купців везла свої товари відгалуженим шляхом, що від Вінниці до Ясс проходив через Бар, Кам'янець-Подільський і Хотин. У 1570 р. цим шляхом везли свої товари турецькі купці на чолі з караван-пашею вірменином Мануїлом через Ясси, Кам'янець-Подільський до Києва [1, ч. VIII, т. 5, с. 187]. Цією ж дорогою в 1626 р. везли свої товари купці з Сербії [25, с. 109].

Отже, в XVI—XVII ст. з Києва на Балкани вело кілька важливих торгових шляхів. Є підстави припускати, що тракт, який проходив через Білгород, залишався найважливішим, оскільки сюди сходились майже всі основні торговельні шляхи з Правобережної України, Білорусії [16, с. 534], а також з Новгород, Пскова, Твері, Смоленська та інших російських міст [34, с. 95].

Важливі торговельні шляхи проходили на Балканський півострів із західноукраїнських земель. Зі Львова на південь проходили дві основні дороги. Одна вела через Галич, Коломию, Снятин, Чернівці, колишню столицю Молдавії Сучаву, долиною річки Серет через міста Роман, Баков, Аджуд до Путна. Тут дорога розходила на південний захід до Римніка, Плоешті та на південний схід до Браїлова на Дунай [18, с. 82].

Друга дорога зі Львова через Кам'янець-Подільський, Хотин, Дорохой вела в столицю Молдавії Ясси. Звідси через Васлуй, Бирлад, Текуч прямувала в Галац на Дунай. У другій половині XVI ст. значення цього шляху зросло, і він став основною торговою магістраллю, яка зв'язувала Львів з Константинополем. Це, очевидно, було однією з причин перенесення на початку другої половини XVI ст. столиці Молдавії з Сучави в Ясси і ярмарки з Шипениці в Хотин [18, с. 85].

У середині XVI—першій половині XVII ст. між Львовом і містами Балканського півострова, переважно через Ясси, відбувався жвавий торговельний рух. У 1589 р. львівський купець Ярош Вітгенберг послав своїх людей з товарами в Константинополь через Ясси [24, с. 181]. Караван львівських купців на чолі з Захаром Івашкевичем повертався з Константинополя через Молдавію в 1600 р. [24, с. 157]. Через два роки цими дорогами східні товари з Константинополя віз караван українських купців на чолі з Бернатовичем [24, с. 157]. У 1612 р. через Молдавію в Константинополь пройшов караван львівських купців [24, с. 159].

Активну торгівлю з країнами Балканського півострова проводили купці Луцька. Торговельний шлях з Луцька на Балкани проходив через Кам'янець-Подільський, Хотин, Ясси, Галац на Дунаї. На цьому шляху місто Кам'янець-Подільський займало вигідне положення. Через нього купці з Балканського півострова їхали до Львова, Києва та інших українських міст [8, с. 28]. Часто кам'янецькі купці об'єднувались з львівськими у Снятині і разом прямували на Балкани через Сучаву [17, с. 104].

Таким чином, усі сухопутні шляхи, якими купці їхали з українських земель, сходились до Дунаю. Прибувши до Ізмаїла, Галацу та Браїлова, купці, переправившись через Дунай, минули болгарські міста Бабадаг, Базарджик, Провадію на Адріанополь, Константинополь [26, с. 82—85], Солунь [36, т. 1, с. 26] та ін. У багатьох містах і навіть селах, що лежали на шляху від Дунаю до Константинополя, були побудовані кам'яні хани (гостині двори), де зупинялися купці [26, с. 84].

Про інтенсивний рух на цьому тракті свідчить і той факт, що султан Селім наказував своїм чиновникам контролювати переправи через Дністер і Дунай, щоб ніхто, крім купців, не міг переправитись [14, т. 1, док. № 173, с. 271].

В Адріанополі дорога, яка вела від Дунаю, сполучалась з стародавнім шляхом, котрий з Константинополя через весь Балканський півострів, зокрема через Пловдив, Софію, Ніш, Белград, вів у Центральну Європу. На цій магістралі відбувався жвавий торговий рух. Від основного шляху відходили відгалуження, одне з яких вело до Скопле, друге — від Ніша до Дубровніка [10, с. 592].

Важливим центром торгівлі була Софія. Сюди сходились торговельні дороги з різних кінців півострова. Тутешні купці вели активну торгівлю з Дубровніком [10, с. 593]. У XVI ст. купці Львова, Кам'янець-Подільського, Києва возили свої товари через Софію в Дубровнік [12, с. 11].

Отже, наведені факти дають підстави стверджувати, що великі географічні відкриття, які докорінно змінили напрямки торговельних шляхів у Західній Європі, значно менше вплинули на їх розташування у Східній Європі. Зокрема, майже зовсім не змінилися напрямки торговельних шляхів, що вели з українських земель на Балкани. Однією з характерних рис розвитку

шляхів сполучення в цьому регіоні було використання тих шляхових систем, які склались в попередній період, пристосування їх до нових економічних потреб.

Список літератури: 1. Архив Юго-Западной России. К., 1859—1907. 2. *Белокуров С.* Сочинения Арсения Суханова, вып. 1. М., 1894. 3. *Верзилов А.* Очерки торговли Южной Руси с 1480—1569 г. Чернигов, 1898. 4. *Грабовецкий В. В.* Армянская колония в Снятыне. — В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. К., 1965. 5. *Грабовецкий В. В.* Армянские поселения на западноукраинских землях. — В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Ереван, 1961. 6. *Грекул Ф. А.* Аграрные отношения в Молдавии в XVI—первой половине XVII в. Кишинев, 1961. 7. *Грекул Ф. А.* Социально-экономической и политической страной Молдавии II половины XV в. Кишинев, 1950. 8. *Григорян В. Р.* Об актовых книгах Армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI—XVII в.). — «Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы». Под ред. Тверитиновой А. С., вып. 1. М., 1964. 9. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского, т. 1. К., 1901. 10. *Иречек К. И.* История болгар. Одесса, 1878. 11. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV—начале XVIII века, т. 1. Под ред. Я. С. Гросул, А. К. Оцетя. М., 1965. 12. *Келленбенц Г.* Континентальная торговля между Восточной и Западной Европой с XV в. до начала эпохи железных дорог. — В кн.: V Международный конгресс экономической истории в Ленинграде в 1970 г. М., 1970. 13. *Кись Я. П.* Участие армян в развитии ремесла г. Львова в XV—XVII в. — В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. К., 1965. 14. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского. Изд. М. Оболенским и И. Данилевским, т. 1. М., 1843. 15. *Козловский И.* Краткий очерк истории русской торговли, вып. 1. К., 1890. 16. *Копыцкий З. Ю.* Города Белоруссии во второй половине XVI—первой половине XVII в. Минск, 1967. 17. *Кривонос Н. К.* Роль львовской армянской колонии в развитии торговли на западноукраинских землях в первой половине XVII в. — В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. К., 1965. 18. *Лесников М. П.* Пути балтийско-черноморской торговли XIV—XV вв. — «Учен. зап. МГПИ им. Ленина», вып. 294. М., 1969. 19. *Лесников М. П.* Львовское купечество и его торговые связи в XVI в. — «Учен. зап. МГПИ им. В. И. Ленина. Проблемы экономического и политического развития стран Европы». М., 1964. 20. *Маловист М.* Основные черты развития материковых путей международной торговли между Балтийским морем и Карпатами в XV—первой половине XVI в. — В кн.: Международный конгресс экономической истории в Ленинграде в 1970 г. М., 1970. 21. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 1. Киев, 1890. 22. *Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964. 23. *Плохинский М.* Иноземцы в старой Малороссии. — «Труды XII археологического съезда в Харькове в 1920 г.», т. 2. М., 1905. 24. *Подградская Е. М.* Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII вв. Кишинев, 1968. 25. *Подградская Е. М.* Молдавское княжество и торговля Османской империи с русским государством (XVII в.). — В кн.: Вопросы экономической истории Молдавии. Кишинев, 1972. 26. *Русов А. А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII в. и некоторые данные о Днепре. К., 1876. 27. *Рутковский Я.* Экономическая история Польши. М., 1953. 28. *Сахаров И. П.* Путешествие русских людей по святой земле. СПб, 1839. 29. Сборник Муханова. Изд. 2-е. СПб, 1866. 30. *Соловьев С. И.* История России с древнейших времен, кн. 2, т. 10. СПб, 1894. 31. *Сырку П. А.* Описание Турецкой империи, составленное русским, бывшим в плену у турок в XVII в. СПб, 1890. 32. *Сыроечковский В. Е.* Гости — сурожане. М.—Л., 1935. 33. *Тихомиров М. Н.* Древняя Москва. М., 1947. 34. *Тихомиров М. Н.* Исторические связи России со славянскими странами и Византией. М., 1969. 35. *Фехнер М. В.* Торговля русского государства со странами Востока в XVI в. М., 1952. 36. *Чулков М.* Историческое описание российской коммерции при всех

портах и границах от древних времен до ныне настоящего, т. I. Спб, 1781. 37. *Якобсон А. Л.* Крым в средние века. М., 1973. 38. *Akta grodzkie i ziemskie*, t. 10. Lwów, 1884. 39. *Charewiczowa Z.* Handel średniowiecznego Lwowa. Lwów, 1925.

Краткое содержание

Показаны основные торговые пути, которые во второй половине XVI—первой половине XVII в. связывали украинские земли со странами Балканского полуострова. Обращается внимание на отношение правительства Речи Посполитой к развитию торговли с Османской империей, на условия торговли иностранных купцов в украинских городах.

ПОВІДОМЛЕННЯ

*В. Т. ДЕНИСЮК, заст. зав. відділом,
Волинський обком Компартії України*

СПІВРОБІТНИЦТВО РАДЯНСЬКОЇ І БОЛГАРСЬКОЇ МОЛОДИ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ МІЖ СРСР І НРБ

Міцні інтернаціональні зв'язки еднають молодь Радянського Союзу і Народної Республіки Болгарії. Особливо різностороннім стало співробітництво молодіжних організацій обох країн на сучасному етапі. Питання їхніх взаємин постійно перебуває в центрі уваги комуністичних партій. КПРС і БКП надають великого значення поглибленню співробітництва комуністичних спілок, інтернаціональному вихованню молодого покоління. Зокрема, на XXV з'їзді КПРС підкреслювалося, що «утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму», «було і залишається одним з найважливіших завдань партії» [1, с. 84]. XI з'їзд Болгарської комуністичної партії наголосив, що БКП й надалі «послідовно і неухильно зміцнюватиме братерську болгаро-радянську дружбу», «формуватиме у всіх болгарських громадян високорозвинуту класово-партійну, патріотичну й інтернаціональну свідомість як одну з найхарактерніших рис соціалістичної особи» [2, с. 84—85].

У наш час найбільшу роль у зближенні народів країн соціалістичної співдружності відіграє соціалістична економічна інтеграція. Прийнята в 1971 р. країнами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги Комплексна програма поглиблення та удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції спрямована на дальше зміцнення і вдосконалення процесів міжнародного соціалістичного поділу праці. Вона покликана сприяти поступовому зближенню рівнів економічного розвитку соціалістичних країн, прискоренню науково-технічного прогресу і зміцненню могутності всієї світової соціалістичної системи.

Радянсько-болгарське економічне співробітництво здійснюється як на багатосторонній основі в рамках РЕВ, так і на двосторонній. Великі можливості економічної інтеграції двох країн відкриває Генеральна схема спеціалізації і кооперування матеріального виробництва СРСР і НРБ до 1990 р., яка зараз розробляється [23].

Важливу роль у здійсненні радянсько-болгарської соціалістичної економічної інтеграції відіграє молодь обох країн, її комуністичні спілки. «Всебічний розвиток співробітництва між Болгарією і Радянським Союзом, — пише перший секретар ЦК ДКСМ тов. Б. Штерянов, — створює величезні можливості для безпосереднього спілкування між молоддю двох братніх країн» [22, с. 7].

Надаючи великого значення ролі молоді в економічному співробітництві соціалістичних країн, V пленум ЦК ВЛКСМ (1971) наголошував, що й надалі одним із найважливіших завдань комсомолу є його діяльність по всебічному розвитку «співробітництва з братніми спілками молоді», підвищенню його рівня і ефективності «в усіх напрямках і особливо в розв'язанні завдань, викладених в Комплексній програмі РЕВ» [13, с. 321].

Радянські та болгарські вчені приділяють значну увагу питанню співробітництва молодіжних організацій СРСР і НРБ, зокрема в галузі економіки. Розвиток цих зв'язків у 60-ті роки розглядався у кандидатських дисертаціях М. В. Шинкевича [21] і Г. Н. Грачева [6]. Окремі аспекти співробітництва радянської і болгарської молоді тією чи іншою мірою висвітлювалися в дослідженнях молодіжного руху зарубіжних соціалістичних країн [5; 11; 12], а також в загальних роботах, присвячених радянсько-болгарському співробітництву [4; 17].

Уважне ознайомлення з цими працями дає підстави стверджувати, що з різних аспектів співробітництва молоді СРСР і НРБ найменш вивченим є питання їх зв'язків і контактів, що здійснюються в процесі економічної інтеграції.

У цій статті зроблена спроба розглянути деякі аспекти співробітництва радянської і болгарської молоді в економічній галузі, визначити роль їх взаємовідносин у поглибленні інтеграційних процесів між СРСР і НРБ, використання можливостей цього співробітництва для посилення інтернаціонального виховання молодого покоління.

Завдання, які стоять перед комуністичними спілками молоді СРСР і НРБ на сучасному етапі комуністичного будівництва, зокрема необхідність посилення ідеологічної й організаційної роботи серед молоді, координації своїх дій у міжнародному прогресивному молодіжному русі, вимагають визначення основних напрямів розвитку двостороннього співробітництва. У зв'язку з цим у 1973 р. була підписана перспективна програма співробітництва ВЛКСМ і ДКСМ на 1973—1975 рр. [26, 1974, № 6, с. 6]. У 1975 р. новий документ — «Заходи по участі ВЛКСМ і ДКСМ в здійсненні програми радянсько-болгарського всебічного співробітництва і зближення» — визначив шляхи дальшого розвитку братніх зв'язків між комсомольцями Радянського Союзу і Болгарії [10, 4. IV 1975]. Діяльність молодіжних організацій спрямована на їх виконання, сприяє вихованню підростаючого покоління в дусі соціалістичного інтернаціоналізму, дружби і братерства між народами обох країн.

Однією з найважливіших форм інтернаціонального співробітництва молоді, обміну досвідом виробничої діяльності є спільна праця на спорудженні промислових підприємств, будівництві виробничих та енергетичних об'єктів, у сільському господарстві.

У 1956 р. ЦК ВЛКСМ задовольнив прохання Центрального Комітету Димитрівської спілки молоді Болгарії про участь 120 болгарських юнаків і дівчат у збиранні цілинного врожаю [18, од. зб. 909, арк. 11]. А через рік на шахти Донбасу вперше прибуло 2500 молодих болгарських інтернаціоналістів, щоб допомогти радянським друзям в освоєнні природних багатств цього краю, а також запозичити досвід донецьких шахтарів [19, с. 43].

У 1970 р. у 18 областях, краях і республіках СРСР працювало більше 10 тис. болгар [12, с. 58]. У 1972 р. серед численого загону болгарських робітників і спеціалістів було 6500 юнаків і дівчат віком до 30 років [18, од. зб. 904, арк. 246]. Організації ДКСМ в Радянському Союзі об'єднували в 1977 р. більше 10 тис. комсомольців [24, с. 55]. Болгарські комсомольці сьогодні беруть участь у будівництві промислових підприємств у ряді республік та областей СРСР, заготівлі лісу в Комі АРСР, трудяться на інших об'єктах, продукція яких поступає в країни соціалістичної співдружності, в тому числі й в НРБ.

З 1970 р. в гірняцьких містах Губкін, Железнодорожський і Старий Оскол разом з радянською молоддю і молоддю інших соціалістичних країн трудяться болгарські юнаки і дівчата. Радянсько-болгарські молодіжні бригади внесли вагомий вклад у будівництво одного з найбільших в Європі Старооскольського цементного заводу, кількох гірничо-збагачувальних комбінатів на території Курської магнітної аномалії та інших важливих об'єктів [14, с. 4].

Болгарська молодь працює також на будівництві газопроводу «Оренбург—Західний кордон СРСР». Спільно з радянськими юнаками і дівчатами вони споруджують ділянки від м. Бара Вінницької області до кордону [8, с. 22]. На будівництві Усть-Ілімського целюлозно-паперового комбінату, поруч з представниками інших країн — членів РЕВ, працює великий загін болгар. Командир першого загону молодих болгарських робітників імені Георгія Димитрова сказав: «Для кожного з нас це висока честь... Виявлене нам довір'я ми високо цінуємо і зробимо все, щоб виправдати його» [8, с. 24].

У свою чергу молодь Країни Рад бере участь у виготовленні документації та створенні обладнання для багатьох великих підприємств і об'єктів болгарської індустрії, в їх будівництві та експлуатації. Понад 20 науково-дослідних і проектних інститутів СРСР виготовляли документацію на будівництво комбінату складних мінеральних добрив у Девні, понад 100 хімічних підприємств і машинобудівних заводів нашої країни забезпечують будову матеріалами, обладнанням, приладами, над виготовленням яких працювали молодіжні колективи [8, с. 25]. Молоді радянські та болгарські спеціалісти працюють на атомній

електростанції в Козлодуї та багатьох інших об'єктах [10, 8.V 1977]. У 1971—1975 рр. молоді вчені обох країн спільними зусиллями досліджували близько 600 тем [3, 1975, № 1, с. 14], а в 1977 р. вирішували понад 800 проблем [16, с. 47].

Ефективна форма підвищення трудової і політичної активності молоді — соціалістичне змагання. Воно істотно сприяє розширенню зв'язків, збагаченню молоді досвідом друзів. Зокрема, на Україні комсомольські організації у різних галузях виробництва змагаються зі своїми ровесниками з Болгарії. Десять областей республіки мають прями зв'язки з стількома ж округами НРБ [15]. Тісні контакти встановилися між молоддю Краснодонської шахти «Суходільська» № 1 на Ворошиловградщині і Перникського рудника в Болгарії. Численні комсомольські організації підприємств, колгоспів, радгоспів та навчальних закладів Херсонщини співробітничать і змагаються з молодіжними колективами Шуменського округу, сотні комсомольських організацій Кіровоградщини підтримують постійні дружні зв'язки з організаціями Толбухінського округу НРБ. Змагаються і мають міцні контакти й інші області республіки.

З кожним роком стає дієвим співробітництво молоді Москви і Софії, Кишинєва і Пловдіва, Ростова-на-Дону і Плевена. Усі окружні організації ДКСМ підтримують братні зв'язки і поглиблюють співробітництво з республіканськими, обласними організаціями ВЛКСМ [10, 8.V 1977].

На початку 70-х років 10 кращих комсомольсько-молодіжних колективів Московської області та Софійського округу змагалися під девізом «За особистий внесок у комсомольський фонд економії» [20, с. 106]. На нинішньому етапі їхнє співробітництво значно поглибилось, збагатилось новими формами.

Особливо перспективною формою співробітництва є міжнародні клуби по обміну досвідом. У 1969 р. спільним рішенням Кіровоградського обкому ЛКСМ і Толбухінського окружного ДКСМ створено радянсько-болгарський клуб механізаторів, головою якого обрано заслуженого механізатора республіки, двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова. Членами клубу в 1975 р. стали понад 80 комсомольсько-молодіжних колективів з обох сторін [9, 1975, № 12, с. 31]. У змаганні, яке проходить між ними майже десять років, постійно враховується, крім виробничих показників, робота по підвищенню загальноосвітнього і професійного рівня. За цей час молоді болгарські хлібороби почерпнули багато корисного з досвіду своїх українських друзів [25, с. 84]. Комітетами комсомолу Толбухіна і Кіровограда запроваджено перехідні пам'ятні прапори, вимпели переможцям змагання.

Пізніше радянсько-болгарські клуби молодих механізаторів були створені Андижанською і Ямбоською, Тернопільською і Слівенською організаціями ВЛКСМ і ДКСМ [22, с. 7].

У червні 1977 р. на засіданні міжнародного клубу молодих механізаторів розглядалося питання про участь молоді в роз-

виту інтенсифікації сільського господарства, його спеціалізації й інтеграції, намічалися заходи по вискоєфективному використанню машинно-тракторного парку [15]. Комітети комсомолу обох країн розширюють цю перспективну форму співробітництва.

У зміцненні братніх зв'язків молодіжних спілок особливе місце займає підготовка і відзначення пам'ятних дат в історії наших народів. Визначними подіями в літописі співробітництва спілок було святкування 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 30-річчя перемоги соціалістичної революції в Болгарії, зустріч трудовими досягненнями з'їздів КПРС і БКП. У 1977 р. 60 кращих комсомольсько-молодіжних бригад у Болгарській Народній Республіці виступили зі закликом виконати річний виробничий план на честь 60-річчя Великого Жовтня до 7 листопада 1977 р. Понад 1300 молодіжних колективів країни підхопили цей почин, боролися за право бути сфотографованими біля легендарного крейсера «Аврора» разом із кращими представниками радянської молоді [27, с. 31].

Молоді виробничники в Болгарії з року в рік все ширше використовують радянський досвід. Так, молодіжні виробничі колективи в братній країні беруть шефство над якістю готових виробів, використовуючи досвід львівських підприємств по реалізації комплексних систем управління якістю продукції [7, с. 37]. Лише в 1975 р. звання і значок «Молодий якісник» завоювали понад 23 тис. комсомольців [24, с. 36].

Комітети ДКСМ, працюючи під девізом сьомої п'ятирічки «Ефективність і якість — якість і ефективність», спрямовують свою діяльність на залучення молоді в боротьбу за економію, всіляко використовують ініціативу «молодіжний фонд сьомої п'ятирічки». Творче застосування в болгарських бригадах мав досвід ВЛКСМ по пропаганді й поширенню ініціативи «За себе і за того хлопця» [7, с. 38].

Особливістю дружніх зв'язків радянської і болгарської молоді є діяльність їхніх спілок по залученню юнаків і дівчат до розв'язання завдань науково-технічного прогресу. Ці питання розглядалися на консультативній нараді секретарів ЦК комуністичних спілок молоді, завідуючих відділами робітничої молоді, зустрічах героїв праці, новаторів і передовиків виробництва. Молодь обох країн є активним учасником руху «Техніку — на повну потужність». Зростає кількість різноманітних форм науково-технічної творчості юнацтва, обміну досвідом, організовуються спільні семінари і т. д. У травні 1976 р. на ВДНГ СРСР була відкрита «Центральна виставка науково-технічної творчості молоді», на якій демонструвалося понад 10 тис. експонатів, в тому числі досягнення молоді Болгарії [8, с. 28].

Співробітництво ВЛКСМ і ДКСМ в економічній галузі зростає не тільки кількісно, а й якісно — зв'язки й контакти між молодіжними організаціями стають все змістовнішими, їх діяльність все ширше проникає в безпосередні практичні справи виробничих колективів Радянського Союзу і Народної Болгарії,

сприяє розв'язанню важливих практичних завдань. «Участь комсомолу, молоді наших країн в будівництві великих об'єктів індустрії, в розвитку народного господарства, — відзначає перший секретар ЦК ВЛКСМ Б. Пастухов, — це важливий економічний і одночасно неоціненний соціальний фактор, ефективний засіб комуністичного виховання молоді, сфера прояву і загартування дружби» [14, с. 4]. Спілки молоді СРСР і НРБ роблять все для поглиблення співробітництва між народами наших країн, сприяють процесу їх інтернаціональної єдності на базі соціалістичної економічної інтеграції.

Список літератури: 1. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976. 2. XI съезд Болгарской коммунистической партии. М., 1977. 3. «Болгария», 1975 г. 4. Братская дружба, всестороннее сотрудничество. М., 1969. 5. *Горанов Г., Огнянов Л.* Искры Димитровские. М., 1972. 6. *Грачев Г. Н.* Ленинские принципы пролетарского интернационализма, — основа отношений ВЛКСМ и ДКСМ в ходе построения развитого социализма в Болгарии (1961—1967 гг.). Автореф. канд. дис. Воронеж, 1973. 7. За дружбу и всестороннее сотрудничество. Материалы консультативного совещания руководителей молодежных организаций социалистических стран. М., 1976. 8. *Козлов И.* Экономическая интеграция и сотрудничество молодежи братских стран. — «Вестник КМО СССР», 1976, № 8. 9. «Комсомольская жизнь», 1975 г. 10. «Комсомольська правда», 1975—1977 гг. 11. *Лебедев А.* В братских союзах молодежи. М., 1970. 12. *Мошняга В. П.* Молодое поколение интернационалистов. М., 1972. 13. Мы — интернационалисты. Документы и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ, АКСМ и КМО СССР об интернациональных связях советской молодежи и международном молодежном движении (1918—1971). М., 1972. 14. *Пастухов Б.* Дорогой дружбы и созидания. — «Техника молодежи», 1978, № 3. 15. Поточний архів КМО УРСР. 1975—1977 рр. 16. *Сохань П. С.* Братерство, народжене в боях. К., 1977. 17. Социалистический интернационализм в действии. М., 1974. 18. Центральный архив ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, ч. II. 19. *Чоломбытько М.* Дружба еднае. К., 1973. 20. *Шинкевич М.* Социалистическая интеграция и молодежь. — «Молодой коммунист», 1973, № 4. 21. *Шинкевич М. В.* Развитие интернационального сотрудничества ДКСМ и ВЛКСМ в процессе социалистической интеграции НРБ и СССР (1956—1971 гг.). Автореф. канд. дис. София, 1973. 22. *Штернянов Б.* Плоды векового братства. — «Техника — молодежи», 1978, № 3. 23. *Живков Т.* Доклад пред. Национална партийна конференция. — «Работническо дело», 1978, 26 април. 24. *Балев Б.* Трудът — широко, поле за изява на младежта. — В кн.: Младежта в строителство на развито социалистическо общество. София, 1977. 25. *Гиренко А.* «...И на века». — «Комсомолски живот», 1973, № 3. 26. «Комсомолски живот», 1974. 27. Материали от тринадесетия конгрес на комсомола. София, 1977.

Краткое содержание

Рассматриваются некоторые аспекты сотрудничества советской и болгарской молодежи в экономической области, отмечается роль этих взаимоотношений в углублении интеграционных процессов между СССР и НРБ, показано их значение и возможности в деле интернационального воспитания молодежи.

**ДО ПИТАННЯ
ПРО УЧАСТЬ ПОЛЯКІВ-КОМУНІСТІВ
У ФРАНЦУЗЬКОМУ РУСІ ОПОРУ
(кінець 1943—середина 1944 рр.).**

Друга світова війна, розв'язана гітлерівською Німеччиною 1 вересня 1939 р. визначалась не лише діями військових частин на фронтах. Характерна її особливість — масова національно-визвольна боротьба народів загарбаних країн проти фашистського ярма, одним із найбільш ефективних проявів якої був рух Опору німецько-фашистським загарбникам та їхнім прислужникам.

Рух Опору, керівною і організуючою силою якого стали комуністи, носив інтернаціональний характер. У Франції, наприклад, пліч-о-пліч з французькими патріотами боролись антифашисти з Іспанії, Італії, Польщі, Німеччини, Угорщини, Радянського Союзу, Югославії та інших країн Європи.

Серед бійців французького Опору почесне місце посідають польські антифашисти, які разом з італійцями та іспанцями становили основу бойових інтернаціональних загонів та підпільних груп. За підрахунками французьких істориків, 80 000 польських громадян взяли активну участь в опорі на французькій території [9, с. 3].

Героїчна боротьба польських робітників, які були абсолютною більшістю польської еміграції у Франції, — яскравий приклад практичного перетворення в життя принципів пролетарського інтернаціоналізму, продемонстрованих польськими демократичними силами, їхньої братерської солідарності з боротьбою патріотів Франції, радянського народу, всього прогресивного людства проти гітлерівської тиранії.

З кінця 1943—початку 1944 рр. французький рух Опору, як і національно-визвольна боротьба поневолених народів Європи, ввійшов у нову стадію. Саме у цей період, завдяки успіхам Радянської Армії, остаточному перелому війни на користь Союзу РСР та інших країн антигітлерівської коаліції, великій організаторській і політичній роботі ФКП по об'єднанню всіх антифашистських сил країни в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, Франція опинилась напередодні збройного повстання.

Дії французьких патріотів зростали з посиленням могутності бойових операцій Радянської Армії. Стрімкий її наступ надавав сил французькому народові, надихав його на боротьбу [3, с. 9]. Коли 6 червня 1944 р. західні союзники відкрили другий фронт, керівництво французького Опору приступило до організації всенародної збройної боротьби, кульмінаційним моментом якої було повстання в Парижі в серпневі дні 1944 р.

Організаційні заходи і значна політична робота серед населення, яку проводили французькі комуністи, дали свої результати: до літа 1944 р. фактично відбулось об'єднання всіх антифашистських сил Франції, що стало вирішальною передумовою перемоги національного збройного повстання [2, с. 13].

Разом з усім французьким народом до вирішального бою з ворогом готувались і польські комуністи, польські демократичні сили у Франції. Важливим стимулом для розвитку боєздатності польського руху Опору стала звістка про створення у Польщі 1 січня 1944 р. Крайової Ради Народової та організацію польських регулярних військових частин у складі Радянських Збройних Сил.

Польська трудова еміграція, яка налічувала на початок другої світової війни майже 500 тис. поляків, що становило 1,25% усього населення Франції та 18% усіх іноземців, які проживали в цій країні [11, с. 163], внесла вагомий вклад у справу визволення Франції з-під ярма гітлерівського фашизму. Польське населення згуртовувалося в общини, найбільші з яких знаходились в округах Лілля, Парижа, Страсбурга, Ліона. В департаментах Нор і Па-де-Кале на порівняно невеликій території проживало близько 200 тис. польських робітників з сім'ями [11, с. 163—164]. Менша густина польського населення спостерігалась у Південній Франції та Алжирі.

На польських трудових емігрантів значний вплив мали французькі та польські комуністи. При ФКП були створені секції польських комуністів, керівний актив яких складався з випробуваних партійних діячів [7, с. 84]. Польські секції ФКП, які налічували у своїх рядах близько 35 тис. членів, та створені ними організації у своїй діяльності керувалися директивами Національного фронту і підпорядковувалися керівництву Центральної Комісії робітників-емігрантів [Commission Centrale de la Main-d'Ouvrre Immigrée — MOI], безпосереднім керівником якої був секретар ЦК ФКП Жак Дюкло [6, с. 54; 14, с. 122].

Під час гітлерівської окупації Франції, незважаючи на винятково важкі умови діяльності в підпіллі, на терор і переслідування, ряди членів польських секцій ФКП зростали. В цей період широко запроваджувалось у життя гасло польської комуністичної організації в Сент-Етьєнні: «За одного заарештованого — десять нових членів!» [14, с. 60].

Центральний Комітет ФКП надавав великого значення діяльності польських комуністів. Про це свідчить, зокрема, той факт, що майже в кожному номері нелегальної газети «La vie de la MOI» друкувались матеріали, присвячені проблемі польської еміграції у Франції, праці польських комуністів [12, с. 35]. Виняткове значення для дальшої активізації роботи польських партійних організацій в період окупації мала відозва ЦК ФКП «Французька комуністична партія — до своїх членів-поляків», опублікована в середині 1943 р. У цьому документі давалась висока оцінка діяльності польських комуністів, які, незважаю-

чи на великі втрати в своїх рядах ще під час громадянської війни в Іспанії, зайняли належне місце в боротьбі французького народу проти загарбників [8, 400 (111), т. 3, с. 1—2].

Згідно з рішенням Національного Фронту та директивами ФКП, польське підпілля, очолюване комуністами, розгорнуло широку діяльність по підготовці переходу від саботажних акцій до масових форм збройної боротьби, переправки максимальної кількості боєздатних поляків у загони франтирерів і партизан (ФТПФ). Основні зусилля польські комуністи спрямували на забезпечення союзу всіх польських патріотів у боротьбі з ворогом. Це було важке завдання, тому що польський рух Опору у Франції не був однорідним. Одна його частина дотримувалась так званої лондонської орієнтації, інша — люблінської [13, с. 107].

Інтереси польського емігрантського лондонського уряду та його прихильників у Франції захищала Польська організація боротьби за незалежність (ПОБН) (криптонім «Моніка») [16, с. 95], яка була офіційно визнана тимчасовим урядом генерала де Голля [13, с. 107]. З другої половини 1942 р. до ПОБН приєдналась група польських соціалістів у Франції на чолі з Я. Щербінським [10, с. 3].

У липні 1943 р., виконуючи волю лондонського емігрантського уряду, керівництво ПОБН приступило до створення нової польської політичної організації — Центрального Комітету боротьби (ЦКБ), основне завдання якої полягало в нейтралізації впливу комуністів на польських трудівників, в запобіганні «деформації політичного обличчя старої еміграції». Проте ЦКБ не виправдав сподівань лідерів ПОБН [6, с. 60—61].

Польську демократичну еміграцію люблінської орієнтації представляв у Франції Польський комітет національного визволення (ПКНВ), створений 16 квітня 1944 р. на установчій конференції північної зони. Керівниками його були обрані Владислав Квістек та представник Федерації польських емігрантів комуніст Томаш Пентка [8, 349 (1)1, арк. 5—9]. Цей орган взяв на себе функції Тимчасового представництва польської еміграції у Франції [13, с. 97—98].

Виходячи з того, що для виконання рішень конференції у Денені не було правової основи, ПКНВ передбачив «проведення таємного плебісциту серед поляків у Франції, щоб надати можливість кожному співвітчизникові зайняти свою позицію щодо розпоряджень народної конференції» [13, с. 97—98]. У північній зоні плебісциту не відбулось, а в південній зоні до вересня 1944 р. було зібрано понад 8500 підписів на користь дененської конференції [8, 400 (1) 4, арк. 3, 61].

Конференція чітко визначила свою позицію щодо майбутнього Польщі, яка буде міцною державою «з поверненими їй загарбаними фашистами землями, з твердим виходом на балтійське узбережжя, забезпечена стійкими союзними договорами з Францією, Чехословаччиною, СРСР, Англією та Америкою. Це

буде демократична держава, де господарем буде Народ, і де сам Народ вирішить питання про свій уряд» [8, 349 (1)2, арк. 8].

Велике значення для дальшого розвитку польського руху Опору у Франції мало визнання ПКНВ у Франції Польського Комітету національного визволення в Любліні. Про це свідчить декларація, прийнята на пленарному засіданні французького ПКНВ 30 липня 1944 р., в якій говориться, що ПКНВ у Франції разом з усім народом визнає ПКНВ у Любліні єдиним легальним джерелом влади на батьківщині, що всі його розпорядження є обов'язковими для польської еміграції у Франції [8, 408(IV)I, арк. 1].

Крім представників польських секцій ФКП та масових організацій, створених комуністами, до складу ПКНВ увійшли представники польських політичних організацій, згуртованих перед війною навколо Союзу поляків у Франції, діячі Польської соціалістичної партії, безпартійні [12, с. 40—41].

Використовуючи ПКНВ у Франції, польські комуністи здійснювали значну пропагандистську і організаційну роботу по виконанню директив Національної Ради Опору і головного командування ФФІ, інформували населення про участь Війська Польського у складі Радянської Армії в операціях на східному фронті, вітали чергові перемоги Радянського Союзу, які наближали день звільнення Польщі [13, с. 103—104]. Широкого розмаху набрала організована ПКНВ кампанія зриву заходів окупаційних військ по депортації робочої сили в Рейх. Видавались відозви до поляків, які насильно призивались на військову службу у Вермахт [13, с. 103—104].

Значну політичну роботу проводили польські комуністи серед жінок-польок. У північній та південній зонах заходи по створенню самостійних демократичних жіночих організацій здійснювались диференційовано з урахуванням особливостей окупаційного режиму у кожній з зон. Найбільш успішною ця робота була в північній зоні, де безпартійні жінки діяли в основному в рядах Організації допомоги Вітчизні (ОДВ). У середині 1944 р. у Франції був створений Союз польських жінок ім. Марії Конопніцької (СПЖ ім. М. Конопніцької). До складу його першого керівництва ввійшли Анієла Макух, Барбара Малек, Стефанія Чарнецька. Органом СПЖ ім. М. Конопніцької стала газета «Głos Kobiet» («Голос жінок»), видання якої розпочалось у серпні 1943 р. у північній зоні [13, с. 39—40].

Найважливішим напрямом діяльності польських секцій ФКП було створення «монолітної збройної сили» — добре організованих, з високими моральними якостями, дисциплінованих боездатних партизанських загонів та бойових груп [6, с. 60]. Створені в кінці 1942—на початку 1943 рр., ці партизанські загони, а їх діяло 23 [6, с. 60], дотримувались чіткого територіального розташування. Кожен з них мав визначену місцевість для проведення бойових операцій [6, с. 69].

З початку 1944 р. польські партизанські загони, як і інші інтернаціональні бойові одиниці ФТПФ, увійшли до складу ФФІ і прийняли їх військову структуру [6, с. 70].

Ще до 1944 р. на території Франції активно діяли польські партизанські загони Кеца, Вавщика, Кіти, Біскупського, Мізери, Бляхи, Юргевича, Антчака, Хроста, Қані [6, с. 69]. Серед відомих партизанських ватажків у Франції були: поляк по національності визначний діяч III Інтернаціоналу, член ФКП, керівник одного з військових підрозділів республіканської армії в Іспанії Жозеф Епстейн, який у 1943 р. був одним із керівників паризьких партизан (розстріляний фашистами 11 квітня 1944 р.) [5, с. 212, с. 370]; Болеслав Масланкевич, який командував інтернаціональним партизанським батальйоном «Сталінград», що діяв у департаменті Монсо-ле-Мін [6, с. 55]; бойові командири Яблонський, Келтик, Павловський та багато інших поляків — героїв французького руху Опору. Більшість з них були комуністами, учасниками громадянської війни в Іспанії, активними діячами антифашистського підпілля у Франції з перших днів його існування.

Згідно з директивами керівництва польських секцій ФКП, з лютого 1944 р. розпочалась робота по створенню у Франції Польської патріотичної міліції (ППМ), яка «пліч-о-пліч з французькими збройними силами буде вести боротьбу під польськими знаменами і з польським командуванням, завдяки чому її боротьба збільшить військовий доробок польського народу в загальну справу визволення» [8, 400(1) 1, арк. 5]. Завдяки політичним і організаційним заходам ПКНВ у цьому напрямі в липні-серпні 1944 р. склад ППМ значно збільшився, що стало прямим доказом того, що більшість населення в країні піднялось на боротьбу з ворогом [13, с. 100]. Загони ППМ виконували численні завдання, пов'язані з підготовкою національного повстання, брали активну участь у боях за звільнення населених пунктів Франції. Своєю відвагою і героїзмом вони продемонстрували практичне перетворення в життя величких інтернаціональних почуттів польського пролетаріату.

В основному позитивно завершилась діяльність ПКНВ у Франції по створенню Окружних Польських Комітетів національного визволення (ОПКНВ), яка почалась з травня 1944 р. [13, с. 104]. Перші ОПКНВ у північній зоні були створені в червні цього ж року в місцях найбільшого скупчення поляків (департаменти Нор, Па-де-Кале, Мерт-е-Мозель, Саон-е-Луар, Паризький округ) [13, с. 104]. На цей час у південній зоні було організовано лише шість ОПКНВ [8, 400(1) 4, арк. 3].

Через ПКНВ у Франції польські комуністи здійснили ряд успішних заходів по демократизації військових підрозділів, що формувалися з числа польської еміграції, домоглися того, щоб Військо Польське у Франції стало не зняряддям реакційної політики уряду Міколайчика, а виразом демократичних настроїв польської еміграції [13, с. 99]. З самого початку реалізації

заходів по набору польських емігрантів у Польські демократичні збройні сили у Франції комуністи підкреслювали, що ця військова організація буде тісно співробітничати на всіх рівнях з Французькими Збройними Силами, матиме своє національне командування і на французькій землі підпорядковуватиметься головному французькому командуванню [13, с. 98].

За прикладом польських секцій ФКП ПКНВ у Франції надавав великого значення видавничій діяльності. Як підкреслює польський історик, учасник французького руху Опору Казимира Май, незважаючи на скромні матеріальні можливості та великі труднощі, центральний ПКНВ друкував значну кількість листівок пропандистського змісту, а у південній зоні видавався навіть щомісячний бюлетень. У цих виданнях розвінчувалась антинародна сутність антирадянської політики лондонського польського емігрантського уряду, його найбільш реакційних сил, зібраних навколо генерала К. Соснковського, неодноразово розповсюджувалась вимога до Польської Ради Народової в Лондоні здійснювати політику тісного співробітництва з СРСР [13, с. 103].

Серпень 1944 р. був оголошений ПКНВ у Франції місяцем розправи над ворогом та дружби і бойового братерства з французьким народом. Цей захід знайшов широкий відгук у країні. Серпень став періодом остаточної мобілізації активу ПКНВ і його організації на збройну боротьбу проти німецьких загарбників на території Франції [13, с. 106].

Створення ПКНВ, як підкреслюється в травневому 1944 р. бюлетені керівництва польських секцій ФКП південної зони [8, 400(1) т. 3, с. 30], стало поворотним пунктом у житті польської еміграції у Франції. Перш за все у неї з'явилося представництво, що спирається на патріотичну і демократичну платформу, вільне від «опіки» емігрантського уряду. З цього часу почалось активне втілення в життя основного гасла ПКНВ, яке полягало у «боротьбі за незалежну, могутню і демократичну Польщу» [12, с. 40].

На підставі викладених фактів можна зробити висновок, що діяльність польської секції ФКП по мобілізації польських демократичних сил у Франції на збройну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників та їх прислужників увінчалась успіхом.

Польські демократичні організації у Франції, створені та очолювані польськими комуністами, брали активну участь у національно-визвольній боротьбі французького народу пліч-о-пліч з французькими патріотами, представниками інших народів.

Інтернаціональна єдність польської демократичної еміграції з французьким рухом Опору значно збільшила вклад польського народу в справу перемоги над фашистською Німеччиною у війні 1939—1945 рр.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Бондарчук В. Й.* Французская коммунистическая партия — вдохновитель и организатор подготовки антифашистского национального восстания 1944 г. Автореф. канд. дис. К, 1971. 3. *Роше В.* Сорок лет Коммунистической партии Франции. — Новая и новейшая история», 1961, № 1. 4. *Tunnelskirch K.* История второй мировой войны. М., 1956. 5. *Angeli C. et Gillet P.* Debout, partisans! Librairie Arthème Fayard, 1970. 6. *Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S.* Polacy w ruchu oporu narodów Europy 1939—1945. Warszawa, 1977. 7. *Biegański W.* Wojsko polskie we Francji 1939—1945. Warszawa, 1967. 8. Centralny Archiwum KC PZPR, 9. «France — Pologne», nr. 16. Paris, 1964. 10. *Jaśniewicz W.* («Jacek») POWN na północy — «Sztandar Polski», 1946, 3 marca, nr. 9, 11 *Kamiński A.* Mobilizacja polska we Francji. — «Księga zbiorowa», 1941, 11 listopada. 12. O działalności polskich grup Francuskiej partii Komunistycznej w okupacji hitlerowskiej 1940—1944. — «Z Pola Walki», 1968, nr. 3. 13. *Maj K.* Polskie Komitety Wyzwolenia Narodowego we Francji (luty 1944—lipiec 1945). — «Z Pola Walki», 1974, nr. 2. 14. *Ouzoulias.* Les bataillons de la jeunesse. Paris, 1967. 15. *Szumowski T.* Z dziejów polskiego ruchu oporu we Francji. — «Wojskowy Przegląd Historyczny», 1969, nr. 1. 16. *Zamojski J.* Polacy we francuskim i belgijskim ruchu oporu. — «Wojskowy Przegląd Historyczny», 1967, nr. 3. 17. «Walka», 1944, styczeń.

Краткое содержание

На основе документальных материалов Центрального Архива ЦК ПОРП в Варшаве, польской подпольной прессы периода второй мировой войны, издаваемой во Франции, исследований польских и французских историков в статье освещена деятельность польских секций ФКП по мобилизации польской демократической эмиграции во Франции на борьбу против немецко-фашистских захватчиков с конца 1943—по август 1944 гг.

*С. В. КУШИНСЬКА, ст. викл.,
Київський інститут театрального мистецтва
ім. Карпенка-Карого*

З ІСТОРІЇ СОЛІДАРНОСТІ ТРУДЯЩИХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З РЕВОЛЮЦІЙНИМИ БОРЦЯМИ БУРЖУАЗНО-ПОМІЩИЦЬКОЇ ПОЛЬЩІ (1933—1938)

Будуючи нове комуністичне суспільство, радянський народ завжди надавав і надає моральну підтримку та матеріальну допомогу трудящим капіталістичних країн в їхній боротьбі. У Звіті Центрального Комітету КПРС XXV з'їздові КПРС сказано: «Ми, радянські комуністи, вважаємо захист пролетарського інтернаціоналізму святим обов'язком кожного марксиста-ленінця» [7, с. 35].

Солідарність трудящих Радянського Союзу з зарубіжними борцями в міжвоєнний період широко висвітлена в радянській історіографії [1; 2; 3; 4, 23 та ін.]. Менш досліджене питання

про надання моральної підтримки та матеріальної допомоги трудящими Радянської України антифашистам Польщі в 30-ті роки [9; 22]. Саме цій проблемі і присвячується дане повідомлення.

Необхідність надання класової підтримки трудящим зарубіжних країн в 30-х роках посилилась в зв'язку з приходом до влади в ряді країн фашизму та посиленням антифашистської боротьби. Правлячі кола буржуазно-поміщицької Польщі вітали встановлення в Німеччині фашистського режиму.

Дії польського уряду викликали протест з боку трудящих. Масовими страйками, мітингами та демонстраціями протесту висловлювали народні маси Польщі свою ненависть до фашистської диктатури. В країні відбувалась напружена класова боротьба. За період з 1934 по 1938 рр. в Польщі відбулось 7702 страйки, в яких взяло участь близько 2,3 млн. чол. з 78,7 тис. підприємств [14, с. 33].

У свою чергу, буржуазно-поміщицький уряд жорстоко придушував революційний та національно-визвольний рух, встановивши в країні режим білого терору. У Польщі налічувалось 346 тюрем [19, спр. 1961, арк. 3—10], де в 1933 р. було ув'язнено 12 тис. політв'язнів [20, оп. 1, спр. 12, арк. 220—221; оп. 1, спр. 13, арк. 14], а в 1935 р. їх кількість, за даними МОДР, досягла 16 тис. чол. [17, спр. 84, арк. 190].

У резолюції X Пленуму Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу вказано на зростання політичної реакції в Польщі, фашизацію державного апарату, посилення репресій [13, с. 61]. Польща, однією з перших взявши за взірць фашистському Німеччину, вкрилася сіткою концентраційних таборів, які нічим не поступалися тим, що діяли в самій Німеччині. «Польська охранка, — відзначав у своєму виступі на IV Всесоюзному з'їзді МОДР член виконкому МОДР тов. Пясецький, — використала і вдосконалила весь досвід російської царської та австрійської поліції» [17, спр. 63, арк. 223]. Як показав ряд судових процесів, зокрема луцький, терор у Польщі постійно посідав значне місце в організації польської держави.

Трудящі Радянського Союзу завжди були солідарні з революційною боротьбою народних мас капіталістичних країн. Керовані Комуністичною партією, робітники, селяни, інтелігенція Радянського Союзу постійно надавали моральну та матеріальну підтримку польським трудящим у їхній боротьбі з експлуататорами.

Обкоми, райкоми та міськкоми КП(б)У, ЛКСМУ, профспілок приймали постанови, розробляли плани заходів, в яких зобов'язували партійні, комсомольські та профспілкові організації взяти під свій контроль питання інтернаціонального виховання трудящих, посилити діяльність модрівських організацій, всебічно розширювати колективне та індивідуальне листування з зарубіжними трудящими [16, ф. Р—4866, оп. 2, спр. 37, арк. 1—2; 15, спр. 36, арк. 48].

Одним із головних каналів надання всебічної допомоги польському пролетаріату була діяльність МОДР СРСР. У 1932 р. Секретаріат ЦК МОДР нашої країни, розглядаючи питання про шефство над зарубіжними модрівськими організаціями, прикріпив «Червону допомогу» Польщі (МОДР Польщі) до МОДР України [17, спр. 49, арк. 134]. В червні 1934 р. ЦК МОДР УРСР підписав спеціальну постанову про необхідність посилення моральної та матеріальної допомоги зарубіжним борцям революції шляхом планомірної виховної роботи серед трудящих міста і села [20, оп. 1, спр. 27, арк. 151]. У ЦК МОДР СРСР та УРСР, Виконком КІМ безперервно надходили резолюції протесту, листи робітників, колгоспників та службовців, в яких засуджувався фашистський розгул в Польщі, висловлювалася готовність допомогти польським товаришам [10, спр. 1166, арк. 31].

Солідарність трудящих Радянського Союзу з революційними борцями Польщі виражалась у різних формах. Найбільше уваги приділялося шефській допомозі політв'язням. Наприкінці серпня 1933 р. ЦК МОДР України надіслав усім обласним комітетам МОДР директивний лист та матеріали про тяжке становище політв'язнів Польщі. Обласним організаціям було рекомендовано поширити цей документ серед районних комітетів та первинних осередків МОДР з метою використати його в масовій роботі для поліпшення шефських зв'язків з політв'язнями польських тюрем [20, оп. 1, спр. 12, арк. 219—221].

Підприємства, колгоспи та радгоспи України, зокрема заводи «Більшовик» (Київ), «Красный Октябрь» (Харків), шахта ім. Ілліча (Кадіївка) [18, ф. 2605, оп. 3, спр. 1581, арк. 150—152], завод ім. Фрунзе (Суми) [18, ф. 2605, оп. 4, спр. 191, арк. 11], колгосп «Красный партизан» (Кременчуцький район тоді Харківської області) [17, спр. 113, арк. 212], радгосп «Піонер» (Недригайлівський район тоді Чернігівської області) [20, спр. 39, арк. 267] та ряд інших взяли шефство над політв'язнями польських тюрем. Загалом у 1933 р. модрівські організації підприємств України шефствували над політв'язнями 48 в'язниць [18, ф. 2605, оп. 3, спр. 1581, арк. 150—152].

Важливе місце в інтернаціональній роботі посідало листування з політв'язнями. «Пишіть листи до підшефних політв'язнів... Організуйте моральну та матеріальну допомогу борцям за революцію, — говорилось у зверненні Чернігівського обкому КП(б)У до колгоспників області. — У своїх листах розкажіть нашим братам по класу про великі досягнення... на всіх ділянках будівництва заможного життя» [11, спр. 836, арк. 10].

У своїх листах колективи підприємств, окремі радянські громадяни сповіщали політв'язнів про своє життя, про нові перемоги в будівництві соціалізму, про трудові досягнення. Так, робітники харківського заводу «Стальзбут» розповідали підшефним політв'язням луцьких в'язниць, як колектив їхнього заводу виконує доручене йому почесне завдання — постача-

ти металом соціалістичну промисловість країни, про культурне життя робітників [21, 1935, № 5, с. 11]. Трудівники Ходорівського колгоспу (Кам'янець-Подільський район тоді Вінницької області) розповідали польським товаришам про успішне виконання завдань другого п'ятирічного плану, про активну участь колгоспників у кампанії по збору врожаю, про прагнення своєчасно, без втрат здати хліб державі [16, ф. Р—1508, оп. 1, спр. 52, арк. 50].

Звичайно, не всі листи доходили до політв'язнів. Суворая цензура не пропускала їх. Але й ті нечисленні листи, що їх отримували політв'язні, приносили їм велику радість, подавали моральну підтримку в боротьбі, розкривали брехливу пропаганду буржуазної преси про Радянський Союз. «Боріться мужньо. Боріться наполегливо під прапором КПП і ви переможете», — писали студенти та викладачі Глухівського сільськогосподарського інституту політв'язням у Ровно [20, оп. 1, спр. 106, арк. 21].

Листи радянських трудящих, що одержували політв'язні, читались на зборах, переходили з рук в руки, друкувались на сторінках прогресивної преси, поширювались у вигляді листівок; вони розсували перед політв'язнями стіни глухих «одинок», вносили пожвавлення в тюремне життя. Ось що писали політв'язні однієї з польських в'язниць трудівникам Країни Рад: «Ваш лист приніс нам багато радощів. Читаючи про те, як ви будете нове вільне життя, наші серця переповнювались гордістю за нашу пролетарську Вітчизну... Ваші листи, що проникають до нас поза пильними очима вартових, крізь товсті стіни та міцні забори, вдихають в нас впевненість у могутність робітничого класу, в його перемогу над ненависним ворогом» [20, оп. 1, спр. 27, арк. 93].

Один із яскравих проявів інтернаціональної солідарності трудящих Радянського Союзу з пролетарями буржуазно-поміщицької Польщі — кампанія солідарності з в'язнями луцької в'язниці, луцький процес над 56 робітниками, селянами і представниками трудової інтелігенції, що був справою розправи над супротивниками профашистського режиму. Всі звинувачення були побудовані на свідченнях провокаторів. Протягом трьох років звинувачені знаходились у фашистських в'язницях Польщі. Лише перед самим судом мужнім борцям вручено обвинувальний акт, згідно з яким їм загрожувала смерть або ж пожиттєве ув'язнення.

У Луцьк для захисту політв'язнів (по лінії МОДР) було послано адвоката тов. В'єней [17, оп. 1, спр. 63, арк. 192; спр. 32, арк. 17]. Цей процес став демонстрацією проти польського фашизму. Звинувачені з більшовицьким завзяттям проголошували свої революційні промови, в яких викривали реакційну суть фашизму. «В Луцьку, як і в Лейпцігу, лава підсудних перетворилась у революційну трибуну, з якої лунають заклики до революційної боротьби, — писала газета «Правда». — І не-

має сумніву, що мужній голос луцьких підсудних буде почутий не лише в Польщі, а й далеко за її межами» [12].

У багатьох країнах світу трудящі виступили з протестом проти нечуваного в історії процесу, проти необгрунтованих звинувачень. Радянська секція МОДР звернулася до трудящих з закликом розгорнути кампанію солідарності з політв'язнями Луцька, піднести луцький процес до рівня лейпцигського процесу [17, спр. 63, арк. 194]. Газети та журнали систематично сповіщали громадян Країни Рад про хід процесу [5, 1933, № 11—12, с. 9; 1934, № 8, с. 14; 12; 21, 1934, № 4, с. 16—17]. У березні 1934 р. Всеукраїнський ЦК МОДР звернувся до всіх обкомів та райкомів МОДР, пропонуючи їм якнайшвидше розпочати роботу щодо популяризації луцького процесу серед трудящих республіки, широко розгорнути шефство над політв'язнями луцької в'язниці [20, оп. 2, спр. 9, арк. 85].

В аналогічних зверненнях до всіх районних комітетів та первинних осередків МОДР обласні та районні комітети МОДР повідомляли про хід луцького процесу. Всім модрівським організаціям областей вказувалось на необхідність поглиблення шефської роботи над політв'язнями Луцька [20, оп. 2, спр. 9, арк. 74—75].

У відповідь на ці звернення трудящі республіки одноставно піднялися на захист 56 луцьких революціонерів. Хвиля протесту прокотилася по країні. На підприємствах, в колгоспах, установах проводились мітинги та збори, під час яких викривались та засуджувались звірства польських фашистів над політв'язнями та їхніми родинами. Так, колектив Кам'янець-Подільського силікатного інституту, заслухавши інформацію про процес 56-ти в Польщі, в м. Луцьку, виразив «найгарячіші симпатії підсудним даного процесу, які навіть перед обличчям фашистського суду та середньовічних тортур продовжують мужньо захищати ідею пролетарської революції і не припиняють боротьби. Осередок МОДР Кам'янець-Подільського силікатного інституту приєднує свій голос протесту до загального протесту, який охопив весь світ і вимагає негайного звільнення луцьких політв'язнів» [8, с. 198—199].

Перевиконанням виробничих завдань та збільшенням допомоги політв'язням відповіли трудівники Країни Рад на луцький процес. Організовувались ударні бригади ім. Луцьких політв'язнів, проводились інтернаціональні суботники, засів інтергектарів і т. п. Зокрема, шефи політв'язнів луцької в'язниці з колгоспу «Піонер» Чернігівської області організували 1 Травня інтернаціональний суботник, під час якого зароблено 1000 крб.; крім цього було засіяно 3,5 га на користь підшефних політв'язнів [20, оп. 1, спр. 33, арк. 207]. По Слобідсько-Кульчисьєцькій сільраді Кам'янець-Подільського району Вінницької області жіноча бригада засіяла понад план три МОДР-гектари [5, 1934, № 9, с. 13] і т. д.

Трудящі Країни Рад постійно надавали моральну підтрим-

ку та матеріальну допомогу не лише політ'язням, а й політ-емігрантам, які приїздили в нашу країну. При ВЦВК була створена комісія, що займалась питаннями еміграції, при ЦК МОДР СРСР та ЦК МОДР союзних республік — відділи. Партійними та державними органами було затверджено ряд документів, що свідчили про турботу Радянської держави про політемігрантів. Так, на початку квітня 1933 р. ЦК МОДР України направив усім обласним організаціям МОДР директивний лист, в якому говорилось, що внаслідок посилення фашистського терору в Німеччині та ряді інших капіталістичних країн організаціям МОДР потрібно бути готовими до зустрічі зарубіжних революціонерів, що до цього необхідно завчасно підготуватися — виявити всі наявні можливості в кожній області щодо влаштування на роботу та надання квартир політемігрантам [15, спр. 35, арк. 20—21].

ЦК МОДР СРСР проводив велику роботу, витрачав значні кошти для підтримки кожного політемігранта. Так, за шість місяців 1933 р. по Україні було виділено для політемігрантів 51 869 крб. [17, спр. 56, арк. 327], а за дев'ять місяців того ж 1933 р. — 75 480 крб. [18, ф. 1, оп. 9, спр. 226, арк. 26].

Зазнавши нестерпних тортур у застінках польських в'язниць та концентраційних таборів, вони приїздили до Радянського Союзу здебільшого виснаженими й хворими. У Радянському Союзі, оточені увагою та турботами радянських людей, політемігранти мали змогу працювати, навчатись, лікуватись, відпочивати [20, оп. 1, спр. 22, арк. 52—53]. У Харкові було збудовано будинок для політемігрантів, де їм надавалась можливість обирати роботу за фахом, вчитися.

З свого боку, трудящі буржуазно-поміщицької Польщі виявляли класову солідарність з трудівниками Країни Рад. Ця солідарність проявлялася, зокрема, в боротьбі на захист Радянського Союзу і його складової частини Радянської України.

Особливо широкого розмаху боротьба на захист СРСР набрала в 1933 р. Вона вилилась у протест проти приходу до влади фашизму. З 15 січня по 15 лютого під керівництвом КПЗУ та КПП в Польщі проводився місячник боротьби за мир, на захист Країни Рад. У багатьох містах Польщі — у Львові, Станіславі, Дрогобичі та ін. — відбулись мітинги під лозунгом «Хай живе Радянський Союз!» [6, ф. 108, оп. 1, спр. 234, арк. 519; ф. 139, оп. 9, спр. 428, арк. 11; ф. 256, оп. 1, спр. 61, арк. 20].

Під такими ж лозунгами трудящі Польщі відзначали всі міжнародні свята — 8 Березня, 1 Травня [6, ф. 139, оп. 9, спр. 1091, арк. 2; спр. 1563, арк. 5; ф. 256, оп. 1, спр. 78, арк. 91]. Масові антивоєнні виступи відбувалися у Міжнародний день боротьби проти війни, Міжнародний юнацький день [6, ф. 139, оп. 9, спр. 243, арк. 1; ф. 139, оп. 9, спр. 425, арк. 15; ф. 139, оп. 9, спр. 438, арк. 11], в річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції [6, ф. 108, оп. 1, спр. 234, арк. 59].

Таким чином, надаючи велику моральну підтримку та значну матеріальну допомогу революційним борцям Польщі, трудящі Радянської України зробили гідний внесок у справу зміцнення дружби між братніми народами — радянським і польським. Ця дружба загартувалась і зміцніла в грізні роки Великої Вітчизняної війни. Радянський уряд, Комуністична партія надавали всебічну допомогу у створенні на території СРСР польських військових з'єднань, які разом з героїчною Радянською Армією визволяли від спільного ворога слов'янських народів — фашизму — багатостраждальну Польщу.

І в повоєнні роки трудящі Країни Великого Жовтня надавали посильну допомогу польському народу у відбудові народного господарства. Нині у єдиному строю соціалістичних країн, на чолі з СРСР, що борються за мир у всьому світі, йде ПНР.

Список літератури: 1. *Аврус А. И.* МОПР в боротьбі проти терору і фашизма (1922—1939). Саратов, 1976. 2. *Бельська М. В.* Пролетарська солідарність робітників України з трудящими зарубіжних країн (1933—1937 рр.) — Український історичний журнал, 1965, № 10. 3. *Боднар В. П.* Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України в 30-х роках. — Український історичний журнал, 1968, № 6. 4. *Иваненко В. В.* Из истории интернациональной солидарности трудящихся Украины с антифашистской борьбой зарубежного пролетариата в 30-е годы. (На материалах деятельности мопровских организаций). — Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. Днепропетровск, 1974, вып. 1. 5. Інтернаціональний маяк (1933—1934). 6. Львівський обласний державний архів. 7. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976. 8. Міжнародна солідарність трудящихся в боротьбі з фашизмом против розв'язання другої світової війни (1933—1937 гг.) Сборник V. M., 1961. 9. *Нерод В. О.* Солідарність трудящих УРСР з політичними в'язнями капіталістичної Польщі (1929—1933 рр.). — Український історичний журнал, 1975, № 5. 10. Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1. 11. Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470. оп. 1. 12. Правда, 7 березня 1934 р. 13. Против белого террора. Коммунистический Интернационал в документах. М., 1934. 14. Странітельство соціалізму в Польській Народній Республіці. Исторические очерки. К., 1977. 15. Сумський обласний державний архів, ф. Р—4866, оп. 2. 16. Хмельницький обласний державний архів. 17. Центральный государственный архив Октябрьской революции высших органов государственной власти и государственного управления СССР, ф. 8265, оп. 1. 18. Центральный державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. 19. Центральный державний архів УРСР у Львові, ф. 139, оп. 9. 20. Чернігівський обласний державний архів, ф. Р—2530. 21. Червоний клич, 1934, 1935. 22. *Швидак О. М.* Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939). К., 1972. 23. *Шестакова Т. Л.* Інтернаціональні зв'язки трудящихся Советской Белоруссии и зарубежных стран (1933—1939 гг.). Автореф. канд. дис. Минск, 1974.

Краткое содержание

На основании документального материала ряда архивов республики, периодической прессы тех лет, литературы советских и польских исследователей в статье освещаются некоторые направления, формы и методы поддержки трудящимися Украины антифашистской и антивоенной борьбы народных масс буржуазно-помещичьей Польши в межвоенный период.

ВІДГУКИ НА КРАКІВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1923 р. НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ТА ЗАХІДНІЙ БІЛОРУСІЇ

Революційне піднесення 1923 р., вершиною якого став загальний політичний страйк і повстання робітників у Кракові, — важлива подія в історії революційного руху трудящих Польщі. Орган ЦК Комуністичної партії Польщі газета «Червони штандар», даючи оцінку Краківському повстанню, писала, що «першу... славному спробу повалення паразитичних, грабіжницьких урядів польської буржуазії звершив пролетаріат Кракова» в листопаді 1923 р., що «Краківське повстання... вказало робітникам і селянам Польщі... шлях збройної боротьби з буржуазією» [19].

Краківське повстання значною мірою спричинило падіння правоцентристського уряду Вітоса. Видатний польський комуніст А. Варський у листі до ЦК КРПП 23 листопада 1923 р. писав, що уряд Вітоса хотів бути урядом «твердої руки», здатним придушити будь-які спроби бунту народних мас, але «загальний страйк, особливо братання робітників і солдат у Кракові», провалили програму «сильного уряду». Варський підкреслював, що коли уряд Вітоса впаде (а це так і сталося), то слід масам сказати, що саме «робітники, селяни в солдатських мундирах у Кракові, Тарнові, Бориславі, Львові» повалили «уряд крайньої реакції загальним страйком і збройним повстанням» [29, с. 161]. Осінні виступи робітників Польщі показали, «що перемога можлива, якщо робітники створять єдиний фронт боротьби» [15, ф. 534, оп. 7., од. зб. 424, арк. 43].

Краківське повстання сприяло посиленню революційних настроїв частини членів низового активу ППС, що не погоджувалися з реформістською політикою лідерів партії. Так, на оточеній конференції ППС Домбровського басейну 27 листопада 1923 р. пролунали голоси прихильників єдиного фронту з КРПП. Кілька промовців на засіданнях цієї конференції критикували ППС, яка проводила «надто угодовську політику», а могла б «взяти владу, коли були для цього сприятливі умови» [28, с. 178]. Це була пряма незгода з політичною лінією ЦВК ППС.

Під впливом Краківського повстання на ХІХ конгресі ППС (31 грудня 1923 р. — 1 січня 1924 р.) розгорілись запеклі суперечки між делегатами лівого крила, сторонниками революційних дій, і ЦВК ППС, який дотримувався реформістської тактики. Ліва опозиція на цьому конгресі здобула підтримку 25% делегатів [22, 158].

Повстання в Кракові, збройні сутички з поліцією і військом в інших містах різко загострили обстановку в країні, викликали рух солідарності з робітниками Кракова не тільки в середовищі польського пролетаріату, а й серед трудящих Західної Ук-

раїни та Західної Білорусії, що входили до складу буржуазної Польщі. У відповідь на повстання в Кракові 6 листопада 1923 р. польські і українські робітники Борислава також почали роззброювати поліцаїв і солдат. 6 листопада у сутичці між робітниками і військом було вбито трьох робітників. На знак протесту робітники Борислава оголосили політичний страйк і до 11 листопада не приступали до роботи. Щоб умовити робітників припинити страйк, у Борислав приїжджали член Виконкому Соціалістичного Інтернаціоналу Г. Діаманд і генеральний секретар ЦВК ППС М. Недзялковський [21, 16.XI 1923].

Налякані подіями в Бориславі, львівські воеводські власті просили командуючих Перемишльським і Львівським військовими округами навіть після закінчення страйку в Бориславському басейні тримати війська в бойовій готовності [9, ф. 1, оп. 58, од. зб. 23, арк. 148]. Лише 12 листопада 1923 р. генерал Єнджеєвський видав наказ про повернення в Станіслав 66-го полку уланів з Бориславського нафтового басейну, куди він був посланий на допомогу полкам Перемишльського військового округу «наводити порядок» [9, ф. 1, оп. 58, од. зб. 23, арк. 223].

Вирував 6—8 листопада Львів. На його вулицях відбувалися сутички між робітниками і поліцією, під час яких робітники робили спроби роззброїти поліцейських. Згідно з наказом командира 5-ї піхотної дивізії і коменданта Львова генерала бригади Тулье, військо зайняло вокзали і інші установи міста. Кожний солдат отримав по 40 патронів на гвинтівку, а на кожний кулемет було видано по 2 тис. патронів [9, ф. 243, оп. 1, од. зб. 158, арк. 47].

У відозві Виконкому Комінтерну «До повстання польських робітників у Кракові!» підкреслювалось міжнародне значення подій у Бориславі, зокрема зазначалось, що «криваві бої у Кракові, Тарнові, Бориславі приковують до польської ділянки бойового пролетарського фронту увагу всього міжнародного пролетаріату!» [12].

У велику політичну демонстрацію не тільки польських, а й українських трудящих перетворилися похорони краківських робітників. Серед 100 тис. чоловік, присутніх на похороні, були делегати зі Львова і Станіслава [21, 16.XI 1923].

Українські трудящі схвалювали революційні дії краківських робітників. 29 листопада 1923 р. в Богородчанах Станіславського воеводства робітники погрозували цивільним властям і поліції, заявляючи, що вчинять з ними так, «як у Кракові» [6, ф. 2, оп. 1, од. зб. 162, арк. 41].

Краківське повстання сприяло активізації революційного руху і в Західній Білорусії. У звіті міністерству внутрішніх справ за листопад 1923 р. польський воевода писав, що в багатьох місцях Польського воеводства краківські події викликали великий інтерес громадськості. Інколи події у Кракові і порівнювалися з подіями, «що передували комуністичному перевороту в Росії».

Воевода підкреслював, що серед населення Полісся великий резонанс викликала «луна краківських подій у сеймі» [4, ф. 67, оп. 1, од. зб. 365, арк. 187].

Комуністична партія Західної України стала організатором збору грошей серед населення на допомогу сім'ям полеглих краківських повстанців. 17 листопада 1923 р. в органі ЦК КПЗУ газеті «Грубуна robotnicza» було опубліковано відозву до трудящих, в якій говорилось: «Поспішаймо з допомогою родинам робітників і солдат, полеглих у Кракові! Робітники і селяни! Найглибшою повагою пролетаріат всієї Польщі вшановує пам'ять героїчних робітників Кракова, Борислава і Тарнова, полеглих в останніх боях!» Відозва закликала всіх свідомих робітників і селян подати братерську допомогу вдовам і сиротам [9, ф. 121, оп. 2, од. зб. 54, арк. 60].

Трудящі Західної Білорусії також відгукнулись на заклик подати матеріальну допомогу сім'ям загиблих 6 листопада в Кракові. Зокрема, 13 грудня 1923 р. конференція профспілок Бялостока прийняла рішення організувати допомогу сім'ям робітників і солдат, що загинули в Кракові, Тарнові і Бориславі [11, № 5—6, с. 13].

Під час підготовки судового процесу над учасниками Краківського повстання КПЗУ стала організатором руху за їх виправдання. Газета «Громада» опублікувала статтю «Процес про повстання в Кракові», в якій повідомляла трудящих Західної України, що в червні 1924 р. розпочнеться процес, спричинений «краківськими подіями 6 листопада». Газета закликала трудящих до боротьби за звільнення підсудних [9, ф. 121, оп. 2, од. зб. 83, арк. 68]. Друга відозва ЦК КПЗУ містила заклик: «Геть капіталістичний класовий суд! Свободу краківським в'язням!» [5, ф. 191, оп. 1, од. зб. 56, арк. 8]. Процес над учасниками Краківського повстання, розпочатий властями в червні 1924 р., привернув до себе увагу революційної і прогресивної громадськості Західної України. 16 червня 1924 р. перемишльський повітовий староста доповідав львівським воеводським властям, що в повіті ходить чутка про вибух «генерального» 24-годинного страйку у випадку, якщо робітники будуть покарані [9, ф. 271, оп. 1, од. зб. 148, арк. 63]. Після завершення процесу листівка КРПП сповіщала, що суд у Кракові «виправдав краківських робітників, які 6 листопада зі зброєю в руках захищали свої права», що «злочинцями були міністри, які послали солдат проти робітників» [17, ф. 205, оп. 1, од. зб. 1259, арк. 30].

На захист учасників Краківського повстання виступив V конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, що працював у червні—липні 1924 р. в Москві. У прийнятій ним відозві «Проти білого терору» говорилось: «Вам, краківські робітники, яким польська буржуазія готує свій вирок... V Міжнародний конгрес, що зібрався в столиці світової революції, шле через стіни в'язниць полум'яний привіт» [13, ч. 2, с. 290].

З приводу судового процесу над учасниками Краківського повстання відозву до робітників і робітниць усього світу випустило також Виконавче бюро Червоного Інтернаціоналу профспілок. У ній говорилось, що польська буржуазія підготовляє розправу над учасниками повстання у Кракові. Відозва закликала робітників і селян «до енергійного протесту» проти засудження «учасників збройного Краківського повстання» [11, № 22, с. 16].

КПЗУ вела також боротьбу за звільнення з-під арешту групи офіцерів, які перебували під слідством за «невиконання службового обов'язку» 6 листопада 1923 р. під час подій у Кракові [26, 13.IV 1924].

З нагоди 7-ї річниці Великого Жовтня та 1 Травня 1924 р. ЦК КПЗУ та ЦК Комуністичної партії Західної Білорусії у відозвах до робітників, селян і солдат зверталися до подій у Кракові. У пропаганді КРПП та КПЗУ знайшло широке відображення братання солдат з робітниками на вулицях Кракова під час повстання [18, с. 119—120].

КПЗБ також неодноразово закликала трудящих і солдат наслідувати приклад робітників і солдат Кракова. Так, у жовтні 1924 р., коли польський корпус прикордонної охорони повів вирішальний наступ на партизан і «пацифікував» білоруське населення, ЦК КПЗБ звернувся до солдат не стріляти в робітників і селян. У зверненні говорилось: «Ви всі одночасно повинні поступити так, як поступив у минулому Краківський гарнізон. Краківським солдатам було наказано стріляти в робітників, але вони замість того, щоб стріляти, віддали зброю робітникам» [3, с. 231].

У відповідь на заклики КРПП і КПЗУ солдати-білоруси і українці масово дезертирували з польської буржуазної армії. Ті, які залишилися на службі, вважалися ненадійними. Так, командування Віленського корпусного військового округу вислало на патрулювання восени 1923 р. поза межі казарм і гарнізонів загопи, які склалися в основному з солдат польської національності і вважалися найбільш надійними [16, ф. 53, оп. 23, од. зб. 722, арк. 11].

У відповідь на Краківське повстання уряд посилив поліцейський нагляд за членами партії «Незалежних соціалістів». Зокрема, львівський воевода наказав пильно стежити за діяльністю членів цієї партії на території воеводства, звернувши увагу на роль Б. Дробнера та інших лівих соціалістів у «краківських листопадових сутичках» [9, ф. 271, оп. 1, од. зб. 425, арк. 1].

Власті встановили пильний нагляд за пресою, силкуючись недопустити поширення правди про події у Кракові. Прогресивні газети конфісковувались, а їхні видавці притягалися до судової відповідальності. Так, прокурор з Перемишля доносив прокуророві Львівського апеляційного суду, що газета «Zusie związkowe» 15 грудня помістила статтю, автор якої пропагував краківські події листопада 1923 р. [17, ф. 205, оп. 1, од. зб. 1259, арк. 32].

Незважаючи на всі перешкоди, комуністи несли в маси прав-

ду про події в Кракові. На західноукраїнських і західнобілоруських землях поширювалась брошура Т. Домбаля «Краківське збройне повстання», видана навесні 1924 р. Власти ув'язнювали всіх, хто розповсюджував цю брошуру. Так, були арештовані комуністи в Берестечку на Волині [5, ф. 191, оп. 1, од. зб. 56, арк. 8]. 29 липня 1924 р. комендант окружного управління поліції доносив у Луцьк, що в списку літератури, розповсюдженої комуністами в багатьох містах і селах Волині, є й брошура Т. Домбаля. Комендант поліції підкреслював, що в ній автор закликає «до повалення силою нині існуючого державного ладу» [14, ф. 33, оп. 1, од. зб. 728, арк. 19].

Цілий ряд років Краківське повстання викликало страх і ненависть реакційних сил. Так, 31 жовтня 1925 р. міністерство внутрішніх справ Польщі таємно розіслало всім окружним управлінням поліції розпорядження, в якому повідомлялося, що комуністи планують «широку акцію» в зв'язку з річницею листопадових подій в Кракові 1923 року. Згідно з розпорядженням, поліцейські власті повинні були вжити необхідні заходи, щоб не допустити поширення прапорів, транспарантів і лозунгів, пов'язаних з Краківським повстанням [5, ф. 1, оп. 2, од. зб. 820, арк. 1].

Краківське повстання знайшло широкий відгук і в міжнародному комуністичному русі. Виконком Комінтерну видав відозву до робітників усіх країн «До повстання польських робітників у Кракові», в якій давалась висока оцінка боротьби польського пролетаріату і підкреслювалося, що робітники Польщі разом з робітниками Німеччини «ведуть у себе боротьбу з реакцією» за встановлення робітничо-селянського уряду. Водночас ВККІ вказав, що мета не була повстанцями досягнена через лідерів ППС і висловив свою солідарність з героїчною боротьбою польських робітників. Відозва ВККІ закінчувалась закликком: «Честь і слава полеглим у Кракові!» [12].

Слідом за Виконкомом Комінтерну Виконавче бюро Червоного Інтернаціоналу профспілок підкреслило, що бої робітників Польщі восени 1923 р. мали «гігантське значення» в силу їхнього «тісного стратегічного зв'язку» з революційною боротьбою німецького пролетаріату. Виконавче бюро віднесло польський і німецький пролетаріат до «найбільш революційно-сильних загонів європейського пролетаріату» [10, с. 194].

Спільна боротьба польських, українських і білоруських трудящих восени 1923 р. — яскравий приклад революційної солідарності, вірності принципам пролетарського інтернаціоналізму. Ідеї міжнародної солідарності сприяють сьогодні зміцненню дружби і співробітництва трудящих Польської Народної Республіки і Радянського Союзу. На VII з'їзді ПОРП у грудні 1975 р. Л. І. Брежнев підкреслив: «З повним правом ми можемо сказати, що традиції революційної солідарності того, тепер уже далекого, часу живуть в наших сьогодшніх ділах, в епоху будівництва соціалізму і комунізму» [2, с. 40].

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Брежнев Л. І.* Ленінським курсом, т. 5, М., 1976. 3. Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР. Документы и материалы, т. 1 (1921—1929 гг.), Минск, 1962. 4. Брестський обласний державний архів. 5. Волинський обласний державний архів. 6. Івано-Франківський обласний державний архів. 7. *Калицкая Ф.* Краковское восстание 1923 г. М., 1954. 8. Коммунистический Интернационал. Исполком. Два года борьбы и работы (Обзор деятельности Исполкома и секций Коммунистического Интернационала за период с IV по V конгресс). М., 1924. 9. Львівський обласний державний архів. 10. Международное профдвижение 1923—1924 гг. Отчет Исполбюро III конгресса Профинтерна. М., 1924. 11. «Международное рабочее движение». Еженедельный информационный бюллетень Профинтерна. М., 1924. 12. «Правда», 1923, 17 ноября. 13. V Всемирный Конгресс Коммунистического Интернационала 17 июня — 8 июля 1924 г. Стенограф. отчет, ч. 1—2, М.—Л., 1925. 14. Ровенский обласний державний архів. 15. Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. 16. Центральний державний архів Литовської РСР. 17. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові. 18. *Челак П. П.* Під прапором інтернаціоналізму. (До 50-річчя повстання робітничого класу Кракова 1923 р.). — «Українське слов'янознавство», 1974, вип. 10. 19. «Czerwony sztandar», 1925, N 4. 20. *Dąbal Tomasz.* Powstanie krakowskie. Mińsk, 1925. 21. «Dziennik ludowy», 1923. 22. *Mrocza Ludwik.* Łódzka organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1918—1926. Łódź, 1971. 23. *Porczak M.* Walka robotników z reakcją w listopadzie 1923 g. Kraków, 1926. 24. Powstanie krakowskie 1923 roku. Warszawa—Kraków, 1973. 25. «Robotnik», 1924. 26. «Trybuna robotnicza», 1924. 27. *Walecki Henryk.* Wybór pism, t. 2. Warszawa, 1967. 28. *Walczak Jan.* Ruch robotniczy w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1918—1926. Katowice, 1973. 29. *Warski Adolf.* Korespondencja polityczna z lat 1920—1926. — «Z pola walki», 1971, N 2.

Краткое содержание

В статье исследуется неизученный в советской исторической литературе вопрос о поддержке трудящимися Западной Украины и Западной Белоруссии рабочих Кракова, поднявших на вооруженное восстание в ноябре 1923 г. Несмотря на репрессии властей, на западноукраинских и западнобелорусских землях широко распространялись листовки Коммунистической партии Западной Украины и Коммунистической партии Западной Белоруссии, а также брошюры о Краковском восстании. В статье использованы неопубликованные материалы архивов.

*П. І. АРСЕНИЧ, ст. наук. працівник,
Івано-Франківський краєзнавчий музей*

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ЧЕСЬКОГО ВЧЕНОГО Ф. РЖЕГОРЖА З ПРОГРЕСИВНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ЕТНОГРАФАМИ

Відомий чеський етнограф і культурно-освітній діяч Франтішек Ржегорж (1857—1899) відіграв надзвичайно важливу роль в налагодженні взаємообміну культурними здобутками

чеського і українського народів, у фольклорно-етнографічному вивченні Галичини.

Дружні культурні зв'язки Ф. Ржегоржа з Україною, особисті стосунки з І. Франком, М. Павликом, О. Кобилянською, Н. Кобринською, Є. Ярошинською та іншими діячами української культури стали об'єктом уваги в ряді досліджень, однак у них лише побіжно висвітлюються чесько-українські етнографічні взаємини наприкінці XIX ст. [9; 13—16]. Виняток становить лише стаття І. П. Сердюка про вивчення Ржегоржем побуту і фольклору Буковини [17].

У цій статті, написаній на основі літератури та неопублікованих джерел, з'ясовуються деякі маловідомі факти спільної етнографічної співпраці Ф. Ржегоржа з українськими етнографами Галичини.

Ф. Ржегорж народився у селянській родині в селі Стежери у Чехії. Закінчивши гімназію у Градці, виїхав 1877 р. до Галичини. Жив до 1890 р. у с. Волково неподалік від Львова, де допомагав батькові в роботі на арендованому господарстві [13, с. 81]. Тут він вперше познайомився з побутом і звичаями українського народу. Згодом Ржегорж живе у с. Зарогізно Жидачівського повіту, у Стрию, часто буває у Львові, Болехові (у Н. Кобринської), в Денисові (у Вітошинських), в різних куточках Покуття та Гуцульщини [4, с. 123; 6; 10].

У Галичині Ржегорж познайомився з багатьма діячами української культури, дружні зв'язки з якими підтримував до кінця свого життя.

Знайомство з культурними діячами, а через них — з українською літературою і етнографією та безпосереднє вивчення культури і побуту українського населення мали значний вплив на формування Ржегоржа як етнографа.

Щира любов до братнього народу наштовхнула його на думку про потребу вивчення й описання матеріального і духовного життя трудового народу Західної України. Ф. Ржегорж наполегливо збирає етнографічні матеріали і ділиться творчими планами з своїми українськими друзями.

І. Франко, М. Павлик, О. Кобилянська, Н. Кобринська, Є. Ярошинська, В. Гнатюк, В. Шухевич, В. Герасимович, І. Белей високо цінували діяльність Ф. Ржегоржа та всіляко сприяли йому у вивченні і популяризації української культури серед чеського народу [14; 16; 40].

Бажаючи ознайомити своїх земляків з кращими культурними здобутками українського народу, з його звичаями і побутом, Ржегорж помістив 116 статей у чеських журналах. Майже всі його публікації про українське населення Галичини виражають демократичні настрої Ржегоржа та його симпатії до трудящих верств українського населення, насамперед до пригнобленого селянства [4, с. 123; 13]. У статтях «Гуцули», «Вироби з міді гуцулів», «Одяг і прикраси карпатських гуцулів», «Промислові вироби українців у Празі», «Юрко Шкрібляк і дещо про його

різьбу» та інших Ржегорж показав матеріальну культуру гуцулів, розповів про їхні заняття народними художніми промислами [21; 22; 25; 32; 35].

У статті «Територія гуцулів» Ржегорж подав фізико-географічну характеристику Гуцульщини, її границі, відомості про окремі села, полонини, звичаї тощо [33]. Північно-західний рубіж Гуцульщини, на думку Ржегоржа, проходить по Бистриці Солотвинській (насправді — по Бистриці Надвірнянській). Значний науковий інтерес представляє стаття Ржегоржа «Покуття», в якій дається правильна географічна та історико-етнографічна характеристика краю та з'ясовуються різні гіпотези про походження назви «Покуття» [29].

Ржегорж опублікував також серію статей про народний календар, звичаї та вірування українського селянства Галичини («Новий рік на Галицькій Русі», «Народний календар бойків», «Народний календар лемків» та інші [5; 26—28; 30; 34]). Він вивчав також звичаї, пов'язані з народженням дитини, весільні і похоронні обряди та написав на цю тему декілька ґрунтовних статей [37]. Весільні звичаї найповніше описав у статтях «Українське весілля в околицях Львова», «Лемківське весілля в Карпатах», «Гуцульське весілля в Карпатах» [23, 39]. Займався Ржегорж вивченням народної медицини, демонології та зібрав на цю тему багато матеріалів і написав ряд статей [5; 39].

Стосунки на селі між різними верствами населення етнограф правдиво відобразив у статтях «Пан і хлоп в українському селі», «Шляхта ходачкова», «Гайдамаки в Карпатах» [20]. За допомогою українських друзів Ржегорж вмів у «Науковому словнику» Отта близько 150 статей про Галичину і Буковину, про видатних діячів української культури. Чеський етнограф опублікував також декілька статей про життя чеського народу та визначних діячів його культури в українських журналах Галичини [4, с. 123; 39, с. 99—104]. У своїх етнографічних дослідженнях Ржегорж дотримувався еволюційного методу з широким історичним порівнянням культур слов'янських народів у з'ясуванні спільностей і національних специфічних рис.

Плідна праця Ржегоржа була добрим прикладом для галицьких культурно-освітніх діячів, етнографів, які стали проявляти ще більше інтересу до вивчення народного побуту свого народу. Найбільше допомагали Ржегоржу в етнографічному вивченні Галичини український етнограф, педагог і культурно-освітній діяч ліберально-буржуазного напрямку В. Й. Шухевич (1849—1915) та український письменник-драматург, перекладач, етнограф і культурно-освітній громадський діяч демократичного напрямку В. Д. Герасимович (1870—1940) [1]. В 1891 р. Герасимович побував разом із Шухевичем у Празі і ближче познайомився з чеським етнографом, який гостював згодом у Янові у батьків Герасимовича [10; 18, спр. 7, арк. 17—25].

Листи галицьких етнографів (162 листи В. Шухевича, 16 — В. Герасимовича, 9 — М. Колцуняка) до Ржегоржа та чеського

етнографа до них свідчать про дружні стосунки між вченими [40]. Нещодавно 5 листів Ржегоржа до Герасимовича передала нам дочка Герасимовича Г. В. Герасимович-Когут, якій, користуючись з нагоди, складаємо за це щиру подяку. Оскільки ці листи досі були невідомі науковцям, тому необхідно більш детально зупинитись на їх характеристичі. Три листи від 12, 28 березня 1892 р. і 27 січня 1893 р. написані з села Зарогізно. Два — недатовані, але судячи з їх тексту, вони відносяться до 1894 р. В цих листах Ржегорж повідомляє про етнографічне вивчення Галичини, дає високу оцінку етнографічним збіркам і статтям В. Герасимовича, просить і надалі присилати йому фольклорно-етнографічні матеріали та заохочувати до цієї праці знайомих Герасимовича [10].

На підставі численних фольклорно-етнографічних записів Герасимович підготував статтю «Народні звичаї, обряди та пісні в селі Крехові, Жовківського повіту». Вона містить загальну характеристику села, відомості про одяг, їжу його жителів, докладний опис звичаїв та обрядів, яких дотримуються селяни в різні свята протягом року. Герасимович наводить також тексти численних колядок, щедрівок, гаївок. У другій частині статті йдеться про родинні звичаї, обряди і пісні. Цю працю Герасимович в чеській транскрипції ще до її опублікування в журналі «Правда» послав Ржегоржу, який високо її оцінив. В листі від 28 березня 1892 р. він писав Герасимовичу, що дуже зрадів їй, бо за 14-річне перебування у Галичині вперше з його праці довідався про такі важливі питання. Ржегорж зазначав: «Ви приглядалися до кожної дрібнички дуже докладно, як вишколений етнограф. Буду змушений у виданні чеської Академії наук цитувати Вас на самому першому місці... Якщо б було таких знавців більше, це влгшило б мою працю, а Вас, українців, дуже прославило б між чеським народом» [10].

Заохочений Ржегоржем до праці, Герасимович надіслав чеському етнографові свою збірку пісень з Крехова: щедрівки, колядки, історичні пісні про революцію 1848—1849 рр. в Угорщині, про Саву, Бондарівну, про Довбуша, баладні пісні («Пісня про Настю, що стріляла козака», «Пісня про вдову») та ін. [3, с. 78]. Ці матеріали знаходяться в архіві Ржегоржа в Празі, а чорнові їх записи — в родинному архіві Г. В. Герасимович-Когут. В архіві Ржегоржа є збірка «Легенд», що містить оригінальні оповідання, цінні для етнографа як яскраві ілюстрації народної демонології в Галичині та походження деяких звичаїв і обрядів. Вона зберігається під назвою «З народної демонології і метаморфоз у селі Крехові Жовківського повіту. Зібрав Володимир Герасимович. Янів, 1893» [3, с. 79]. У листах до В. Герасимовича Ф. Ржегорж позитивно оцінював його етнографічну діяльність і просив й надалі надсилати йому матеріал про народну демонологію, відомості, які рослини вживаються у медицині, в чаруванні, до страв, до виготовлення барвників тощо [10]. Він писав також, що хоче докладно вивчити життя жителів

Янова, що побував у Стрию в Бобиневичів, коли вивчав стрийські околиці, що одержав цікаві матеріали з Покуття для музею, а з села Ганчова — відомості про народний календар лемків [10].

У листі з Праги за 1894 р. Ржегорж повідомляв, що надрукував у чеських журналах ряд етнографічних статей про Галичину, що постійно підтримує зв'язок з І. Франком, що вислав А. Чайківському в Бережани ряд чеських видань, що він та багато чеських літераторів збираються приїхати до Львова на промислово етнографічну виставку. Ржегорж заявляв, що в Празі живе своїми працями про українців, що налагодження зв'язків з Україною є метою його життя [10]. Герасимович, листуючись із Ржегоржем, почав вивчати чеську мову і згодом настільки оволодів нею, що міг перекладати твори чеських письменників, зокрема К. Райса, на українську мову.

З листування Ржегоржа і Шухевича довідуємося, що вони обмінювалися науковою і художньою літературою, повідомляли один одного про різні події з культурного життя чеського та українського народів. У листах вони найчастіше обговорювали плани етнографічного вивчення українського населення Карпат. Ржегорж просив Шухевича надіслати йому етнографічні відомості та ілюстрації до статей про Галичину, заохочував українського етнографа до збору експонатів та ґрунтового вивчення народних промислів гуцулів [18, спр. 12]. Шухевич радо допомагав чеському другові. Вони здійснюють спільні етнографічні подорожі по Галичині. Влітку 1889 р. етнографи побували на Гуцульщині, де Ржегорж збирав експонати для празького музею! У селі Яворові їм значну допомогу надали І. Окуневський та сільський учитель і етнограф М. Колцуняк (1856—1891), який на прохання чеського етнографа в 1890 р. продовжував збирати різні гуцульські речі [18, спр. 11, с. 53; спр. 12]. За прикладом Ржегоржа і Шухевича, Колцуняк теж зайнявся вивченням духовної і матеріальної культури гуцулів, збирав їх мистецькі вироби та речі побуту для виставок і музеїв [2, с. 112].

У вивченні Галичини та зборі етнографічних матеріалів Ржегоржу допомагали громадський діяч, друкар і видавець із Коломиї М. Білоус, який свої враження від знайомства з етнографом висловив у брошурі «Сім днів в Чехах. Записки із подорожі на ювілейну виставку в Празі 1891» (Коломия, 1891) та 103 листах до Ржегоржа, що зберігаються у празькому літературному архіві [16]; журналіст І. Белей [7], краєзнавці, збирачі етнографічних пам'яток і культурні діячі С. Глинський (1860—1931) з села Будневи на Тернопільщині [11], історик і літератор В. Чернецький [1837—1906], який працював у Сільці Белзькому Сокальського округу, та ін. [12].

Влітку 1891 р. Ф. Ржегорж відвідав Рогатинський, Станіславський, Богородчанський, Товмацький та інші повіти Східної Галичини і за допомогою місцевої інтелігенції зібрав багато етнографічного матеріалу. Під час цієї подорожі В. Шухевич і Ф. Ржегорж сфотографували ряд історичних пам'яток, побуто-

вих сцен і пізніше публікували їх у галицьких та чеських періодичних виданнях. Зокрема, вміщені у львівському журналі «Зоря» за 1891—1896 рр. їхні фотографії свідчать про те, що етнографів у першу чергу цікавили різні сторони життя просто-го селянства.

Влітку 1899 р. Ржегорж здійснив останню подорож по Гуцульщині, обговорив з В. Шухевичем плани їх майбутньої праці «*Leben slovanakum sveten*». Цього ж року В. Шухевич опублікував статтю про свого чеського друга, в якій відзначив заслуги Ржегоржа перед українським народом і рекомендував видати українською мовою його праці [19].

Свої враження від подорожей по Галичині і Буковині Ржегорж опублікував у статтях «З мандрівки по Галицькій Русі» [1893], «Із Зарогізно до Станіслава» [1897], «По Буковинській границі», «По українському селу» та ін. [36—38].

У статті «Із Коломиї в Косів», опублікованій і російською мовою в «Київській Старині» (1896, т. 4, с. 296—309), розповів про історію, побут жителів Коломиї, про гончарів П. Кошака і О. Бахметюка, одяг і ткацтво гуцулів, яскраво описав косівський ярмарок. Етнограф правильно підмітив, що «селянський люд в околицях Косова живе дуже бідно».

У результаті цих подорожей Ржегорж за допомогою В. Шухевича, І. Герасимовича (1853—1901), М. Павлика, О. Кобилянської, Є. Ярошинської та інших зібрав велику кількість етнографічних експонатів і створив у Празькому промисловому музеї окремих український відділ [8; 18, спр. 11, 12]. У ньому експонувалися моделі жителів, знаряддя праці, які вживалися у землеробстві, ткацтві, бджільництві, теслярстві, бондарстві та інших промислах, різні вироби з соломи, дерева, лика, шкіри, глини, скла.

У колекції широко були представлені гончарні вироби О. Бахметюка, П. Кошака, оригінальна різьба Шкрібляків та інших майстрів, твори гуцульських мосяжників, ткачів, килимарів, одяг, вишивки, писанки, зброя, музичні інструменти, дитячі іграшки тощо. Цю збірку вдало доповнювали кілька сот фотографій з життя і побуту українського населення Галичини, виготовлених Ржегоржем і Шухевичем. Своїми статтями та музейною збіркою, подібною до якої повнотою та всебічністю не міг тоді похвалитися жоден музей, Ржегорж познайомив чехів з життям і культурою українського народу [13; 15].

Усі викладені факти свідчать, що чеський вчений Ф. Ржегорж за допомогою галицьких етнографів вніс великий вклад у вивчення духовної і матеріальної культури українського населення Карпат. Він також відіграв значну роль в ознайомленні чеського народу з культурою і побутом українського населення. В умовах панування в Галичині і Чехії Австро-Угорської монархії Ф. Ржегорж і галицькі етнографи В. Шухевич, В. Герасимович та інші відіграли важливу роль у справі зміцнення чесько-українських взаємин.

Список літератури 1. *Арсенич П.* Дослідник Гуцульщини. — «Народна творчість та етнографія», 1970, № 5. 2. *Арсенич П.* Історико-етнографічне вивчення Гуцульщини в 30—80-х роках XIX ст. — «Історикографічні дослідження в Українській РСР», вип. 5. Київ, 1972. 3. *Гайдай М. М.* Чехословацько-українські фольклористичні взаємини (кінець XIX — початок XX ст.). — «Слов'янське літературознавство і фольклористика», вип. 7. К., 1971. 4. *Гнатюк В.* Франтішек Ржегорж. — «Літературно-науковий вісник», Львів, 1899, т. 8. 5. «Записки наукового товариства імені Шевченка», Львів, 1896, кн. 1, т. IX. 6. Івано-Франківський краєзнавчий музей. Фонди (п. Ржегорж). 7. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР; відділ рукописів, ф. 100, спр. 3553—3586. Листи Ржегоржа до Белея. 8. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1. 9. *Кріль К. А.* Зв'язки Наталії Кобринської з чехами на ниві фольклористики. — «Слов'янське літературознавство і фольклористика», вип. 8, К., 1973. 10. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі ЛНБ), відділ рукописів, ф. ОН, спр. 938. Листи Ржегоржа до В. Герасимовича. 11. ЛНБ, ф. 1, спр. 543. Листи Ржегоржа до С. Глинського. 12. ЛНБ. Архів НТШ, спр. 131. Листи Ржегоржа до Чернецького. 13. Народна творчість та етнографія, 1959, кн. 1. 14. *Моторний В. А.* Листи українських письменників у празькому літературному архіві. — «Українське літературознавство», Львів, 1968, вип. 4. 15. *Мундяк М. М.* Франтішек Ржегорж і Україна. — У кн.: Міжслов'янські літературні зв'язки. К., 1958. 16. *Погребенник Ф.* Українські матеріали в літературному архіві національного музею в Празі. — «Радянське літературознавство», 1965, № 4. 17. *Сердюк І. П.* Інтерес Франтішека Ржегоржа до побуту і фольклору Буковини. — «Народна творчість та етнографія», 1963, № 3. 18. Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові, ф. 735. 19. *Шухевич В.* Франтішек Ржегорж. — «Діло», 1899, № 217, 28 березня. 20. *Rehoř E.* Hajdamáci v Karpatách. — «Zlatá Praha», 1885. 21. *Rehoř F.* Huculské maňšele z Berhometa. — «Světozor», 1881, N 45. 22. *Rehoř F.* Huculové. — «Světozor», 1882, N 39—43. 23. *Rehoř F.* Huculská svatba v Karpatách. — «U domácího krbu», 1891, N 6—8. 24. *Rehoř F.* Huculské Velikonoce. Příspěvek k rusinskému národopisu Karpat. — «Národní listy», 1896, N 217. 25. *Rehoř F.* Jurko Skryblah a něco o jeho řezbách. — «Zlatá Praha», 1888, N 45. 26. *Rehoř F.* Kalendářik z národního života Lemkův. — «Casopis českého musea», 1897, seš. 4. 27. *Rehoř F.* Masopust na Haličské Rusi. — «Slovanský přehled» 1899. 28. *Rehoř F.* Neděle pryč po veliké noci a rachmanský Velykden. — «Slovanský Sborník», 1887. 29. *Rehoř F.* Pokutí. — «Slovanský Sborník», 1887. 30. *Rehoř F.* Rusinské hajilky. — «Zlatá Praha», 1897, N 21. 31. *Rehoř F.* Salašnictví v Karpatách. — «Národní listy», 1897, N 22. 32. *Rehoř F.* Sperky karpatských Husulův. — «Zlatá Praha» 1888, N 44. 33. *Rehoř F.* Území Huculův. — «Slovanský Sborník», Praha, 1884, N 6. 34. *Rehoř F.* Vánoce na Haličské Rusi. — «Ruch», 1886, t. XLIX. 35. *Rehoř F.* Výzbroj a kovové ozdoby Huculův. — «Zlatá Praha», 1888, N 7. 36. *Rehoř F.* Z etnografického přírodopisu Haličské Rusi. — «Zlatá Praha», 1889, N 38—51. 37. *Rehoř F.* Z cest po Haličské Rusi. — Světozor», 1893. 38. *Rehoř F.* Ze Žarohyzna do Stanislavo-va. — «Zlatá Praha», 1897. 39. «Slovanský přehled», Praha, 1899. 40. Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků, 1814—1964. Praha, 1968.

Краткое содержание

Рассмотрены контакты Ф. Ржегоржа с прогрессивными украинскими этнографами в 80—90-е годы XIX в., показан вклад чешского ученого в исследование этнографии украинского населения Галичины.

РОЗРОБКА ПРОБЛЕМ БОЛГАРСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В ПРАЦЯХ С. І. СІДЕЛЬНИКОВА

Після Великої Вітчизняної війни в СРСР склався великий загін істориків-болгаристів, які за минулі тридцять з лишком років внесли вагомий вклад у розробку з марксистсько-ленінських методологічних позицій ряду актуальних проблем історичного розвитку болгарського народу, його взаємин з іншими народами і, насамперед, з народами нашої країни. Один з найбільш відомих дослідників історії Болгарії — Степан Іванович Сідельников (1916—1977).

С. І. Сідельников закінчив історичний факультет Ленінградського університету у 1939 р., після чого працював викладачем нової історії Сталінградського пединституту. З червня 1942 р. він перебував в рядах Радянської Армії, брав участь в боях на Центральному і Першому Українському фронтах. Після важкого поранення і тривалого лікування повернувся до педагогічної діяльності. У 1945—1956 рр. С. І. Сідельников працював спочатку в Харківському педагогічному інституті, а згодом у Харківському університеті, де з 1964 по 1977 р. очолював кафедру нової та новітньої історії і довгий час був деканом історичного факультету.

Зацікавившись історією Болгарії ще у студентські роки, С. І. Сідельников протягом усього життя досліджував болгарську проблематику. У 1947 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Возз'єднання князівства Болгарії і Східної Румелії» і в наступні роки зосередив увагу на вивченні болгарського національно-визвольного руху в 50—70-ті роки XIX ст. Цій проблематиці він присвятив три монографії, близько тридцяти дослідницьких статей, ряд історіографічних оглядів і рецензій, які опубліковані в радянських і болгарських наукових виданнях. У 1963 р. С. І. Сідельников захистив докторську дисертацію «Створення і діяльність першого Болгарського революційного комітету».

У своїх дослідженнях С. І. Сідельников приділяв увагу насамперед тим науковим проблемам, які зовсім не розроблялись або були мало розроблені його попередниками. При цьому він постійно вів пошуки нових джерел, які піддавав строгому науковому аналізу; уже відомі в науці історичні джерела прочитував заново і давав їм свою глибоко аргументовану інтерпретацію.

Широка джерелознавча база досліджень, ґрунтовна обізнаність з вітчизняною історіографією дала можливість вченому

по-новому висвітлити ряд важливих питань історії Болгарії епохи Відродження.

У другій половині 40-х років С. І. Сідельников займався вивченням політичного розвитку Болгарії в перше десятиріччя після її визволення від Османського гніту. Зокрема, у 1949 р. ним була опублікована велика монографічна стаття, присвячена боротьбі болгарського народу за возз'єднання Болгарії і Східної Румелії [8].

Протягом 50-х років учений досліджував деякі аспекти становища Болгарії під гнітом Османської імперії, зокрема глибоко розкрив політику національного гноблення турецьким урядом болгарського населення в середині XIX ст. [11], показав класовий характер чорбаджійства, яке, на думку автора, представляло собою верхівку болгарської торговельно-лихварської буржуазії, що економічно і політично була зв'язана з турецьким режимом та іноземним капіталом, а тому займала тюркофільські позиції [12]. Декілька праць С. І. Сідельников присвятив дослідженню селянських антифеодальних виступів у 40—50 роки [10], а також зародженню організованого революційно-визвольного руху в Болгарії в кінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. [9].

Однак центральне місце у дослідженнях ученого на цьому етапі його наукової творчості займали питання, пов'язані з життям, революційною діяльністю та ідеологією одного з найвидатніших діячів болгарського визвольного руху Г. Раковського. Йому він присвятив монографію і декілька статей [14; 13; 17].

Монографія С. І. Сідельникова про Г. Раковського — це перша і поки що єдина в радянській історіографії праця, присвячена видатному болгарському революціонеру. В ній автор на основі старанного вивчення спадщини Г. Раковського, а також інших джерел дав глибоку характеристику епохи 50—60-х років XIX ст., та основних течій у болгарському національно-визвольному русі того часу. На цьому фоні показано титанічну діяльність Г. Раковського — видатного теоретика та організатора революційної боротьби за повалення османського феодального гніту і національне визволення Болгарії. С. І. Сідельников переконливо довів, що Г. Раковський був родоначальником революційної ідеології в болгарському визвольному русі, що він вперше висунув ідею завоювання політичної незалежності шляхом збройного повстання. Разом з тим Г. Раковський був творцем так званої четницької тактики боротьби. З кінця 50-х років і до самої смерті він твердо стояв на тому, що підняти народ на повстання можна за допомогою добре організованих і керованих з одного центру партизанських загонів (чет). У своїй практичній роботі «болгарський Гарібальді», як тоді називали Раковського, намагався втілити свої плани в життя, але це не дало бажаних наслідків. І все ж, як справедливо відзначає С. І. Сідельников, ідейно-теоретична і практична діяльність Г. Раковського підготувала перехід болгарського визвольного

руху до вищого етапу, коли на чолі його став Болгарський революційний центральний комітет (БРЦК).

Монографія про Г. Раковського була високо оцінена науковою громадськістю. Зокрема, глибокий аналіз творчого вкладу С. І. Сідельникова у розробку проблеми був даний у рецензії академіка Д. Косева [6].

Дослідження, присвячені національно-визвольному рухові 40-х першої половини 60-х років поклали початок вивченню С. І. Сідельниковим наступного етапу визвольної боротьби болгарського народу під керівництвом БРЦК. Присвятивши цій проблематиці свою докторську дисертацію, вчений продовжив її розробку у двох наступних монографіях і ряді наукових статей, що принесли йому загальне визнання одного з найбільш авторитетних і плідних дослідників болгарського революційного руху кінця 60-х — першої половини 70-х рр. XIX ст.

У 1962 р. вийшла монографія С. І. Сідельникова про боротьбу течій у першому БРЦК [18], в якій автор досліджував одну із центральних проблем визвольного руху в Болгарії. На основі болгарських і радянських архівів, творів керівників болгарської революційної організації, періодичної преси і мемуарів, дослідник детально розглянув питання ідейно-політичної боротьби в національно-визвольному русі Болгарії кінця 60-х першої половини 70-х років XIX ст. Ця боротьба відбувалась навколо таких питань: принципи побудови та роль революційної організації у визвольному русі, оцінка його рушійних сил, тактика боротьби, майбутній політичний лад Болгарії тощо. Уважно проаналізувавши соціально-політичний характер цієї боротьби, автор дійшов висновку про існування в революційній організації двох течій — революційно-демократичної та буржуазно-радикальної.

Особливо гострою була внутрішня боротьба в середовищі болгарської еміграції в Румунії, внаслідок чого БРЦК, який, на думку С. І. Сідельникова, виник ще восени 1869 р. * [18, с. 74], довгий час не міг стати справді керівним центром болгарського революційного руху. Такий центр був створений В. Левським в м. Ловеч в кінці 1870—на початку 1871 рр. [18, с. 84].

Результатом тривалої і копіткої роботи С. І. Сідельникова було створення ним зведених даних, які містять перелік місцевих революційних комітетів, що діяли у 1870—1873 рр., їх кількісний і соціальний склад. Зібрані дослідником цифрові дані дали можливість встановити, що в той час на території Болгарії революційна робота велась у більш ніж 200 населених пунктах, а також більш-менш точно визначити соціальний склад місцевих революційних комітетів, які, за даними С. І. Сідельникова, на 99% складалась із селян, ремісників, дрібних торговців і дрібно-буржуазної інтелігенції [18, с. 102, 104—115].

* Щодо часу виникнення БРЦК в історичній літературі існують різні точки зору (19, 21).

Підхід С. І. Сідельникова до вивчення історії болгарського революційного руху носив певною мірою новаторський характер і викликав жвавий інтерес серед наукової громадськості [1; 4].

Обсяг монографії «Боротьба течій у першому Болгарському революційному центральному комітеті» не дав змоги автору детально розглянути ряд питань, поставлених в ній. Тому в період підготовки книги і після її опублікування С. І. Сідельников написав ряд цікавих статей, в яких ці питання знайшли глибоке висвітлення [15; 16; 20].

Поглиблене вивчення С. І. Сідельниковим питань революційно-визвольної боротьби болгарського народу 60—70-х років XIX ст. привело до появи нових значних праць, серед яких найважливішою є книга «Болгарський революційний центральний комітет» [22]. В цій останній своїй монографії, опублікованій у 1970 р., С. І. Сідельников по-новому вирішив ряд складних питань, переглянув і уточнив деякі положення, що були висунуті ним в попередніх працях.

Автор, насамперед, уважно простежив процес зростання ролі революційної течії в болгарському національно-визвольному русі 60-х початку 70-х років, що, зрештою, привело до створення масової революційної організації, дав глибокий аналіз розстановки соціально-класових сил в болгарському суспільстві, повніше ніж у попередній книзі висвітлив боротьбу течій у революційному таборі. Особлива увага в монографії приділена питанням організаційного оформлення БРЦК, розширенню і зміцненню внутрішніх революційних комітетів. Автор критично проаналізував численні джерела і точки зору різних дослідників на питання, пов'язані з утворенням болгарської революційної організації та її керівного центру, значно розширив і доповнив цифрові дані про чисельність і соціальний склад місцевих комітетів. Як і попередні книги, ця монографія була високо оцінена радянськими і болгарськими спеціалістами [1; 5; 7].

У ряді статей [23; 29], доповнюючи і поглиблюючи свої дослідження по історії БРЦК, С. І. Сідельников дав повніший ніж у монографіях соціологічний аналіз революційних комітетів, показав відмінність соціального складу емігрантських комітетів, в яких переважали представники середньої буржуазії, порівняно з внутрішніми революційними комітетами, що склалися переважно із селян і представників дрібної буржуазії.

Продовженням у хронологічному плані попередніх досліджень С. І. Сідельникова, присвячених утворенню БРЦК, є його ґрунтовна стаття [31] про Бухарестський з'їзд болгарських революціонерів у 1872 р., який привів до створення єдиного керівного центру революційного руху.

Аналізуючи в окремій статті [27] внутрішню боротьбу в Болгарській революційній організації в 1873—1875 рр., С. І. Сідельников дійшов висновку, що ліве революційно-демократичне крило, очолюване Хр. Ботевим, поступово посилювало свій вплив

як у середовищі прогресивної болгарської еміграції, так і всередині країни, результатом чого було створення нового БРЦК у серпні 1875 р.

С. І. Сідельников зробив цікаву спробу дати загальну оцінку соціально-економічного розвитку і розстановки класових сил у Болгарії в середині 70-х років XIX ст. На відміну від більшості дослідників, які недооцінювали роль болгарської буржуазії у визвольному русі, С. І. Сідельников показав, що тією чи іншою мірою різні групи болгарської буржуазії брали участь у боротьбі за визволення Болгарії від османського феодального гніту. Але водночас він дотримувався думки, що основною силою революційного процесу були широкі народні маси [30].

В останні роки С. І. Сідельников присвятив багато уваги історіографічним дослідженням. Зокрема, він опублікував цикл статей [24; 26-33] по історіографії болгарського національно-визвольного руху і російсько-болгарських революційних зв'язків, у яких дається ґрунтовний аналіз вітчизняної і болгарської літератури, підкреслюється вклад окремих вчених у дослідження тих чи інших наукових проблем, відзначаються прогалини, спірні і помилкові положення.

В історіографічних працях С. І. Сідельникова знайшли відображення досягнення вітчизняної науки в галузі болгаристики [28, 32] і славістики в цілому [25]. Вчений брав активну участь також у підготовці біо-бібліографічного довідника «Историки-слависты СССР», що вийшов у світ у 1969 р., був автором відповідних розділів у підручниках з історії південних і західних слов'ян [2; 3].

Під керівництвом С. І. Сідельникова захищено вісім кандидатських дисертацій з історії зарубіжних слов'янських народів. Проявом його багатогранної науково-організаторської роботи була участь у численних наукових конференціях і симпозіумах, де він не тільки виступав з доповідями, а й неодноразово був членом оргкомітетів. Протягом багатьох років С. І. Сідельников був членом редколегії республіканського наукового збірника «Проблеми слов'янознавства». У 1974—1977 рр. він очолював редколегію республіканського наукового збірника «Питання нової і новітньої історії».

Таким чином, коло наукових інтересів С. І. Сідельникова було широким, хоча переважна більшість його праць присвячена історії боротьби болгарського народу за своє визволення від османського феодального гніту в 40—70-ті роки XIX ст. В них розглядається широкий спектр питань і соціально-економічний розвиток болгарських земель, розстановка класових сил у ході визвольної боротьби, окремі епізоди революційного руху, і в першу чергу, створення і діяльність БРЦК. Для досліджень С. І. Сідельникова характерні послідовність марксистсько-ленінських методологічних позицій, ширше використання різноманітних джерел та їх детальний аналіз, переконливість аргументації, чіткість та обґрунтованість висновків.

С. І. Сідельников був діячем науки нової, радянської епохи. Пройшовши шлях від колгоспника до слухача робфаку і студента університету, він став видатним вченим, чій праці відомі не тільки в нашій країні, а й за її межами. С. І. Сідельников вніс вагомий вклад у розробку історії та історіографії Болгарії, в радянську історико-славістичну науку в цілому.

Список літератури: 1. *Бейліс О. С., Кутик В. Н.* Дослідження історії зарубіжних слов'янських країн в Українській РСР (1946—1971 рр.) — «Українське слов'янознавство», 1973, вип. 8. 2. Історія південних і західних слов'ян. К., 1966. 3. Історія южних і західних славян. М., 1969. 4. *Капітанов Хр. С. И.* Сидельников. Борьба течений в первом болгарском революционном центральном комитете. — «Исторически преглед», 1965, № 5. 5. *Конобеев В. Сидельников С. И.* Болгарский революционный центральный комитет (1969—1972 гг.) — «Советское славяноведение», 1971, № 5. 6. *Косев Д.* Сидельников С. И. Болгарский революционер Георгий Раковский. — «Исторически преглед», 1971, № 3. 7. *Маждракова-Чавдарова О. С. И.* Сидельников. Болгарский революционный центральный комитет. — «Исторически преглед», 1971, № 2. 8. *Сидельников С. И.* Воз'єднання князівства Болгарії і Східної Румелії (1878—1886 рр.). — «Наук. зап. Харків. пед. ін-ту», т. XI, 1949. 9. *Сидельников С. И.* Національно-визвольний рух болгарського народу в 50-х і першій половині 60-х років XIX сторіччя. — «Наук. зап. Харків. пед. ін-ту», т. XII, 1951. 10. *Сидельников С. И.* Селянські повстання 1841—1850 рр. в Болгарії. — «Наук. зап. Харків. пед. ін-ту», т. XV, 1954. 11. *Сидельников С. И.* До питання про класовий характер чорбаджійства в Болгарії в 50—60 роках XIX століття. — «Наук. зап. Харків. пед. ін-ту», т. XVII, 1955. 12. *Сидельников С. И.* До питання про класовий характер чорбаджійства в Болгарії в період турецького панування. — «Труди історичного факультету Харків. ун-ту», т. 4, 1956. 13. *Сидельников С. И.* Начало революционной деятельности Г. С. Раковского. — «Науч. зап. Харьков. пед. ин-та», т. XVIII, 1957. 14. *Сидельников С. И.* Болгарський революціонер Георгій Раковський. Харків, 1959. 15. *Сидельников С. И.* Начало революционной деятельности Васила Левского. — «Труди історичного факультету Харків. ун-ту», т. 7, 1959. 16. *Сидельников С. И.* Взгляды Васила Левского на всенародное вооруженное восстание в Болгарии 60-х — начала 70-х годов XIX века. — «Науч. доклады высшей школы. Исторические науки», 1960, № 1. 17. *Сидельников С. И.* К вопросу об оценке идеологии Г. С. Раковского. — «Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР», вып. 32. М., 1961. 18. *Сидельников С. И.* Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете. Харьков, 1962. 19. *Сидельников С. И.* Висвітлення історії утворення першого Болгарського революційного комітету у болгарській радянській історичній літературі. — У кн.: Історичні зв'язки слов'янських народів. К. 1963. 20. *Сидельников С. И.* Роль двох поїздок Васила Левського в Болгарію (грудень 1868 — серпень 1869 р.) у створенні першого Болгарського революційного центрального комітету. — «Питання нової та новітньої історії». Вип. 1. Київ, 1965. 21. *Сидельников С. И.* Національно-освободительное движение болгарского народа в 60-х — начала 70-х гг. XIX в. в исторической литературе Народной Республики Болгарии. — «Советское славяноведение», 1966, № 2. 22. *Сидельников С. И.* Болгарский революционный центральный комитет (1869—1872 гг.). Харьков, 1970. 23. *Сидельников С. И.* О численном и социальном составе болгарских революционных организаций в 1869—1873 гг. — В кн.: Историко-социологические исследования. М., 1970. 24. *Сидельников С. И.* Болгарская и советская историческая литература о русско-болгарских революционных связях и деятельности первого БРЦК (1869—1873 гг.). — В кн.: Славяне и Россия. М., 1972. 25. *Сидельников С. И., Чернявський Г. И.* Историко-славистична наука в СРСР. — «Питання нової і новітньої історії», 1973, вип. 23. 26. *Сидельников С. И.* Св'єтськага и българската историография за руско-българските революційни връзки през 60-та и 70-те години на XIX в. — В кн.: Проблеми на българската историография след втората световна война. София, 1973. 27. *Сидельников С. И.* Боротьба

тецій у Болгарському революційному центральному комітеті до початку Старозагорського повстання (травень 1873 — вересень 1875 р.). — «Українське слов'янознавство», 1973, вип. 8. 28. *Сидельников С. И., Чернявски Г. И.* Исследования върху историята на България от учение на Съветска Украина. — В кн.: В чест на академик Димитър Косев. София, 1974. 29. *Сидельников С. И.* О численном и социальном составе первого Болгарского революционного центрального комитета в 1869—1873 гг. (Опыт социологического исследования). — В кн.: В памет на академик Михаил Димитров. София, 1974. 30. *Сидельников С. И.* Соціально-економічне становище і розстановка класових сил у національно-визвольному русі Болгарії середини 70-х років XIX ст. — «Питання нової та новітньої історії», 1975, вип. 20. 31. *Сидельников С. И.* Бухарестський з'їзд болгарських революціонерів 29 квітня — 4 травня 1872 р. — «Українське слов'янознавство», 1975, вип. 12. 32. *Сидельников С. И.* — «Питання нової і новітньої історії», 1976, вип. 22. 33. *Сидельников С. И.* Советская и болгарская историография Аирельского восстания 1876 г. в Болгарии. — «Вопросы истории», 1976, № 4.

Краткое содержание

В статье сделан обзор научных трудов по истории Болгарии, в первую очередь, по проблемам болгарского национально-освободительного движения 40—70-х годов XIX в. видного советского ученого С. И. Сидельникова, показан его вклад в советское славяноведение в целом.

*А. І. ЧЕРНІЙ доц.,
Ровенський педінститут*

БУРЖУАЗНА ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ БОЛГАРСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Народна Республіка Болгарія — невіддільна частина великої сім'ї соціалістичної співдружності. Перемога соціалізму в Болгарії, як і в інших соціалістичних країнах, стала можлива завдяки епохальній події ХХ ст. — Великій Жовтневій соціалістичній революції, яка корінним чином змінила обличчя всього світу. Вказуючи на міжнародне значення Великого Жовтня, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев у доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, підкреслив: «З міжнародних наслідків Жовтня, які визначили обличчя нашої епохи, найголовніший — виникнення і розвиток світової системи соціалізму» [5, с. 16].

Під впливом Великого Жовтня вже понад тридцять років йде по соціалістичному шляху народна Болгарія. Практика будівництва соціалізму в Болгарії блискуче підтверджує велике міжнародне значення досвіду Жовтня, який є надбанням всього людства.

Непохитна вірність Болгарської комуністичної партії марксизму-ленінізму, її уміння успішно застосовувати на практиці це єдине інтернаціональне вчення в специфічних умовах своєї країни знайшли яскраве відображення в творчому застосуванні ленінського вчення про соціалістичну індустріалізацію.

Успішне і послідовне втілення в життя Болгарською комуністичною партією ленінського плану соціалістичної індустріалізації викликає негативну реакцію буржуазних фальсификаторів історії соціалістичної Болгарії. Ідеологи антикомунізму всіляко фальсифікують практику будівництва соціалізму в братніх країнах, в тому числі в Болгарії. Буржуазні історики, соціологи і економісти прагнуть перевернути політику БКП, принизити досягнення болгарського народу в створенні великої національної промисловості.

Буржуазні дослідники не бажають помічати того, що соціалістична індустріалізація є великим подвигом болгарського ро-

бітничого класу і всього народу, доказом переваг нового ладу і життєздатності політики Комуністичної партії, яка викликала величезне піднесення творчої енергії мас і спрямувала її на створення матеріального фундаменту соціалізму. Своїми наклепницькими домислами вони силкуються переконати читачів у неспроможності народно-демократичного ладу і тим самим зменшити притягальну силу ідей соціалізму. Тому, як підкреслив ХХV з'їзд КПРС, «...боротьба за марксистсько-ленінські основи комуністичного руху, проти спроб їх перевернути або підірвати лишається спільним для всіх завданням» [2, с. 34].

Керуючись ленінською вказівкою про те, що для критики необхідно завжди вибирати провідні, найбільш шкідливі для демократії і для соціалізму ідейно-політичні течії даного часу [1, т. 20, с. 337], автор вважає за необхідне докладніше зупинитися на основних концепціях фальсифікаторів індустріалізації Народної Республіки Болгарії. Вони зводяться до таких тверджень.

Насамперед, представники антикомунізму висувають концепцію, згідно з якою індустріалізація Болгарії не була об'єктивного закономірністю будівництва соціалізму і нав'язувалася зверху. Методи і темпи її здійснення ніби теж були невірними. Вони прагнуть довести, що індустріалізація відсталої в минулому маленької балканської країни здійснювалася шляхом насилля і економічного диктату Радянського Союзу.

Спотворюючи дійсність, ідеологи буржуазії твердять, що Радянський Союз постійно прагне до економічного і політичного закабалення інших соціалістичних країн, в тому числі Народної Республіки Болгарії. Характерно, що взаємовідносини Радянського Союзу з соціалістичними країнами вони називають «імперіалістичними». Висуваючи тезу «радянського імперіалізму», буржуазні ідеологи мають на меті залякати і посварити між собою країни соціалістичної співдружності. «Економічним імперіалізмом» Радянського Союзу в країнах Східної Європи кваліфікує стосунки між соціалістичними країнами Б. Кізіветтер в книзі «Східний Блок», жертвами «радянського імперіалізму» називає соціалістичні країни Європи професор Х. Сетон-Уотсон в книзі «Націоналізм і комунізм».

Домислам цих «істориків» вторить Е. Шепкі. В його статтях [17] звучить наклеп на радянсько-болгарські відносини і політику Комуністичної партії в галузі індустріалізації країни. Так, цитуючи і свідомо перевертаючи справжній зміст слів Т. Живкова: «Проводячи в життя програму соціалістичної індустріалізації країни, партія завжди виходила з положення, що Болгарія — невіддільна частина єдиної світової соціалістичної системи, що розвиток нашої промисловості спирається на матеріально-виробничу базу соціалістичного табору і насамперед СРСР. Це значно полегшило процес нашої індустріалізації» [6], — Е. Шепкі стверджує, що болгарський керівник навіть на сторінках радянської преси змушений визнати і підкреслити «сильну залежність Болгарії від Радянського Союзу» [18, с. 827].

У статті «Болгарія — форпост радянського імперіалізму» [19, с. 344—348] він прагне довести, що суверенна соціалістична Болгарія повністю залежить від Радянського Союзу в економічному, політичному і культурному відношеннях. Стаття пересипана наклепницькими вигадками про радянсько-болгарські відносини, про радянсько-болгарську дружбу.

Улюбленим методом Е. Шепкі є довільне вихоплювання з болгарської преси окремих висловлювань про ті чи інші пробахунки, помилки і недоліки, їх підтасовка з обширними суб'єктивними коментарями і возведення цих недоліків в абсолют. На цій сумнівній основі Е. Шепкі прагне очорнити всю соціалістичну систему в цілому. Саме так написані його інформаційні статті про Болгарію. Про такий метод В. І. Ленін говорив: «Факти, коли взяти їх в їх *цілому*, в їх *зв'язку*, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим» [1, т. 30, с. 330].

Ще більш жовчно фальсифікує радянсько-болгарські відносини професор Вермонтського університету Л. Деллін. У книзі «Болгарія» і статті «Болгарія під радянським пануванням» він «доходить висновку», що Радянський Союз політично і економічно закабальє Болгарію і використовує свою допомогу лише в тих галузях промисловості, в розвитку яких він зацікавлений [12, с. 286].

Незважаючи на реальність економічного прогресу соціалістичної Болгарії, що він сам визнає, Л. Деллін все ж таки зазначає свої теоретизування висновком: «Болгарія, як і колись, залишається відсталою країною» і висловлює сумнів щодо необхідності здійснення соціалістичної індустріалізації, кваліфікуючи її «комуністичним експериментом» [12, с. 284].

Якщо Е. Шепкі і Л. Деллін вдаються до відкритої фальсифікації, то такі буржуазні історики, як Н. Борнеманн, Д. Егберт і С. К्लехдура, діють більш витончено. Прикриваючись вигаданою «об'єктивністю», вони настільки ж тенденційні, як і перші. Так, центральне місце в працях Н. Борнеманна відведено «обґрунтуванню» тези, що Болгарія була і залишається вірним сателітом Радянського Союзу на Балканах [8]. Д. Егберт, вторячи йому, теж стверджує, що найбільш залежними від Радянського Союзу є НРБ і НДР, які протиставляються Польщі, Чехословаччині і Румунії [13]. С. К्लехдура в своїх домислах йде ще далі, стверджуючи, начебто починаючи з 1944 р. Болгарія перетворилася в інструмент експансіоністської радянської гри на Балканах [11].

Ідеологи буржуазії докладають багато зусиль для зруйнування єдності соціалістичних країн, підриву Варшавського договору і РЕВ. Цьому служить відома своєю реакційністю платформа про «наведення мостів між Заходом і Сходом», здійснення диференційованої політики по відношенню до соціалістичних країн. Ці концепції спрямовані на всіляке захоочення тих кіл, які виявляють «центробіжні тенденції» і відходять від принци-

пів соціалістичного інтернаціоналізму. Одним із прибічників цієї теорії є західнонімецький економіст Г. Хюббенет. В статті «Софія між Москвою і Пекіном» [14] він протиставляє одні соціалістичні країни іншим, з особливою ненавистю обрушується на співробітництво соціалістичних країн в рамках РЕВ, твердить, що слаборозвинута в індустріальному відношенні Болгарія не одержує від участі в РЕВ ніякої вигоди. Реальні ж факти свідчать якраз про протилежне. Багаторічне економічне, політичне і культурне співробітництво НРБ з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами переконливо спростовує ці домисли.

З ненавистю і відвертою упередженістю до політики Болгарської комуністичної партії в галузі індустріалізації країни виступає Т. Зочев. У статті «Індустріалізація і сільське господарство в Болгарії і Румунії» він пише: «Сучасний економічний розвиток Болгарії і Румунії може заповнити найцікавіший розділ світової економічної історії. Цікавим і повчальним насамперед є те, що тут наочно демонструється, як дрібнобуржуазні, бідні і економічно слаборозвинуті країни індустріалізуються за радянським зразком, і в марксистсько-ленінському дусі і до чого подібна індустріалізація приводить: до звільнення людини від нужди і злиднів чи до її поневолення» [20, с. 334]. Вже в самій постановці цього напівпитання-напівствердження дає себе знати цілком виразна класова і політична орієнтація Т. Зочева.

Перекручуючи справжній зміст слів К. Маркса і Ф. Енгельса про необхідність індустріалізації слаборозвинутих країн, Т. Зочев ставить питання: для кого і для чого потрібна взагалі індустріалізація? І відповідає на нього таким чином: по-перше, в Болгарії і Румунії індустріалізація здійснюється, виходячи з ідеологічних і політичних принципів, а не з принципу розуму. По-друге, розвиток промисловості здійснюється не в органічному зв'язку з розвитком сільського господарства, а за його рахунок, що призводить до розрухи і занепаду останнього і до деградації сільського населення. По-третє, індустріалізація країн системи економічної взаємодопомоги здійснюється ізольовано від світового господарства, звідси — система соціалістичної економічної інтеграції не має ні найменшого економічного обґрунтування і права на існування.

В статті посилено підкреслюється думка про економічне закабалення Болгарії Радянським Союзом, що, на думку Т. Зочева, приводить до повного розладу її економіки і ущемлює її національні інтереси [20, с. 337—338, 341].

Абсолютно не рахуючись з дійсністю, Т. Зочев в заключенні робить висновок, що в політичній і економічній ізоляції Болгарії повинна «східна планово-економічна система», і залишається лише молити бога, щоб світ керувався здоровим глуздом, а це може здійснити лише Захід [20, с. 343].

Старший науковий співробітник Інституту з питань комунізму при Колумбійському університеті в Нью-Йорку Д. Браун в

роботі «Тенденції весни в Болгарії?» [9] з ненавистю обрушується на радянсько-болгарську дружбу і безуспішно робить спробу знайти в Болгарії «центробіжні сили», які ніби там визрівають. Саме ці сили, сподівається Д. Браун, відіграють вирішальну роль в дальшому розвитку країни. З приводу економічного розвитку країни, Д. Браун стверджує, що «могутній кількісний прогрес у виробництві важкої індустрії привів до серйозних диспропорцій і разом з тим сприяв дальшому відставанню сільського господарства» [9, с. 615].

Останнім дослідженням Д. Брауна є книга «Болгарія під комуністичним управлінням» [10], де розглядаються події в Болгарії з 1953 по 1968 рр. Свій пильний інтерес до економічних процесів і політичних подій цього періоду автор пояснює тим, що це був час «гігантської економічної і соціальної трансформації», «ферментації, політичної драми, розкладу». Приводячи конкретний статистичний матеріал в основному без перекручень, Д. Браун використовує його для демонстрації своєї об'єктивності. Але від цієї «об'єктивності» не залишається і сліду, коли він переходить до висновків, постулюючи неймовірні вигадки. Так, Д. Браун заявляє, що після 1953 р. Болгарія відігравала «незначну роль на східноєвропейській сцені, її внутрішня політика не привела ні до якого реального розвитку форм або, по суті, комуністичного управління як такого, а в ідеологічній комуністичній теорії її правителі мало внесли в скарбницю марксизму-ленінізму» [10, с. 9]. Автор свідомо не хоче бачити вкладу БКП в теорію і практику світового комуністичного руху. Ядовите вістря книги спрямовано проти Болгарської комуністичної партії, проти її діяльності по здійсненню соціалістичної індустріалізації країни, кооперування сільського господарства, культурної революції. Цілком необґрунтовано автор говорить про так зване «радянське панування», прагнучи довести, начебто Болгарія не має свого національного обличчя.

Оперуючи конкретним статистичним матеріалом, Д. Браун все ж таки змушений відкрито визнати економічні досягнення соціалістичної Болгарії, внаслідок яких вона перетворилася з землеробської країни в індустріально-аграрну. Зрозуміло, він по-своєму заключає, що ця «індустріальна експансія не робить Болгарію сильною економічно, більш прогресивною, здатною конкурувати на соціалістичному або всьому світовому ринку» [10, с. 302].

Нарешті, доцільно зупинитися на дослідженні професора Хевровського університету Ієрусалиму Н. Орена [15]. Головну увагу автор приділяє висвітленню політичного і соціально-економічного розвитку Болгарії після 1944 р. і радянсько-болгарським відносинам. Фальсифікуючи справжній зміст радянсько-болгарських відносин, Н. Орен настійно підкреслює, що соціалістична Болгарія стала форпостом Радянського Союзу на Балканах. Радянський Союз ніби прагне перетворити Болгарію в одну із своїх союзних республік.

Торкаючись проблем економічного розвитку соціалістичної Болгарії, Н. Орен безпідставно твердить, що індустріалізація країни і кооперування сільського господарства були здійснені за радянським зразком, всупереч волі болгарського народу. На думку автора, кооперування сільського господарства мало на меті: встановити адміністративні обмеження для ринкового селянського господарства і забезпечити приплив прибутків з сільського господарства для здійснення індустріалізації. Буржуазний апологет висловлюється на користь «аграрного вдосконалення Болгарії» і не бажає бачити соціалістичну Болгарію в числі індустріальних країн, а тому робить спробу довести необхідність її розвитку по лінії приватного землеволодіння, яке немовбито відповідає «клімату, топографії і умінню» культивувати тютюн, плоди і овочі на «експорт». «По суті, — підкреслює автор, — генеральна лінія, яку проводить Комуністична партія, привела до того, що болгарське село стало внутрішньою колонією Болгарії, з якої видавлювали доходи і експлуатували в ім'я урбанізації та індустріалізації» [15, с. 115].

Все те, що здійснила Комуністична партія в галузі індустріалізації країни, явно йде врозріз з бажаннями автора, і тому він кваліфікує це не інакше, як «радянізацію країни». «Згадавши» про побудовані промислові підприємства, Н. Орен уїдливо заявляє, що «фабрика стала об'єктом обожнювання». Промислове будівництво гігантських розмірів служить йому лише для доведення тези, що досягнуті успіхи в галузі соціалістичної індустріалізації були даремними і не відповідали можливостям країни. Категорично заперечуючи мобілізуючу роль БКП, величезний трудовий ентузіазм робітничого класу і всього народу, безкорисну допомогу Радянського Союзу, які забезпечили успішне перетворення в життя програми соціалістичної індустріалізації, автор категорично твердить: «Завод став новим об'єктом поважання. Сільська місцевість була перетворена в колонію, що експлуатується побудованим гігантським промисловим підприємством» [15, с. 175].

Цим твердженням Н. Орен, по суті, перекликається з Троцьким, який ще в 1923 р. обстоював лозунг «диктатури промисловості», що означав розвиток важкої індустрії за рахунок сільського господарства.

В монографії зроблений неймовірний одіозний висновок, що наслідком індустріального розвитку Болгарії після 9 вересня 1944 р. було утворення «мініатюрного двійника» за радянським зразком з додатком «смішних» його розмірів.

Настільки ж тенденційне висвітлення радянсько-болгарських відносин і діяльності БКП в післявоєнний період простежується і в останній публікації Н. Орена [16, с. 321—338].

Повністю відкидаючи реальні досягнення соціалістичної Болгарії в галузі індустріального розвитку, Н. Орен цими дослідженнями поповнив список наклепницьких вигадок буржуазних фальсифікаторів про будівництво соціалізму в братніх країнах.

Життя незмінно підтверджує правильність установки В. І. Леніна: «...питання стоїть *тільки так*: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут немає ... *всьяке* применшення соціалістичної ідеології, *всьяке відсторонення* від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної» [1, т. 6, с. 37—38].

Виходячи з вказівок В. І. Леніна, XI з'їзд БКП ще раз підкреслив: «перед ідеологічним фронтом в цілому стоїть все те ж нестаріюче і винятково важливе завдання — вести безкомпромісну наступальну боротьбу проти буржуазної ідеології» [3, с. 71—72].

Досягнуті успіхи в творчому здійсненні БКП ленінського плану соціалістичної індустріалізації є незаперечним доказом неспроможності тверджень буржуазних фальсификаторів історії соціалістичної Болгарії. Про це свідчать, зокрема, наслідки виконання народногосподарського плану перших двох років сьомої п'ятирічки [1976—1980 рр.], основні напрями соціально-економічного розвитку НРБ, які затвердив XI з'їзд Болгарської комуністичної партії (29 березня—2 квітня 1976 р.). Так, в 1977 р. порівняно з 1976 р. національний дохід становив 106,3%. Весь приріст його був досягнутий за рахунок підвищення суспільної продуктивності праці. За цей же період випуск продукції промисловості зріс на 6,8%. При цьому випереджаючими темпами продовжували розвиватися всі галузі важкої промисловості. Минулі два роки п'ятирічки були також важливою віхою на шляху дальшого розвитку соціалістичної економічної інтеграції. Лише в 1976 р. СРСР сприяв країнам соціалістичної співдружності в будівництві і розширенні 420 підприємств і об'єктів. В 1977 р. у зовнішній торгівлі Болгарії на долю соціалістичних країн припало 80%, в тому числі на долю СРСР — 55,6% [7].

Розширення політичного, економічного, науково-технічного співробітництва соціалістичних країн сприяє успішному виконанню чергових п'ятирічних планів країн соціалізму, зміцненню їх економічної могутності і укріпленню міжнародних позицій. Як підкреслила Конференція комуністичних і робітничих партій Європи, на сьогоднішньому етапі захист пролетарського інтернаціоналізму, творчого марксизму-ленінізму від замахів з боку буржуазної і ревізіоністської думки, спростування і ізоляція антикомунізму набувають першорядного значення для міжнародного комуністичного руху [4, с. 32].

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976. 3. XI съезд Болгарской коммунистической партии. М., 1977. 4. За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес у Європі. До підсумків Конференції комуністичних і робітничих партій Європи. Берлін, 29—30 червня 1976 р. К., 1976. 5. *Брежнев Л. І.* Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 2 листопада 1967 року. К., 1977. 6. «Правда», 1958, 9 вересня. 7. «Работническо дело», 1978, 9 лютого. 8. *Bornemann N.* Bulgarien. — «Osteuropa», 1964, N 4; 1965, N 1—2. 9. *Brown J.* Frühlingstendenzen in Bulgarien? — «Osteuropa», 1966, N 9. 10. *Brown J.*

Bulgaria under Communist Rule. London, 1970. 11. *Glejdera S.* Los grandes problemas del Este Europeo: Bulgaria. — «Revista de politica internacional», 1970, N 110. 12. *Dellin L.* Bulgaria under Soviet Leadership. — «Current history», 1963, N 261. 13. *Egbert D.* Politics and the Arts in Communist Bulgaria. — «Slavic review», 1967, N 2. 14. *Hübbenet G.* Sofia zwischen Moskau und Peking. — «Aussenpolitik», 1961, N 6. 15. *Oren N.* Revolution administered. Agrarianism and communism in Bulgaria, Baltimor and London, 1973. 16. *Oren N.* A revolution administered: the sovietization of Bulgaria. «The anatomy of communist takeovers». New Hawen — London, 1975. 17. *Schepky E.* Bulgarien. — «Osteuropa», 1958, N 12; 1960, N 1. 18. *Schepky E.* Bulgarien. — «Osteuropa», 1958, N 12. 19. *Schepky E.* Bulgarien — Aussenfort des Sowjet imperialismus. — «Europäische Begegnung», 1964, N 6. 20. *Zotschey T.* Industrialisierung und Landwirtschaft in Bulgarien und Rumänien. — «Europäische Begegnung», 1964, N 6.

Краткое содержание

В статье рассматриваются основные концепции буржуазных фальсификаторов политики социалистической индустриализации Болгарской коммунистической партии в период строительства основ социализма, показана несостоятельность утверждений фальсификаторов истории социалистической Болгарии, о чем ярко свидетельствует творческое претворение в жизнь ленинского учения о социалистической индустриализации. В исследовании подчеркивается мысль, что на современном этапе защита пролетарского интернационализма, творческого марксизма-ленинизма от покушений со стороны буржуазной и ревизионистской мысли, опровержение и изоляция антикоммунизма приобретают первостепенную значимость для международного коммунистического движения, наступательная борьба против буржуазной идеологии остается важнейшей задачей идеологического фронта.

*Ю. М. ГРОССМАН, проф.,
Львівський університет*

ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ — СЛАВІСТ ПШЕМИСЛАВ ДОМБКОВСЬКИЙ

Слов'язнознавство у Львівському університеті має давні і добрі традиції. Пшемислав Домбковський (1877—1950) як вчений-славіст формувався в традиціях польської буржуазної науки кінця XIX — початку XX ст., серед його вчителів був О. Бальцер, вплив якого особливо позначився на виборі напрямку наукової діяльності [42]. П. Домбковський, виходець з родини інженера-путівця, активного учасника Січневого повстання (1863—1864 рр.), ув'язненого за це у Варшавській цитаделі, завжди був демократично настроений. Закінчивши юридичний факультет Львівського університету в 1899 р., П. Домбковський одержав у 1900 р. ступінь доктора прав. Протягом 1899—1908 рр. він з науковою метою відвідав Варшаву, Познань, Гнезно, Гданськ, Мальборк, Ельблонг, Торунь. Молодий учений ознайомився з архівами, бібліотеками. П. Домбковський працював і одночас-

но учився в Берліні (1903—1904), Парижі (1907—1908). Травень-червень 1902 р. П. Домбковський провів у Москві, яка справила на нього дуже сильне враження [40, с. 51]. Метою перебування у Москві було ознайомлення з матеріалами Архіву Міністерства закордонних справ [40, с. 57].

Перша наукова робота П. Домбковського — реферат з історії права студента другого курсу в семінарі О. Бальцера. Реферат дістав високу оцінку і був опублікований [7; 50, с. 494]. З цього часу визначився найважливіший напрям наукових досліджень П. Домбковського — історія права. Приблизно в той же час намітився другий постійний напрям наукових інтересів П. Домбковського — архівознавство. Будучи ще студентом третього курсу, він почав працювати в Крайовому архіві гродських і земських актів у Львові як молодший співробітник (аплікант) і віддав безпосередній роботі в архіві близько 20 років (до 1916 р., коли став завідуючим кафедрою у Львівському університеті). Третій напрям діяльності П. Домбковського — науково-педагогічна та організаційно-видавнича робота.

Протягом ряду років П. Домбковський досліджує окремі сторони приватного права середньовічної Польщі. Цей курс він читав в університеті, опублікував кілька робіт [7; 9; 10; 11; 12 та ін.]. В 1910—1911 рр. виходить його двотомна праця «Польське приватне право» [14] — перша монографія у цій галузі, виконана на високому науковому рівні, в основу якої було покладено багатий джерельний матеріал [51, с. 35]. Цю монографію без перебільшення можна назвати історією польського приватного права. В ній автор намагався подати кожне правове явище в його історичному розвитку, і це заслуговує високої оцінки. Інша річ, що тогочасний стан опублікованих джерел не давав можливості постійно і послідовно дотримуватись історичного способу викладу. Найкраще висвітлений у книзі період, за визнанням самого автора, від середини XIV до середини XVI ст. [14, с. XVII—XVIII]. В монографії частково використані рукописні джерела з метою довести виклад до XVIII ст.

«Польське приватне право» має риси, характерні і для пізніших праць П. Домбковського. Це широка обізнаність з літературою питання і опора на джерельний матеріал, самостійне його докладне опрацювання, що надає величезній роботі (1365 с.) дослідницького характеру, памагання донести до читача якомога більше джерельного матеріалу, включаючи спеціальні додатки — публікації.

Після виходу «Польського приватного права» П. Домбковський продовжував свої дослідження, і в нього виникли деякі застереження щодо певних положень монографії. І все ж протягом десятків років жодної монографії, яку можна було б поставити поряд з книгою П. Домбковського, не вийшло [50, с. 495]. В останні роки у Польщі на сучасному науковому рівні підготовлена п'ятитомна історія держави і права [48], посібник [6], куди історія приватного права входить як складова частина. Праця

П. Домбковського, незважаючи на те, що в певних частинах вона застаріла, і зараз корисна історикам і історикам права доби феодалізму.

У галузі історії П. Домбковського цікавили різні питання. Він звернув увагу на історію бортного господарства і опублікував цікавий матеріал [27; 31; 35]. У світлі сучасних дискусій про так зване волоське право становить інтерес стаття П. Домбковського з цього питання [46].

В коло наукових інтересів П. Домбковського входили й проблеми соціально-економічної історії колишнього Руського воеводства, які щільно примикають до історико-правових питань. Повністю зберігають наукове значення дві праці — «Економічні відносини Галицької землі в XV ст.» [38] і «Саноцька земля в XV ст.» [41]. У першій наведено великий, ретельно систематизований фактичний матеріал, переважно з опублікованих гродських і земських актів. Тут йдеться про різні галузі сільського господарства, ремесла, торгівлю, етнографічні дані, багатий фактаж про кількість селянських дворощ, повинності, форми спільної (родинної) власності як у шляхти, так і у селян та ін.

Монографія про Саноцьку землю істотно розширила рамки раніше опублікованих статей [32; 34 та ін.]. В ній на підставі джерел наводяться дані про різні групи населення з точки зору їх національної (поряд з «туземним» елементом — українцями і поляками [41, ч. 1, с. 4]) та релігійної приналежності (подається покажчик костелів, церков, наводиться навіть випадок язичества у селі Райське [41, ч. 1, с. 35]), вміщені відомості про госпіталь, школи. Основна частина «Саноцької землі у XV ст.» — нариси про ряд значних шляхетських родів. Особливо докладно — про мечника Саноцької землі Фридерика Яцимірського, його предків, нащадків, родичів, а поряд з тим — про колишнє село (потім містечко Яцимір), повинності селян і міщан, придбання нових маєтків, про побут шляхти, її грабжницькі напади, вбивства, крадіжки. Як додаток наводяться документи (починаючи з 1390 р.), генеалогічні таблиці. Менші за розмірами нариси про інші шляхетські роди. Матеріал про історію шляхти є актуальним; відомо, що сучасна медієвістика чимало уваги приділяє історії дворянства. Завершує досить велику (понад 300 с.) книгу нарис про канцелярії саноцьких судів, про гродські, земські і підкоморські книги, списки актових книг, книг, які загинули, тощо.

Праця П. Домбковського «Адміністративний поділ Руського і Белзького воеводств у XV ст.» [47] недооцінена до наших днів. В її основі — багаті офіціальні дані про міста, містечка, села, їх адміністративну приналежність, право власності на них, тимчасового держання та ін., які автор отримав з документів, опублікованих у томах «Актив гродських і земських», які хронологічно стосуються теми [5]. Автором здійснено аналіз 1887 населених пунктів. За винятком Холмської землі, джерельних матеріалів про яку автор не мав, описані всі землі обох воеводств (30 пові-

тів). Основна частина книги — список усіх населених пунктів у вигляді таблиці.

Виходячи з даних основного списку населених пунктів, П. Домбковський склав ряд допоміжних таблиць, покажчиків, пояснень. Серед них — таблиця назв населених пунктів з варіантами транскрипції, польсько-латинський словник топографічних понять, покажчики королівських, церковних, міських маєтків, володінь колишніх руських князівських родів, відомих землевласників і т. п.; покажчики «господарських понять» — монастирів, дворищ, млинів, полів і т. п.; покажчик «національних відносин» — таблиця всіх згаданих в основному списку прізвищ: імовірна національна приналежність — поляки, українці, німці, волохи та ін. Для складання деяких таблиць (наприклад, ідентифікації населених пунктів) було залучено багато додаткових матеріалів, в тому числі так звану Йосифінську метрику 1785—1788 рр., яка збереглась у Львові в архіві.

В «Адміністративному поділі Руського і Белзького воеводств» зібрано багатий фактичний матеріал, досконало, навіть витончено викладений. Це вдала спроба з допомогою сучасних (для наших днів сучасних!) методів табличним способом опублікувати, зробити доступним для дослідників величезний джерельний матеріал, вилучений з тисяч різнорідних, розпорошених документів, записок. Автор не ставив перед собою завдання сформулювати свої погляди на певні аспекти соціально-економічних відносин, географічних, демографічних, етнографічних проблем на території Руського і Белзького воеводств у XV ст., можливо навіть свідомо уникав узагальнень. Разом з тим, численні допоміжні таблиці і покажчики до основного списку, їх завдання, форма — усе це й є своєрідним методом аналізу джерел. Таким чином, ця праця — плід скрупульозної роботи — є одночасно й публікацією джерельного матеріалу, і самостійним дослідженням.

Як історика права П. Домбковського цікавили різні питання, зокрема німецьке середньовічне право [17], історія литовського права [15; 19]. З роками його все більше приваблювала історія права інших слов'янських народів. Ще в 1919 р. він опублікував замітку про статті «Руської Правди», які стосувались бортиництва [31]. В останні роки життя П. Домбковський досліджує закони сербського царя Стефана Душана 1349 р., Чорногорський цивільний кодекс Бальтазара Богішича 1888 р., пише нарис «Закарпатська Україна 1918—1939 рр.», працює над «Історією держави і права Чехії» [3, с. 169], опублікована лише коротка замітка про закони Стефана Душана [2].

П. Домбковський мало відомий як історик-архівіст, а між тим ним чимало написано в галузі архівознавства. Перш за все це загальні нариси з історії Архіву гродських і земських актів у Львові [8, 13; 16; 23]. Найбільш цікаві роботи П. Домбковського-архівіста з'явилися як результат його спостережень над активними книгами. У праці, яка вийшла в 1926 р. [37] і була наслід-

ком нової переробки попередніх розвідок [22; 25; 26; 28; 29], автор на основі кількох інструкцій (опублікованих як додаток до цієї праці) про роботу канцелярій гродських і земських судів, докладно розглядає внутрішню організацію канцелярій, описує штат працівників, коло обов'язків кожного, порядок ведення актових книг, їх зберігання, порядок користування ними, облік актових книг та їх переписування, причини їх знищення і т. п. Автору пощастило виявити цілий ряд включених в актові книги канцелярськими працівниками (палестрантами) їх власних нотаток, зауважень, сатиричних, гумористичних і т. п. літературних вставок, рисунків. На цій основі автор говорить про «палестранську» літературу [37, с. 179—181] — своєрідну і маловідому форму літературної творчості.

П. Домбковський вважав, що основні риси роботи судових канцелярій, а отже, і архівних документів, які відклались внаслідок їх діяльності, властиві не лише Руському і Белзькому воєводствам, на матеріалах яких він їх вивчав, а й Польській державі взагалі [37, с. 99]. У той же час він уважно вивчає документи окремих судів, виявляє їх специфіку, історію [18; 20; 21; 24; 30; 39; 43]. Докладно розглянута, наприклад, історія саноцьких актових книг, виявлено, хто і в який час був писарем, підписком (окремо земським, гродським і підкоморським); подана таблиця — список усіх канцелярських урядовців з роками їх праці [36]. В додатку опубліковано 19 документів, в тому числі регламенти (ординації) 1717 і 1765 років роботи канцелярії, список книг регента (один із урядовців) Саноцького гродського суду Вельогурського, які залишились після його смерті (1759). Ще докладніше досліджені львівські судові книги: окремо гродські, земські, підкоморські. У великому (понад 120 с.) додатку подано документи, що стосуються в основному регламентації роботи канцелярії, акти передачі справ від одного урядовця до другого зі списками передаваних книг та ін. [45].

У 1937 р. вийшла праця П. Домбковського «Каталог давніх польських судових актів Руського і Белзького воєводства. Частина I» [44]. Книга не повторює попередніх досліджень, хоча автор і посилається на них. Це — повний опис книг і фасцикул (зв'язок) гродських і земських судів жидачівських, галицьких, теребовлянських, белзьких і буських. У другій частині «Каталога» автор розраховував, «наскільки дозволять обставини», подати опис львівських, перемишльських і саноцьких книг та інших — менш численних. Кожна описова стаття включала номер книги (тому), назву, крайні дати, кількість сторінок, а також номери томів рукописних покажчиків, які були складені у свій час в архіві і стосуються даної книги. Важливі вказівки на окремі томи, в яких містяться конституції Польського королівства 1607 р., 1764 р. (томи 107, 222 теребовлянських книг) або нотатка про фасцикул 7, який не був заінвентаризований і який містить витяги з лудьких гродських книг (серед галицьких актів) і т. п.

До згаданого «Каталогу» примикає робота про актові книги, які загинули [33]. До неї включено також фрагменти з цих книг. П. Домбковському удалося виявити серед інших фондів два уривки з глинянських гродських книг за 1530 р., чотири уривки стрийських гродських книг за 1482—1516 рр., один фрагмент ярославських гродських книг за 1478 р., тринадцять — коломийських земських книг за 1453—1482 рр. Оpubліковано також дев'ять документів про юрисдикцію та її зміну гродських самбірського, стрийського і красноставського судів. Книги гродські городоцькі, щирецькі, глинянські і олеські повністю загинули.

Наукову діяльність П. Домбковський постійно поєднував з педагогічною, а у зрілі роки — ще й з науково-організаційною та видавничою роботою. З 1906 р. він викладає у Львівському університеті, де підготував не один лекційний курс, видав програми, посібники [див.: 49]. Великою заслугою П. Домбковського є турбота про молоді кадри. Він ніколи не шкодував часу, сил, щоб підтримати студента, аспіранта, кожного, хто виявляв інтерес до науки. Завдяки П. Домбковському зробили перші кроки в науці Я. Адамус, Я. Герлах, В. Гейнош, С. Губерт, К. Кораній, В. Осуховський, С. Сьреньовський, З. Вахльовський [50, с. 495].

П. Домбковський заснував два наукових видання: перше — «Pamiętnik historyczno-prawny» (1925 р.) — серія наукових збірників за редакцією П. Домбковського. До 1939 р. вийшло тринадцять томів, в яких було опубліковано 57 великих дослідницьких робіт (всіх — 90 [1, с. 8]), більша частина яких належала молодим ученим, як і було задумано [50, с. 495]. У 1930 р. П. Домбковський заснував журнал (науковий збірник) «Przewodnik historyczno-prawny». Співредакторами П. Домбковського були його учні Я. Адамус і К. Кораній. До початку другої світової війни вийшло п'ять томів. Особливістю журналу було те, що дослідження, рецензії, замітки і т. д. друкувались не лише польською, а й іншими слов'янськими мовами. Завдяки діяльності ряду істориків права, праці яких побачили світ головним чином у «Przewodniku historyczno-prawnym», посилювався інтерес до історії права слов'янських країн. Це було початком подальших глибоких історико-правових досліджень [51, с. 34, 55]. П. Домбковський видавав і редагував науковий збірник «Wschód» (13 томів), «Sprawozdania» Наукового товариства у Львові (60 зошитів за 1921—1939 рр.) [1, с. 8].

Особливе значення мали «Pamiętnik historyczno-prawny» і «Przewodnik historyczno-prawny». Обидва видання істотно вплинули на розвиток історико-правової науки. Якщо взяти до уваги, що продовжувалось видання «Studia nad historią prawa polskiego», заснованого О. Бальцером у 1900 р., «Kwartalnika historycznego», який також виходив у Львові, то можна без перебільшення сказати, що Львів у 20—30-х роках був важливим центром історичної науки і головним осередком історико-правової науки у міжвоєнній Польщі [51, с. 33—34].

Діяльність П. Домбковського залишила помітний слід в науці [6, с. 14]. Він був одним з тих, хто сприяв розвитку слов'янознавства, багато зробив для підготовки наукових кадрів. П. Домбковський не був ученим-марксистом. Як і його вчителі та попередники О. Бальцер і С. Кутшеба, він стояв на позиціях панівної у той час буржуазної методології. Разом з тим було б невірно вважати, що його праці мають цінність лише завдяки великому фактичному матеріалу. П. Домбковський не лише зібрав, а й осмислив, привів у систему фактичний матеріал. Чимало ділянок історико-правової та архівознавчої науки вперше відкриті і розроблені П. Домбковським. Він був одним з найбільш відомих істориків права [4, с. 373]. П. Домбковський був членом-кореспондентом або дійсним членом польської, болгарської, чеської академій наук, почесним доктором Братиславського університету, членом французького товариства історії права в Парижі та ін. товариств, членом Державної архівної Ради Австрії (1910—1918 рр.) і Польщі (1920—1939 рр.) тощо [1, с. 47—48].

За умов буржуазної Польщі, коли серед польської професури було чимало шовіністів, П. Домбковський належав до тих прогресивних діячів, які прихильно ставились до молоді без огляду на її національну чи соціальну приналежність. Польський патріот П. Домбковський підкреслював свою принципову, демократичну, без будь-якої національної упередженості позицію як у своїх працях, так і в поведінці. Не раз він обирався деканом юридичного факультету [3, с. 167]. Учений користувався не лише загальною повагою і авторитетом, а й любов'ю молоді [50, с. 496].

У 1939 р. П. Домбковський вітав встановлення Радянської влади на західноукраїнських землях і одним з перших приступив до праці у Львівському державному університеті ім. Ів. Франка, був призначений керівником кафедри історії і теорії держави та права; першим з старої польської професури почав читати лекції українською мовою [3, с. 167—168]. Під час тимчасової німецько-фашистської окупації П. Домбковський жив як приватна особа, відмовляючись у будь-якій формі працювати під егідою загарбників. Після визволення Львова відразу ж на другий день, 28 липня 1944 р., він був першим, хто появився в університеті. «На жаль, — записав він, — я там знайшов руїни, голі стіни, вирвані двері, побиті вікна, не було ніяких меблів, жодної книжки. Однак я був щасливий, що по трьох роках розлуки зміг повернути до давнього місця праці. З запалом ми з членами наших кафедр взялися до ремонту і відновлення роботи в них» [цит. за: 3, с. 167—168]. У 1944—1946 рр. П. Домбковський був деканом юридичного факультету, вів велику роботу по налагодженню навчального процесу. За великі наукові досягнення П. Домбковський був нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» [1, с. 46], а також грошовою премією (1941 р.).

Діяльність П. Домбковського — одна з важливих сторінок в історії слов'янознавчих досліджень у Львові і, насамперед, у Львівському університеті.

Список літератури: 1. Архів Львівського держуніверситету, спр. 103 (особа справа Домбковського П. Б.). 2. *Домбковский П. Б.* Закон сербського царя Стефана Душана 1349 року. — «Наук. зап. Львів. ун-ту», т. 14, серія юридична, вип. 1, с. 74—75. 1949. 3. *Калинович В. І.* Професор Домбковський — визначний історик права. — «Наук. зап. Львів. ун-ту», т. 27, серія юридична, вип. 2. 1954. 4. *Королюк В., Мюллер И. П.* Домбковский. — «Учен. зап. ин-та славяноведения», т. IV, 1951. 5. Akta grodzkie i ziemskie. Lwów, tt. 1—19. 6. *Bardach J., Leśniewski B., Pietrzak M.* Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1976. 7. *Dąbkowski P.* Zemsta, okup i pokora na Rusi halickiej w w. XV i w pierw. poł. XVI w. — «Przegląd prawa i administracji», XXII, 1897, s. 874—899 i 937—963. (odbitka 1898 r.). 8. *Dąbkowski P.* Krajowe archiwum aktów grodzkich i ziemskich w Lwowie — «Gazeta sądowa warszawska», N 33, 13, 8. 1898; N 34, 20. 8. 1898. 9. *Dąbkowski P.* O utwierdzeniu umów pod grozą łajania w prawie polskim średniowiecznym. — «Archiwum Naukowe», dz. 1, t. 1, z. 1. Lwów, 1903. 10. *Dąbkowski P.* Rekojemstwo w prawie polskim średniowiecznym. — «Archiwum Naukowe», dz. 1, t. 3, z. 1. Lwów, 1904. 11. *Dąbkowski P.* Załoga w prawie polskim średniowiecznym. — In: Archiwum Naukowe, dz. 1, t. 2, z. 4. Lwów, 1905. 12. *Dąbkowski P.* Litkup. W dodatku o przysiędzei kłatwie. Studium z prawa polskiego. — In: Archiwum Naukowe, dz. 1, t. 3, z. 2. Lwów, 1906. (Wyd. II. Litkup w prawie polskim średniowiecznym. — «Przedład historyczny», Warszawa, V, 1907, s. 337—283). 13. *Dąbkowski P.* Archiwum krajowe aktów grodzkich i ziemskich. — In: *Wiczkowski J.* Lwów, jego rozwój i stan kulturalny, oraz przewodnic po mieście. Lwów, 1907. 14. *Dąbkowski P.* Prawo prywatne polskie, t. 1—2. Lwów, 1910—1911. 15. *Dąbkowski P.* Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim w dr. poł. XV i w XVI w. (1447—1588). — «Studia nad historią prawa polskiego», t. 5, z. 2. Lwów, 1912. 16. *Dąbkowski P.* Sp. Alojzy Winiarz. — «Gazeta sądowa warszawska», N 40, 5. X. 1912. 17. *Dąbkowski P.* Prawo zastawu w zwiercadelach saskim, szwabskim i niemieckim. Studium z historii prawa niemieckiego. — «Archiwum Naukowe», dz. 1, t. 6, z. 2. Lwów, 1913. 18. *Dąbkowski P.* Z przeszłości ksiąg grodzkich i ziemskich buskich. — «Kwartalnik historyczny». Lwów, XXIX, 1915. 19. *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI w. — «Studia nad historią prawa polskiego», t. 6, z. 3. Lwów, 1916. 20. *Dąbkowski P.* Z przeszłości ksiąg grodzkich i ziemskich żydaczowskich. — «Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza». Lwów, 1916, t. 1, s. 234—256. (odbitka. Lwów, 1916). 21. *Dąbkowski P.* Księgi sądowe halickie za czasów polskich. — «Przegląd prawa i administracji». Lwów, XLII, 1917. 22. *Dąbkowski P.* Księgi sądowe polskie. Jak ich chowano i wskutek czego niszczały. — «Przewodnik naukowy i literacki». Lwów, XLIII, 1917. 23. *Dąbkowski P.* Archiwum berehskie Luba-Radzimińskich obecne w Lwowie (opis konserwatorsko-archiwalny). — «Przewodnik naukowy i literacki». Lwów, XLV, 1918. (odbitka. Lwów, 1919). 24. *Dąbkowski P.* Kancelarie i księgi sądowe belzkie za czasów polskich. — «Przegląd prawa i administracji». Lwów, XLIII, 1918. 25. *Dąbkowski P.* Kilka uwag o sprawie ksiąg sądowych polskich na podstawie aktów województwa ruskiego. — «Exlibris, pismo poświęcone bibliofilstwu polskiemu». Lwów, 1918, r. 1. z. 2 (odbitka. Lwów, 1918). 26. *Dąbkowski P.* Kilka uwag o urzędzeniu ksiąg sądowych polskich. — «Przegląd prawa i administracji». Lwów, 1918. 27. *Dąbkowski P.* Przyczynek do historii gospodarstwa bartnego w dobrach królewskich w Polsce w XVI w. — «Pamiętnik wzorowy». Lwów, 1918, N 12, 15. XII. 28. *Dąbkowski P.* Urzędnicy kancelaryjni sądów ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce. Lwów, 1918. 29. *Dąbkowski P.* Uwagi o urzędzeniu ksiąg sądowych w dawnej Polsce. Lwów, 1918. 30. *Dąbkowski P.* Palestra i księgi sądowe trebowelskie za czasów polskich. — «Przegląd prawa i administracji». Lwów, 1919. (odbitka. Lwów, 1920). 31. *Dąbkowski P.* Przepisy «Prawdy Ruskiej» o barciach. — «Pamiętnik wzorowy». Lwów, 1919, N 1. 32. *Dąbkowski P.* Stosunki narodowościowe ziemi sanockiej w XV st. — «Przewodnik naukowy i literacki». Lwów, XLVI, 1921.

33. *Dąbkowski P.* Zaginione księgi sądowe wojewódstwa ruskiego i bełzkiego. — «Studia nad historią prawa polskiego», 1912, t. 8, z. 1. 34. *Dąbkowski P.* Stosunki kościelne w ziemi sanockiej w XV st. — «Rocznik Tow. Przyjaciół Nauk w Przemyśle», N 3 (odbitka. Przemyśl, 1922). 35. *Dąbkowski P.* Bartnictwo w dawnej Polsce. Szkice gospodarczo-prawne. Lwów, 1923. 36. *Dąbkowski P.* Palestra i księgi sonackie w dawnej Polsce. — «Pamiętnik historyczno-prawny», t. 1, z. 6. Lwów, 1925. 37. *Dąbkowski P.* Palestra i księgi sądowe ziemskie i grobkie w dawnej Polsce. — «Pamiętnik historyczno-prawny», t. 3, z. 2. Lwów, 1926. 38. *Dąbkowski P.* Stosunki gospodarcze ziemi halickiej w XV st. — «Pamiętnik historyczno-prawny», t. 3, z. 4. Lwów, 1927. 39. *Dąbkowski P.* Wykaz inducentów grodzkich halickich z XVIII w. Lublin, 1927. («Archeion», Warszawa, II, 1927). 40. *Dąbkowski P.* Wspomnienia z podróży naukowych. 1899—1908. Lwów, 1929. — «Pamiętnik historyczno-prawny», t. 9, z. 1. 41. *Dąbkowski P.* Ziemia sanocka w XV st. Cz. 1—2. Lwów, 1931. («Wschod», t. 11 i 12). 42. *Dąbkowski P.* Osmald Balzer. Życie i dzieła (1858—1933). Lwów, 1934. 43. *Dąbkowski P.* Księgi sądowe przemyskie i przeworskie w dawnej Polsce. — «Rocznik Tow. Przyjaciół Nauk w Przemyśle», t. 8. Przemyśl, 1936. (odbitka. Przemyśl, 1936). 44. *Dąbkowski P.* Katalog dawnych aktów sądowych polskich wojewódstwa ruskiego i bełzkiego, przechowywanych w Archiwum Państwowem we Lwowie. Cz. 1. — «Studia nad historią prawa polskiego», t. 17, z. 1. Lwów, 1937. 45. *Dąbkowski P.* Księgi sądowe lwowskie w dawnej Polsce. — «Studia nad historią prawa polskiego», t. 16, z. 1. Lwów, 1937. 46. *Dąbkowski P.* Wołosi i prawo wołoskie w dawnej Polsce. — In.: Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby, t. 1. Kraków, 1938. 47. *Dąbkowski P.* Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV w. Lwów, 1939 («Zabytki dziejowe», Wydawnictwo Towarzystwa naukowego we Lwowie, t. 5). 48. Historia państwa i prawa Polski. T. 1 do połowy XV w. W opracowaniu J. Bardacha (Wyd. 4). Warszawa, 1973; T. 2. Od połowy XV w. do r. 1795. W opracowaniu Z. Kaczmarczyka i B. Leśniadorskiego (Wyd. 4). Warszawa, 1971. 49. *Koranyi K.* Bibliografia prac Przemysława Dąbkowskiego (1897—1927). Lwów, 1927, s. 519—581. (odbitka. Lwów, 1927). 50. *Koranyi K.* Zgon prof. Przemysława Dąbkowskiego. — «Państwo i prawo». Warszawa, 1951, z. 3. 51. *Vetulani A.* Dzieje historii prawa w Polsce. — In.: Historia nauki polskiej w monografiach. XVII a. Kraków, 1948.

Краткое содержание

П. Домбковский (1877—1950) — автор многочисленных исследований по истории XIV—XVIII вв., основанных на документах гродских и земских судов. Как историк-архивист он менее известен, хотя оставил ряд ценных исследований по истории архивов, учреждений и архивных фондов. Литературное наследие и деятельность выдающегося польского ученого — важная страница в истории славяноведческих исследований.

Л. П. ЛАПТЕВА, проф.,
Московский университет

РОСІЙСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У КОНСТАНТИНОПОЛІ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗКИ З ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ ВЧЕНИМИ

Російський археологічний інститут у Константинополі (РАІК) належить до закладів, які на початку ХХ ст. внесли вагомий вклад у дослідження історії і культури Візантії, країн Близького Сходу і слов'янських народів Балканського півострова.

РАІК був створений з ініціативи посольства Росії в Туреччині, ідея знайшла підтримку серед російських наукових закладів і товариств. Російська Академія наук, російські університети, історичні, археологічні та інші наукові товариства, архівні комісії, окремі шанувальники мистецтва і старовини, меценати та інші представники наукової громадськості взяли активну участь у створенні Інституту.

Звичайно, заклад, створений за кордоном з ініціативи дипломатів, не міг виключити з кола своїх завдань і політичні мотиви, але розрахунки російської дипломатії в даному випадку збігалися з інтересами російської науки. На кінець XIX ст. російське візантієзнавство і слов'янознавство досягли значних успіхів. Виросли нові кадри дослідників з візантієзнавства, східнознавства і славістики, було видано чимало праць російських вчених, які отримали міжнародне визнання.

- Таким чином, російська наука в кінці XIX ст. цілком могла організувати вивчення історії країн, що входили колись до Візантійської імперії, і залучити до вивчення відповідних проблем молоду історичну науку балканських слов'янських держав, Грецького королівства і Туреччини.

Сворення РАІК було санкціоноване 23 травня 1894 р. [2, т. 1, с. 2, 59], а діяльність Інституту почалась 26 лютого 1895 р. Основна мета нового закладу була сформульована в статуті, проєкт якого розробили професори Новоросійського університету [2, т. 1, с. 456—460]. В пункті 2 статуту говорилося, що наукові завдання установи полягають у дослідженні «монументальних пам'яток старовини і мистецтва, вивченні давньої географії і топографії, описі стародавніх рукописів, заняттях з епіграфіки і нумізматики, побуту і звичаєвого права, мови і усної народної творчості народностей, що входили до складу Візантійської імперії».

Організаційно РАІК підпорядковувався Міністерству народної освіти, яке виділяло зі своїх коштів щорічну субсидію в розмірі спочатку 5, а пізніше 7,5 тис. крб. Інститут перебував під опікою російського посла в Туреччині, який був почесним головою РАІК. Штати Інституту включали спочатку тільки одного вченого секретаря, а з 1899 р. — директора і двох учених секретарів.

Посаду директора за весь час існування Інституту, тобто протягом майже 20 років, займав професор Новоросійського університету Ф. І. Успенський, відомий славист і візантиніст. Ученими секретарями були П. Д. Погодін, Б. В. Фармаковський, Х. Р. Лопер, Ф. І. Шміт, а також Б. А. Панченко, який прослужив в Інституті 15 років. Матеріальні засоби РАІК поповнювалися за рахунок субсидій і пожертвувань. Бібліотека, яка містила практично всі необхідні видання з профілю Інституту, була також зібрана завдяки пожертвуванням російських вчених, університетів, наукових товариств, архівних комісій і окремих меценатів. Аналогічно був створений музей старовини, що по-

стійно поповнювався археологічними знахідками і придбаними предметами і рукописами.

Усі, хто підтримував РАІК матеріально, були його почесними членами. Членами Інституту були російські та іноземні вчені, зацікавлені діяльністю РАІК, співробітники російського посольства в Константинополі і консульств в Афінах і містах Османської імперії. Тимчасовими членами вважались випускники історико-філологічних, юридичних і східних факультетів російських університетів, командировані в РАІК Міністерством народної освіти, магістри духовних академій, відряджені Синодом, особи, які закінчили курс Академії мистецтв і також були командировані в Інститут. Всі вони працювали під керівництвом штатних співробітників РАІК.

Інститут проводив засідання, на яких заслуховувались доповіді різних осіб, в тому числі іноземних учених, археографічні та археологічні експедиції та опрацьовував одержані дані. Інститут видавав «Известия РАИК», всього вийшло 16 томів. РАІК підтримував контакти з спорідненими установами в Афінах, Римі та інших містах, обмінювався виданнями з багатьма європейськими академіями і російськими науковими установами. Співробітники Інституту брали участь в археологічних з'їздах, що проводились в Росії [7, т. 3, с. 44—50, 127—128], а також в міжнародних з'їздах в Афінах, Римі, Каїрі [4, т. 15, с. 245—249], здійснювали археографічні та археологічні експедиції в Малу Азію, Сірію, Палестину, вели розкопки на території Константинополя та в інших містах. І все ж найважливіші матеріали були знайдені на Балканах. В коло інтересів Інституту входило вивчення історії слов'янських балканських народів. У результаті неодноразових експедицій у Болгарії були відкриті і описані численні археологічні, архітектурні і письмові пам'ятки слов'янського походження, зроблені важливі розкопки першої столиці Болгарського царства. Багато експедицій було організовано на Афон для дослідження рукописних багатств його монастирів і вивчення слов'янських рукописів. Досліджувались також Стара Сербія, Далмація, Македонія, Албанія.

До вивчення слов'янських земель Інститут залучав і південно-слов'янських учених. В 1899 р. була споряджена експедиція в Північно-Східну Болгарію з метою археологічної розвідки. В ній брали участь Ф. І. Успенський, професор (тобто вчитель) Варненської гімназії Карл Шкропіл (за походженням чех), професор Болгарської вищої школи В. Златарський і російський вчений М. Г. Попруженко. Експедиція визначила місце майбутніх розкопок давньої болгарської столиці — Пліски біля села Абоба [4, т. 6, вип. 2—3, с. 437—457]. При цьому К. Шкропіл привів вагомі докази на користь того, що столицю древніх болгар слід шукати біля Абоби. Самі розкопки проводились РАІК в 1899 і 1900 рр. під керівництвом Ф. І. Успенського і при активній участі К. Шкропіла [4, т. 7, вип. 2—3, с. 214]. Одержаний археологічний матеріал мав велике значення для вивчення не-

тільки болгарської старовини, а й історії всього Балканського півострова. Визначення місцезнаходження древньої резиденції болгарських ханів, тобто першої столиці Болгарії, а також розкриття особливостей життєвого укладу тодішнього болгарського населення було великим науковим досягненням РАІК. К. Шкропіл пізніше науково опрацював значну частину знайденого при розкопках матеріалу і опублікував відповідні повідомлення в «Івестиях РАІК» [4, т. 10].

Тривалий час співробітником Інституту був болгарський історик Г. Баласчев. Коли Ф. І. Успенський знайшов в Афоні важливе джерело до вивчення болгарської історії — «Житіє Марії Нової» (воно зберігалось у лаврі св. Лаврентія), — то доручив досліджувати знайдений список Г. Баласчеву. Болгарський історик порівняв зміст «Житія» з даними інших джерел і дійшов висновку про кордони держави Сімеона на південному сході Балканського півострова. Він більш аргументовано, ніж його попередники, датував «Житіє» періодом 934—967 рр., реконструював історію його створення, а також склав історичні і хронологічні коментарі, довів, що деякі терміни, які відносились раніше спеціалістами (Г. Іречекком, В. Златарським) до титулів, насправді є особистими власними іменами. Результати своїх досліджень Г. Баласчев опублікував у статті «Нові дані для історії греко-болгарських війн при Сімеоні» [4, т. 4, вип. 3, с. 189—220]. В 1899 р. Г. Баласчев провів наукові дослідження в деяких районах Македонії і Албанії. Під час своєї поїздки в Ельбасан він вивчив римську *Via Egnatia* [4, т. 6, вип. 2—3, с. 457—470].

Зв'язок РАІК з молодією болгарською історичною наукою виражався і в інших формах. Так, матеріали, знайдені при розкопках Пліски, після їх опрацювання Інститутом були передані у розпорядження Міністерства народної освіти Болгарії і повинні були надійти в Болгарський Національний музей у Софії [6].

У свою чергу, болгарські вчені надавали допомогу співробітникам РАІК у пошуках рукописів і вивченні пам'яток старовини на території Болгарії. Так, у 1896 р. Ф. І. Успенський знайшов у Національній бібліотеці в Софії список Синодика царя Бориса (XIV ст.). Учений зняв в нього факсиміле і доручив досліджувати його М. Г. Попруженку, на той час магістру Новоросійського університету [4, т. 5].

Дещо інший характер носило співробітництво РАІК з сербськими вченими. Якщо в Болгарії Інститут організував три великі експедиції, проводив там тривалі розкопки і т. д., то на території Сербії — лише одну експедицію, яка в 1908 р. досліджувала історичні місця Старої Сербії, але результати її були дуже скромними [4, т. 14, вип. 2—3, с. 171—180]. Турецький уряд взагалі вкрай неохоче давав дозвіл на відвідання іноземцями турецьких володінь на Балканах.

Незважаючи на це, вчені Сербського королівства активно співробітничали з Інститутом, читали на його засіданнях рефе-

рати. Так, у 1896 р. сербський представник у Туреччині Владан Георгієвич зробив повідомлення «Про школи в Греції і Сербії під турецьким володінням» [3, т. 6, № 5, с. 442—444]. В 1899—1900 рр. в РАІК працювали серби Ст. Новакович, І. Радонич, Ст. Станоевич. На засіданні 10 травня 1899 р. І. Радонич повідомив про результати своїх досліджень політичних відносин далматинських міст з Візантією в Х ст. [4, т. 6, с. 408—417]. Зупинившись на історії цих міст до приходу сюди слов'ян, І. Радонич докладно охарактеризував джерельну базу, відзначивши її бідність, а також зупинився на сучасній літературі з цього питання. Основну увагу він звернув на критику концепцій хорватського історика Ф. Рачкого, який стверджував, що на початку Х ст. візантійський вплив на далматинські міста був припинений хорватським королем, і міста Далмації підкорились Хорватії. І. Радонич вважає це твердження недоведеним. Приводячи ряд свідчень джерел і власних логічних доказів, сербський історик доходить висновку, що далматинські приморські міста протягом усього Х ст. визнавали владу візантійських імператорів, що визнавав її також хорватський король і що в кінці Х ст. хорвати, правда, припинили зв'язки з Візантією, яка в першій чверті XI ст. знову підкорилась їй, між тим як на східному побережжі Адриатики утвердилась Венеція.

На жаль, інших досліджень з цього питання у виданнях РАІК не з'являлось.

Почесний член Інституту Ст. Новакович в 1899 р. зачитав повідомлення про середньовічні міста в Західній Європі і на Балканському півострові [4, т. 6, с. 398—401]. Вказавши на важливу роль міст в соціальному і політичному житті народів, доповідач детально простежив процес розвитку міського самоуправління і дійшов висновку, що сербські міста в середні віки не мали привілеїв, подібних до привілеїв міст Західної Європи, що турецьке завоювання поставило міста Сербії в повну залежність від завойовників, ізолювало від політичного та національного життя народу і позбавило важливої ролі в боротьбі за національне визволення.

Друге повідомлення Ст. Новаковича, зроблене на засіданні РАІК в 1900 р. [4, т. 7, вип. 2—3, с. 213—214], торкалось впливу Візантії V—IX ст. на культуру слов'ян. Докладно зупинившись на цьому питанні, доповідач розглядав і проблему інших впливів — католицизму, мусульманства. Для середньовічної культури слов'ян, на думку автора, характерним є вирішальний вплив релігії, а в новий час над релігійним почуттям бере верх почуття націоналізму. Звідси — основна увага до мови і поява нової національної культури. Але слов'янська культура, з точки зору Ст. Новаковича, перебуває ще на стадії «трансформації»: часто поряд з новими у балканських народів проявляються і середньовічні форми культури.

Починаючи з 1904 р., в особистій кореспонденції вчених і в південнослов'янській пресі почало обговорюватись питання про

спільну роботу слов'янських учених і РАІК. Організувати таке співробітництво міг спеціальний відділ Інституту, який би повинен був допомагати сербським і болгарським ученим і взагалі керувати їхньою діяльністю. Ініціатива південнослов'янських учених була зустрінута схвально, і в 1910 р. в спеціальній записці на ім'я російського міністра народної освіти Ф. Успенський запропонував проект організації співробітництва РАІК з ученими південних слов'янських країн. Це дуже цікавий документ з історії наукових зв'язків. У ньому підкреслюється значення вивчення Балканського півострова для російської науки, зазначається, що якраз у цьому районі «знайдений перший пам'ятник слов'янської мови і писемності, а саме — напис Самуїла від 922 р. ...проведені розкопки, які відкрили першу столицю Болгарського царства ...найдена дуже важлива пам'ятка візантійської художньої діяльності, а саме мозаїки в церкві св. Димитрія Солунського ... відкриті і описані численні археологічні пам'ятники і, між іншим, — знаменита Сербська Лавра Дечани, що грала в Старій Сербії роль нашої Сергіївської Лаври». Далі Ф. І. Успенський писав: «Природний нахил діяльності Інституту ...знаходиться в європейських частинах Турецької імперії і в слов'янських країнах». Директор РАІК закликав «відкрито визнати важливі наукові потреби, що ставлять перед Інститутом Балканський півострів і південнослов'янські вчені, і відповідно до цього розглянути програму його діяльності», оскільки цьому закладу «дуже важливо встановити зв'язок і певне співвідношення між метою, яку ставлять перед собою місцеві вчені Балканського півострова, і завданнями Інституту, не кажучи вже про можливу перспективу централізації і керівництва археологічними заняттями», і тому «було би доцільним і своєчасним направити частину наукової діяльності Інституту в ту сторону, яка б відповідала висловленим з боку слов'ян побажанням» [4, т. 16, с. 366—367].

Ф. І. Успенський запропонував створити при РАІК «відділення доісторичної давнини», керівництво яким здійснював би комітет у складі російських, болгарських і сербських вчених (по два від кожної країни). Комітет визначав би мету і напрям досліджень, координував роботу на місцях під загальним керівництвом РАІК, а один із представників кожної країни носив би звання секретаря і назначався б своїм урядом. Результати праці відділення передбачалось публікувати в «Известиях РАІК» російською, болгарською і сербською мовами.

Оскільки спільна діяльність слов'янських учених повинна була проходити в турецьких областях, рекомендувалось залучити також представників від Туреччини: таким чином, усувались би приводи до недовір'я з боку цієї держави.

Проект Ф. І. Успенського був схвалений російським урядом, який в 1910 р. виділив субсидію в розмірі 3 тис. крб. золотом на витрати «по спільному з південнослов'янськими вченими дослідженню Балканського півострова» [4, т. 16, с. 369]. Сербський

уряд зі згоди Сербської Королівської академії наук дозволив сербським археологам брати участь в Археологічній комісії по вивченню Балканського півострова при РАІК і виділив субсидію в 5 тис. динарів щорічно [4, т. 16, с. 369].

У лютому 1911 р. в Константинополь були скликані представники Сербії, Болгарії і Росії для вироблення плану майбутніх досліджень. Від Сербії приїхав академік Стеванович і директор національного музею в Белграді М. Васич. Болгарський уряд прислав проф. Софійського університету Г. Кацарова, директора Народного музею Б. Філова і викладача Варненської гімназії К. Шкропіла. З російської сторони був запрошений завідуючий Київським музеєм мистецтв старовини В. В. Хвойка. В нараді брали участь, звичайно, директор і секретарі РАІК.

Сербський уряд прийняв розроблене на зустрічі положення про доісторичне відділення при РАІК, сербським секретарем був назначений М. Васич. Влітку 1911 р. він почав виконувати схвалену директором РАІК програму досліджень. Сербський учений здійснив розкопки доісторичного поселення в містечку Вінчі (20 км від Белграда), результати яких мали великий науковий інтерес. Болгарські вчені до робіт не приступили. Однак доісторичному відділенню не вдалось розгорнути свою діяльність. Незабаром почалась війна на Балканах, а потім і світова війна, яка поклала кінець існуванню Інституту.

У жовтні 1914 р., після вступу Туреччини в світову війну, турецький уряд в ультимативній формі запропонував російському посольству і співробітникам Інституту негайно покинути Константинополь. У турецькій столиці залишилось все майно РАІК: наукові матеріали, колекції, бібліотека, яка налічувала на той час 25 тис. томів, серед яких багато таких, що мали велику цінність. У середині грудня 1914 р. стало відомо, що турецькі чиновники вивезли все майно Інституту в Турецький музей. Італійському послу вдалось добитись складення опису всього реквізованого майна, включаючи цінний археологічний матеріал, в тому числі рідкісні зразки балканського і близькосхідного мистецтва [1, т. 2, с. 7].

До нас дійшло лише 16 томів праць, які становлять плоди творчості Інституту, цінні зразки російської і слов'янської історичної думки останніх років ХІХ — початку ХХ ст. Збереглись і матеріали про плодотворне співробітництво між російськими і південнослов'янськими вченими того часу.

У період існування Інституту його роботою цікавились учені Росії та інших країн. Огляди його діяльності, рецензії на «Известия» і окремі праці співробітників поміщав журнал «Византийский Временник», про РАІК писали «Известия Академии наук», «Исторический Вестник», «Русская мысль» та інші журнали. Діяльність Інституту неодноразово характеризував один із найбільших німецьких візантистів К. Крумбахер у відомому журналі «Byzantinische Zeitschrift», про неї писав «Вісник Чеської Академії наук і мистецтв» [19, № 5, с. 202—232, № 6, с. 261—

290], сербський археологічний журнал «Старинар» [8, св. 1] та ін. В наш час діяльність РАІК практично не досліджується. А між тим вона становить яскраву сторінку не тільки історії російської науки, а й російсько-слов'янських наукових зв'язків.

Список літератури: 1. Библиографическая летопись, СПб., 1915. 2. Византийский Временник. СПб., 1894. 3. Известия императорской Академии наук. СПб., 1897. 4. Известия Русского археологического института в Константинополе. София, 1899—1912. 5. Попруженко М. Г. Сидоник царя Бориса. — «Известия русского археологического института в Константинополе», т. 5. Одесса, 1900. 6. Попруженко М. Г. Мемориалы для болгарских древностей Абоба—Плиска. София 1905. — Журнал Министерства Народного просвещения», СПб., 1907. 7. Труды X археологического съезда в Риге 1896 г. М., 1900. 8. «Старинар», Белград, 1907.

Краткое содержание

Рассматривается создание и деятельность Русского археологического института в Константинополе, его роль в изучении археологии, истории и культуры славянских стран Балканского полуострова, а также плодотворное сотрудничество на этой почве между русскими и южнославянскими учеными.

*А. В. КРЮКОВ, ст. викл.,
Івано-Франківський педінститут*

ІСТОРІЯ ПОЛЬЩІ В СПАДЩИНІ І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО

Ізмаїлу Івановичу Срезневському (1812—1880) належить видатна роль у становленні і розвитку вітчизняного слов'янознавства, дослідженні зарубіжних слов'янських народів, в популяризації в Росії історії і культури зарубіжних слов'ян, багатьох видатних представників суспільної думки, науки і літератури, в розвитку міжслов'янських наукових взаємин. Певне місце в спадщині визначного вітчизняного славіста посідає Польща. Однак матеріали цієї частини славістичної спадщини Срезневського до цього часу практично не були предметом вивчення. Нам відомі лише статті сучасних дослідників ПНР Є. Кухарської, А. Наш, С. Роспонда [10, с. 9—49; 11, с. 97—147; 12, с. 147—205], в яких розглянуто тільки етнографічні і лінгвістичні спостереження російського вченого.

Срезневський почав знайомитись з історією Польщі, працюючи над фольклористичним та історичним збірником «Запорожская старина» [Харків, 1833—1838]. В історичному нарисі, вміщеному у цьому виданні, він серед використаних численних праць вітчизняних, німецьких, французьких авторів називає «Історію Сігізмунда III» Ю. У. Немцовича, «Історію держави

польської» М. Несецького, праці з історії Польщі П. Любенського. Вперше Срезневський познайомився з польським народом, представниками його науки і культури, подорожуючи по землях зарубіжних слов'ян у 1839—1842 рр. В липні 1840 р. він ознайомився з польською Сілезією, вивчав побут населення, місцеві діалекти, записував пам'ятники усної народної творчості [4]. Срезневський відзначив «жахливу бідність» місцевих селян, осудливо писав про намагання німецької влади «усіма засобами придушити слов'янство» [8, с. 132—133]. В серпні 1842 р. Срезневський побував у Кракові, Бреславі (Вроцлаві), Варшаві.

Незважаючи на короткочасне (близько 5 тижнів) перебування в Польщі, Срезневський зробив вагомий внесок у вивчення польської мови і особливо західних етнографічних кордонів поляків. Сучасні дослідники ПНР наголошують на політичній актуальності праць ученого в світлі спроб реваншистських західних кіл підняти так звану проблему кордонів, особливо його висновків про те, що землі в районі Одера, Нейсе, Вроцлава з давніх давен заселені поляками, і тривала німецька колонізація не знищила польських звичаїв і мови місцевого населення [12, с. 101, 13, с. 159—161]. Свої погляди щодо етнографічних кордонів поляків вчений аргументовано доводив, пролагував і пізніше, в 50-х—60-х роках, у своїх лекційних курсах [3, оп. 1, спр. 774, арк. 206—207].

Під час подорожі по землях зарубіжних слов'ян Срезневський надрукував у варшавській газеті «Денница» два огляди польської літератури: «Суждение о польской литературе в чешском журнале» і «Польская литература» [5, № 8, с. 197—108, № 19, с. 240—241]. З 1852 по 1863 рр. у редактованих ним «Известиях Академии наук по отделению русского языка и словесности» він вміщує рецензії на деякі польські наукові видання і художні твори. Питома вага публікацій російського вченого на книги польських авторів досить значна. За підрахунками радянської дослідниці М. Ю. Досталь, вони становлять 6,4% від загальної кількості рецензій [6, с. 82]. Власне названими оглядами, рецензіями і листами до матері [8], які містять його етнографічні і лінгвістичні спостереження, вичерпується опублікована спадщина Срезневського про Польщу.

Значно більше матеріалів з цієї проблеми знаходимо в лекційних курсах Срезневського, які він читав у Харківському і Петербурзькому університетах та Головному педагогічному інституті в Петербурзі. Ці матеріали до нашого часу не привертали увагу дослідників, між тим вони становлять значний інтерес. Адже Срезневський був першим ученим в Росії, який в своїх лекціях намагався дати послідовний і систематичний огляд історії, філології, етнографії, фольклору всіх зарубіжних слов'янських народів взагалі і польського народу зокрема.

Лекційні курси Срезневського, в яких представлена Польща, збереглися у більш-менш повних і фрагментарних записах самого вченого або в записах лекцій його студентів (зокрема сту-

дента М. О. Добролюбова). Це почергові записи студентів Головного педагогічного інституту 1853—1856 рр. курсу «Історія і література слов'янських нарід» [3, оп. 1, спр. 774]; уривки лекцій 50-х років самого лектора «Про нарідчя сербське, чеське і польське» [3, оп. 1, спр. 802]; записи лекцій 50-х років студента М. О. Добролюбова «Історія чеської і польської літератури», «Лекції з слов'янських нарід» [2, № 127 і № 124]; «Курс історії літератури слов'янських нарід» в записах 1859—1860 рр. студента другого курсу університету Б. Синельникова [3, оп. 3, спр. 1404]; уривки складеного у 60-х роках за лекціями вченого «Огляду літератури західних слов'ян» [3, оп. 1, спр. 614]; курс 70-х років «Читання з історії слов'янської мови і її нарідч» [3, оп. 1, спр. 785]. Крім цього, Срезневський торкався окремих питань проблеми у літографованому курсі 60-х років «Слов'янська старовина» [1]; картографованому курсі 70-х років «Енциклопедичне введення у слов'янську філологію» (1877 р.); єдиній опублікованій його сином Всеволодом Срезневським лекції з слов'янознавства «Вступна лекція І. І. Срезневського до курсу історії та літератури слов'янських нарід» [10].

З самого початку викладання слов'янознавства Срезневський накреслив широке коло питань, які він вважав за доцільне подати на лекціях студентам. В листі до В. Ганки 1 грудня 1842 р. він писав, що буде викладати «Історію, географію, побут, розвиток мов, народну словесність, літературу» зарубіжних слов'ян [9, с. 1025]. Такий всебічний підхід з акцентом на ті чи інші з названих предметів у різні періоди творчої діяльності, був характерний для лекційних курсів вченого протягом усього його життя. В межах однієї статті немає можливості проаналізувати зміст усього матеріалу лекцій Срезневського, тому обмежимося лише головними питаннями історії і культури Польщі. Зауважимо, що лекційні курси Срезневського з тих чи інших питань історії Польщі в різні роки і в різних записах відрізняються обсягом матеріалу, хоча головний зміст залишається той же. Тому ми вибрали проблемний огляд матеріалів лекційних курсів вченого.

Виступаючи в Росії як першопроходець у вивченні слов'янознавства, Срезневський намагався виробити свою періодизацію історії слов'янських народів. Він пропонував поділити її на 4 періоди. Перший (до IX ст.) — розглядався ним як період панування родових відносин; другий (IX—XI ст.) — як час утворення слов'янських держав; третій (XI—XV ст.) — характеризувався ним як розвиток удільної системи і політичного піднесення слов'янських держав; четвертий він ділив на дві частини: перша (XVI — середина XVIII ст.) — часи падіння політичної самостійності західних і південних слов'ян, друга (XVIII — середина XIX ст.) — час піднесення Росії, поява національної свідомості слов'ян і розвиток їх взаємин [1, арк. 2—3; 2, оп. 3, спр. 1404, арк. 4—7]. Хоча запропонована вченим

періодизація певною мірою збігається з існуючим поділом на раннє середньовіччя, розвинутий феодалізм, його кризи і розвиток капіталізму, сам Срезневський був далекий від такого розуміння свого поділу, оскільки він клав у його основу історико-культурні процеси (політична історія і розвиток «освіченості») слов'ян, а соціально-економічний розвиток взагалі не брався ним до уваги. Позитивним у його трактуванні найдавніших часів слов'янської історії було те, що вчений, спираючись на численні джерела, переконливо доводив, що слов'янські народи є аборигенами в Європі, в основному правильно визначав їх етнографічні кордони, підкреслював значну роль слов'ян в політичній і культурній історії континенту [1, арк. 3—13; 2, № 124, арк. 20].

Срезневський відзначав недостатню вивченість найдавніших часів польського народу. Розглядаючи польські легенди про початок національної державності, він брав під сумнів достовірність легенд про Крока і заснування Кракова і вірогіднішою вважав легенду, за якою засновником першої князівської династії став селянин П'яст. В цілому ж, заключаючи учений, незважаючи на «затемненість літописів», суперечливість легенд «давність окремого існування польського народу не викликає сумнівів». Далі лектор стисло викладав за князюваннями політичну історію Польщі (Мешко I, Болеслав I, Казимир I), відзначав, що за їхніх часів була створена сильна держава «на південь — до гір Карпатських, на заході — до Сани і Ельби, на півночі — до Балтійського моря, на сході — до Західного Бугу і Волині» [1 арк. 22—23; 3, оп. 1, спр. 774, арк. 207—208; 2, № 127, арк. 36—37].

Срезневський не міг розібратися в усьому комплексі соціально-економічних причин феодальної роздрібленості. Її виникнення він пояснював лише бажанням феодалів зміцнити свою особисту владу, збільшити власні привілеї. Оцінюючи причини феодальної роздрібленості тільки суб'єктивними факторами, лектор акцентував увагу лише на негативних її наслідках: воєнному послабленні Польщі і посиленні в XII—XIII ст. тиску німців на польські землі. При цьому, підкреслював учений, найбільшої колонізації зазнали поляки після 1812 р., «коли пруський уряд зайнявся цим з особливою настирністю і неухильно домагався однієї мети — повного онімечення краю» [3, оп. 1, спр. 785, арк. 62—63].

Передумови утворення польської централізованої держави Срезневським у лекційних курсах не розглядалися. Успіхи ж централізації, як і досягнення і невдачі в політичній історії країни, лектор був схильний пов'язувати з діяльністю тих чи інших державних діячів. Зокрема, він перебільшував роль Казимира II (1138—1194) і Сігізмунда II (1520—1572), ідеалізував діяльність Стефана Баторія (1533—1586). Так, вимушені поступки останнього запорізьким козакам пояснювались лише мудрістю цього правителя. Наступні королі, за Срезневським, не

відзначались цим, при них посилились свавілля шляхти і магнатів, влада єзуїтів, спалахнула війна на Україні. Все це послабило Польщу і призвело до її поділів, внаслідок яких «польський народ втратив повністю свою самостійність». Тут же вчений обережно зазначав, що й інші держави спричинилися до послаблення Польщі та втрати нею «політичної самобутності» [3, оп. 1, спр. 774, арк. 209—210, 218, спр. 614, арк. 67—69]. На цьому закінчився огляд політичної історії польського народу.

Великими самостійними розділами в лекційних курсах Срезневського представлені польська мова, фольклор, література. Огляду кожного з них передував аналіз наукової літератури з даного предмета. Лектор говорив про нечисленність наукових праць, в яких би з належною глибиною висвітлювалась історія польської мови, звертав увагу слухачів на недосконалість досліджень М. Вишневецького, М. Шаховського, В. Мацієвського. Далі він давав свій історичний огляд виникнення і розвитку польської мови від XIII ст. до середини XIX ст., аналіз найдавніших грамот, літературних пам'яток XV—XVI ст. З XVII ст., продовжував автор, в основному утворилась літературна польська мова. Значну роль у цьому, на думку Срезневського, відіграли М. Рей, Л. Гурницький, Я. Кохановський. Найбільшого значення для її розвитку, підкреслював лектор, мали твори А. Міцкевича, поява якого «була тим самим, що поява у музиці Бетховена». Срезневський викладав свої думки щодо періодів розвитку польської мови, давав її фонетичний і морфологічний аналіз, пропонував такий поділ на головні наріччя: «власне польське, сілезьке, кошубське» [3, оп. 1, спр. 774, арк. 210—213, 228; спр. 785 арк. 67—70].

У розділі «Народна словесність поляків» Срезневський повідомляв про сучасні йому видання пам'яток усної народної творчості. Він окремо зупинявся на виданнях Войцицького, Голембовського, Ж. Паулі, В. Залеського, О. Кольберга, останнє справедливо ним характеризувалось як «краще видання пісень у Європі» [3, оп. 1, спр. 774, арк. 213—215].

Найбільш повно в лекційних курсах російського вченого представлена історія розвитку польської літератури. Після короткого огляду пам'яток польської писемності XIII—XIV ст. і першодруків лектор досить детально зупинився на розвитку літератури і освіти у «квітучому періоді» польської культури — XVI ст. Серед письменників того часу російський учений виділяв і подавав огляд творчості М. Рея, Я. Кохановського, С. Кльоновича, Ш. Шимоновича. Однак, підкреслював Срезневський, «народ не користувався плодами освіченості, і шляхта намагалась віддалити науку від народу» [2, № 127, арк. 37, 46—47]. Срезневський справедливо вказував на занепад польської культури в XVII ст. Причину він вбачав у діяльності єзуїтів, які захопили владу в університетах, зменшили кількість шкіл, насаджували релігійний фанатизм і латинську мову [3, оп. 1, спр. 614, арк. 50].

І. І. Срезневський правильно визначав хронологічні межі нового піднесення польської літератури — друга половина XVIII ст. «Першою особою, з якої починається новий період польської літератури, — на думку літератора, — є Станіслав Конарський, один з найвизначніших людей польської історії». Повідомивши студентам біографічні факти з життя Конарського, охарактеризувавши його вплив на польську літературу, російський учений підкреслював і роль цього діяча польської культури в створенні національного театру. Розглядаючи творчість одного з видатних представників польського відродження — Ігнатія Красіцького, Срезневський наголошував на таланті польського письменника і зазначав, що як байкаря «його можна поставити поруч з Криловим», а серед сатир виділяв гостру сатиру на духовенство «Монахомахію» [3, оп. 3, спр. 1404, арк. 109—113]. Найвища оцінка давалась в лекціях творінням «найгеніальнішого поета Адама Міцкевича». Аналіз його творів посідає значне місце в лекційних курсах. Цікавою є така порівняльна характеристика: «Міцкевич писав думи подібні до Рилеєвських» і висновок, що хоча польський поет здобув визнання за життя, «але попереду його чекає ще більша слава» [3, оп. 3, спр. 1404, арк. 123—124; 2, № 127, арк. 52—54].

Лекційні курси Срезневського містять певний огляд наукової літератури, головним чином історичної і філологічної. В них знаходимо стислі характеристики діяльності польських учених та окремих наукових праць М. Коперника, істориків Мацея з Мехова (1457—1523), Л. Гурницького (1527—1603), А. Моджевського (1503—1572) та ряду інших. Російський учений позитивно відгукнувся про «Хроніку польську, литовську, жмудську і всея Русі» М. Стрийковського, геральдичні праці Б. Папроцького. Семитомну «Історію польського народу» А. Нарушевича характеризував як одну з перших спроб створення узагальнюючої історії Польщі і ставив її в один ряд з історією М. Карамзіна [3, оп. 3, спр. 1404, арк. 115—120]. З сучасних йому вчених Срезневський на перше місце ставив Й. Лелевеля. Він казав: «Діяльність його величезна: тут праці в історії, географії, літератури, але особливо важливі історичні праці» [2, № 127, арк. 57].

З лекційних записів Срезневського можна зробити певні висновки. Насамперед на їх підставі можна визначити, що на матеріалах лекцій позначилося поправління суспільно-політичних поглядів ученого. Яскраво виражені елементи демократизму в його просвітительській ідеології 30—40-х рр. поступово зникають з переходом до буржуазного лібералізму. В лекціях ми вже не знайдемо зображення життя народних мас, співчутливого ставлення до них, уваги до «внутрішньої історії» народу. Розглядаючи історичний процес з ідеалістичних методологічних засад, учений нерідко помилково визначав причини тих чи інших суспільних явищ. Не завжди можна погодитися з його оцінками політичних діячів, а іноді й діячів культури, їх тво-

рів. Незважаючи на це, заслуга видатного славіста полягає в тому, що він уперше в Росії, викладаючи історію та історію культури польського народу, не тільки знайомив з ними студентів, популяризував діяльність видатних представників польської науки і культури, в тому числі й противників російського царизму (Мицкевича, Лелевеля), а й виступав як послідовний пропагандист дружби всіх слов'янських народів, у тому числі російського й польського. Разом з тим Срезневський був противником протиставлення слов'ян будь-яким іншим народам. Висміюючи в листі до В. Ганки слов'янофілів, він відносив себе до тих людей, які поважають надбання народу незважаючи на те, «чи воно російське, слов'янське, німецьке, англійське, чи хоча б китайське» [9, с. 1061]. Ці ж погляди він пропагував у своїх працях, лекційних курсах. Завдяки цьому роль Срезневського у розвитку слов'янознавства високо оцінена науковою громадкістю.

Список літератури: 1. Відділ рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, ф. 344. 2. Відділ рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, ф. 255. 3. Ленінградський відділ Архіву Академії наук СРСР, ф. 216. 4. Центральний державний архів літератури і мистецтва в Москві, ф. 436, оп. 1, од. зб. 16, арк. 1—6; оп. 2, од. зб. 4, арк. 4—5. 5. Денница, 1842, № 8, № 19. 6. *Досталь М. Ю.* Библиографические заметки И. И. Срезневского о книгах чешских и словацких ученых в «Известиях» отделения русского языка и словесности Академии наук. — «Советское славяноведение», 1975, № 2, с. 82. 7. Запорожская старина., ч. 2, кн. 3. Харьков, 1838. Вступление (без нумерації сторінок). 8. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель. 1839—1842. СПб., 1895. 9. *Францев В. А.* Материалы для истории славянской филологии. Варшава, 1905. 10. Журнал министерства народного просвещения, 1898, ч. 287, с. 110—133. 11. *Kucharska Eugenia.* I. I. Sriezniewski (1812—1880) i jego rękopis. — In: *Wies Śląska w 1840 r.* Wrocław, 1973. 12. *Nasz Agolf* Analiza realiów etnograficznych zawartych w relacje I. I. Sriezniewskiego o opolszczyźnie. — In: *Wies Śląska w 1840 r.* Wrocław, 1973. 13. *Rospond Stanisław I. I. Sriezniewski* jako autor rozprawy o narzeczach Śląskich. — In: *Wies Śląska w 1840 r.* Wrocław, 1973.

Краткое содержание

В статье раскрыта роль И. И. Срезневского как ученого, который в своих трудах и лекционных курсах дал более или менее состоятельное и систематическое изложение истории и культуры польского народа, популяризовал достижения видных польских ученых и писателей, положительно отзывался о многих общественных деятелях Польши.

ПИТАННЯ ДЕМОГРАФІЇ ПОЛЬЩІ ДОБИ ПІЗЬНОГО ФЕОДАЛІЗМУ В СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Початки історичної демографії в Польщі припадають на рубіж XIX—XX ст. Вони зв'язані з іменами дослідників А. Павінського, О. Яблоновського, Т. Корзона, Ю. Клечинського, Ф. Буяка, Г. Верцінського та ін. Міжвоєнний період мало додав до того, що було досягнуто польськими вченими в роботі історико-демографічних проблем до першої світової війни. Справжнього розвитку демографія минулого досягла в Польській Народній Республіці: за кількістю робіт і тематичним охопленням у цій галузі історичних знань польські вчені заслужено посідають чільне місце серед істориків соціалістичних країн і одне з провідних місць у світі. У ПНР сформувалася група дослідників — І. Гейшторова, Т. Ладогурський, В. Дзевульський, А. Щипйорський, С. Боровський та ін., — які спеціалізуються виключно на вивченні демографічної історії, чого, за дуже рідкими винятками, раніше не було. Успішна діяльність історикодемографів ПНР (стан її на кінець 60-х років оглядово охарактеризував А. Щипйорський [44, с. 65—76; 45, с. 3—13]) була спрямована значною мірою роботами В. Кулі [24, с. 407—478; 25, с. 23—110] і С. Гошовського [17, с. 137—198].

Помітне пожвавлення у висвітленні історії населення Польщі внесло спеціальне серійне видання «Демографічне минуле Польщі» («Przeszłość Demograficzna Polski»), яке виходить у Варшаві з 1967 р.; воно є органом Секції історичної демографії, створеної в 1964 р. при Комісії демографічних наук Польської Академії наук. Паралельно з цим виданням час від часу історикодемографічні дослідження публікуються в різних університетських та академічних наукових і регіональних збірниках.

Велике місце в науковому доробку історичної демографії Польщі займає доба пізнього феодалізму, головним чином XVII і XVIII ст.: саме в ті часи виникають і удосконалюються масові джерела про населення. Польські вчені добре усвідомлюють необхідність дослідження демографічних процесів пізнього феодалізму для поглибленого вивчення соціально-економічних, політичних і культурних проблем Польщі цього періоду.

У даній статті робиться спроба проаналізувати проблематику демографічних досліджень, присвячених Польщі XVII—XVIII ст., які були опубліковані починаючи з середини 60-х років. Основна увага приділяється статтям дев'ятитомника «Демографічне минуле Польщі», що добре віддзеркалюють стан висвітлення демографії Польщі доби пізнього феодалізму; цих статей налічується 34, належать вони перу 19 авторів (у всіх

же дев'яти томах надруковано 63 статті). Одночасно з цим виданням, тобто в 1967—1976 рр., у різних збірниках з'явилося близько 50 статей, в яких розкриваються проблеми демографії XVII—XVIII ст. Врешті вийшло в світ ґрунтовне дослідження — монографія І. Гейшторової «Вступ до старопольської демографії» [13], якій була дана висока оцінка в наукових колах [3, с. 187—190].

Тематика досліджень з історії населення в Польщі, як і в ряді інших країн, що мають багаторічні історикодемографічні традиції, в післявоєнний період зазнала значних змін, що особливо помітно у працях 60—70-х років. «Якщо раніше, — зазначає В. В. Самаркін, — дослідники звичайно обмежувалися вивченням чисельності населення і зміною її під впливом різних факторів (війни, епідемії), то тепер у центрі уваги — склад населення, його природний рух (народжуваність, смертність), шлюб, сім'я, вплив демографічних факторів на суспільний розвиток...; одночасно розробляється методика цих проблем» [4, с. 186].

Таке зміщення центру уваги щодо тематики не випадкове, воно зумовлене природним розвитком історичної науки, яка розширює коло своїх інтересів, усвідомленням великої ролі відтворення людини, сім'ї в історії суспільства, на що вказував ще Ф. Енгельс [1, с. 25—26].

При дослідженні демографічних проблем Польщі доби пізнього феодалізму було виявлено і залучено в науковий обіг велику кількість джерел [16, с. 3—70]. Статистичне освоєння даних цих джерел (а демографія в основі своїй — дисципліна статистична), використання їх матеріалів для максимально точного відображення минулого вимагає особливо критичного до них ставлення. Можна сказати, що вузловою проблемою польської історичної демографії є встановлення вірогідності джерел, визначення можливості їх використання в дослідницьких цілях.

Головна увага приділяється аналізу матеріалів поточного церковного обліку населення, який з початку XVII ст. вівся у Польщі відповідно до постанов Тридентського собору католицької церкви (середина XVI ст.). Справу обліку собор поклав в основному на приходських священників, вбачаючи в них один з дієвих важелів впливу католицизму на прихожан і боротьби проти реформації. Державні органи Речі Посполитої до кінця XVIII ст. подібних за змістом джерел не вели.

Серед документів церковної статистики чільне місце посідають приходські метричні книги шлюбів, хрещень і поховань, заповнені відомостями, без яких неможливо досліджувати питання чисельного і якісного складу сім'ї і домогосподарства, природного руху, вікової і статевої структури населення тощо [26, с. 299—304]. Ще на початку XX ст. польські дослідники (Ф. Буяк, Г. Верцінський, З. Дашинська-Голінська та ін.) використовували ці книги. Однак переважна більшість метричних

книг відноситься до другої половини XVIII ст., регіональна репрезентативність їх дуже нерівномірна, що спричиняє різкі диспропорції щодо окремих земель у висвітленні проблем, тематично пов'язаних зі змістом метричних книг [18, с. 3—20]. Крім цього, опрацювання метричної книги — процес надзвичайно трудомісткий, що гальмує використання цього джерела. Досить сказати, що складена на основі метричних книг 1726—1865 рр. робота картотека жителів кількох сіл в одному приході біля Пулав налічує близько 16 тис. одиниць і охоплює 6140 народжень, 1392 шлюби і 4636 поховань [9, с. 82].

Праці польських істориків (правда, таких досліджень поки що небагато) переконливо доводять, що метричним книгам властива неповнота вміщеної в них інформації, численні пропуски у записах прихожан, причому неповнота неоднакова для окремих видів книг, яка до того ж має територіальні особливості. Відсутність ефективного контролю за діяльністю приходського духовенства, без сумніву, негативно позначалася на якості змісту метричних книг.

Для в'яснення питання про вірогідність відомостей цього джерела особливу цінність становлять дві статті Я. Ковальчик, — як методикою опрацювання метричних матеріалів, так і кінцевими результатами, що виходять далеко за межі охопленої авторкою території. Я. Ковальчик визначила, зокрема, що в селі Серніки на Люблінщині в 1697—1865 рр. не було записано в книги 0,6% всіх шлюбів, 9,5% — хрещень, а в 1721—1865 рр. — 27,8% всіх поховань [23, с. 63—114]. За її даними, з часом метрична реєстрація ставала досконалішою: найбільш імовірні пропуски в записах шлюбів в 1701—1740 рр. становили 9,5%, в 1741—1780 рр. — 5,4%, в 1781—1820 рр. — 2,4%, хрещень відповідно — 20,5%, 13,8%, 11,7%, а поховань — 54,8%, 32,6% і 11,3% [22, с. 277—292]. Отже, найкраще велися книги шлюбів, найгірше — книги поховань, — такого висновку доходить Я. Ковальчик, він підтверджується й іншими дослідниками. Поліпшення метричного обліку у XVIII ст. на прикладі села Лукува на Люблінщині відзначає і З. Суловський [43, с. 65].

Ступінь вірогідності приходських книг віднедавна встановлюється і за допомогою критеріїв, що на них з польських істориків вперше вказала І. Гейшторова, яка в цьому питанні значною мірою спирається на післявоєнні досягнення французьких істориків-демографів. До середини XIX ст. і навіть пізніше, зазначає І. Гейшторова, тобто в часи необмеженої народжуваності, в кількарічних перетинах співвідношення між кількістю народжень і шлюбів (так званий коефіцієнт плідності) становило близько 5:1 (не нижче 4:1), а коефіцієнти природного руху населення були приблизно такі: народжуваності—40—50‰, смертності — 30—40‰, приросту — 10‰, шлюбності — 8—10‰ (мають на увазі нормальні роки — без затяжних війн і масових стихійних лих). І. Гейшторова вважає, що тільки тоді, коли матеріал метричних книг хоч би наближено відповідає цим по-

казникам, ним можна користуватись без істотних поправок у статистичних цілях [11, с. 557—603; 13, с. 241—257].

Зауваження І. Гейшторової без сумніву суттєве, але, на нашу думку, його не слід сприймати беззастережно, оскільки дослідниця розглядає добу феодалізму як ніби однорідний в демографічному відношенні час, з незмінними в цілому коефіцієнтами природного руху населення. А між тим і в нормальні роки напевно мали місце помітні коливання (і не короткотривалі!) цих коефіцієнтів. До речі, раніше в одній зі своїх статей І. Гейшторова визнавала можливість таких коливань, зокрема в 80-х роках XVIII ст., коли не виключений був спад смертності, а значить — і прискорене зростання чисельності населення [10, с. 103—121].

Проблема вірогідності актуальна і для інших видів джерел, однак вирішується вона лише стосовно деяких з них. Час не пощадив книг обліку душ (*libri status animarum*), що являли собою подомні переписи населення окремих приходів [27, с. 89—110]. Дотепер їх виявлено кілька, опубліковано всього три. Найраніша і найзмістовніша з надрукованих книг датована 1695 р.; вона охоплює містечко Добре Место та дев'ять сіл у Вармії і подає родинну, соціальну, статеву і вікову характеристику жителів [32, с. 3—73]. Піддавши ретельному аналізу цю книгу, С. Боровський відзначив виняткову її цінність і достовірність. Слід підкреслити, що аналіз С. Боровським проведено на зразковому рівні, з широким використанням досягнень сучасної демографічної науки, її математичних методів [6, с. 125—198]. Високо оцінив цю книгу і Я. Пшерацький [41, с. 241—258].

Польськими ученими зроблено спробу у джерелознавчому аспекті оцінити і статистику візитацій — актів обстежень у XVIII ст. церковним керівництвом стану приходів [30, с. 3—46]. Розглянувши візитаційні відомості у світлі теорії ймовірності, Е. Фільрозе вважає їх в основному достовірними [48, с. 47—52]. Нам здається, що з цим висновком погодитись не можна, бо він ґрунтується тільки на формально-математичному підході до джерела. В дійсності ж візитації часто-густо насичені неймовірними, з огляду на конкретні демографічні умови приходів, цифрами, і недарма жоден з польських істориків не посилається на них як на надійне джерело.

Дослідники часто використовують також державні переписи населення, однак джерелознавчо опрацьовують їх дуже рідко. В літературі, яка вийшла з середини 60-х років, можна назвати кілька серйозних спроб критичного ставлення до цих переписів. Так, доведено, що перепис 1764 р. — найповніший у другій половині XVIII ст. облік єврейського населення, але і в ньому не враховано принаймні 22% осіб цієї етнічної групи [35, с. 135—154]; визначено також, що пруська статистика 1787 р. по Сілезії не охопила близько 5% усього населення, в той час як попередні і найближчі наступні пруські переписи мали в кілька разів більші пропуски [33, с. 7; 34, с. 51—56].

Для висвітлення історії населення Польщі доби пізнього феодалізму корисні й інші документальні матеріали. В науковий обіг потрапляють тільки деякі з них, головним чином, перший в Речі Посполитій загальнодержавний перепис населення 1789 р. Дослідники переконливо довели недостовірність цифрових даних цього джерела [19, с. 10, 51—54; 42, с. 53—116; 2, с. 92—103].

Джерела, які лише тепер увійшли в поле зору дослідників, можна поділити на дві групи. До першої належать ті з них, що стали відомі порівняно недавно; це списки причасників, донесення єпископів і папських нунцій у римську курію про стан епархій [29, с. 29—62]. Другу групу становлять джерела, знані порівняно давно, — здебільшого епархіальні (діоцезні) переписи населення XVIII ст. [28, с. 21—60; 31, с. 67—94], приходські списки, які велися в Речі Посполитій в 1790—1792 рр. відповідно до постанови чотирирічного сейму. Ці списки являли собою докладний перелік жителів по хатах із зазначенням родинних зв'язків, статі і віку та соціальної приналежності (паралельно з ними обов'язково складалися виписки з метричних книг про стан природного руху населення). На жаль, приходських списків залишилося мало, майже всі вони загинули в 1944 р. у Варшаві. Ніхто з польських істориків, крім В. Обраняка [37, с. 109—117], спеціально не вивчав матеріал цього джерела, якому, правда, теж бракує точності [33, с. 15].

Дивує майже повне ігнорування дослідниками поголовних реєстрів 60-х і 70-х років XVII ст., які при властивих їм недоліках містять цінну інформацію про соціальний склад населення польських земель, що входили в Річ Посполиту. Ю. Ключинський наприкінці минулого століття підкреслював демографічне значення поголовних реєстрів [21, с. 240—262]. До цього часу уважно вивчав їх тільки Є. Топольський [46, с. 309—349]. Польські історики недооцінюють і реєстри димів XVII—XVIII ст. Правда, на відміну від усіх названих джерел реєстри димів безпосереднього відношення до демографії не мають, але нехтувати ними не слід: як правило, обчислювати населення Польщі в XVII—XVIII ст. можна лише спираючись на них. У свій час З. Гульдон вказав на важливість реєстрів димів 1629 р. [14, с. 43—52], однак послідовників у нього не виявилось.

Таким чином, джерельна база демографії Польщі доби пізнього феодалізму досить широка. На порядку денному й далі стоїть необхідність всебічного аналізу існуючих документів, висвітлення їх вірогідності і можливості використання.

У кожному дослідженні, зіставляючи матеріал різних джерел, історики ПНР відтворюють демографічні процеси, ставлять і вирішують конкретні проблеми.

На сучасному етапі розвитку історичної демографії Польщі головна увага приділяється вивченню процесів, які відбувалися в межах невеликих територіальних одиниць — приходів, що зумовлено характером джерел та слабкою розробленістю багатьох питань. Мікродемографія, назважаючи на її вибіркового

характер, має свої безсумнівні переваги, оскільки вона створює передумови для адекватного в майбутньому відображення історії населення по країні в цілому. До помітних її здобутків відносяться праці Я. Ковальчик [22, с. 277—292; 23, с. 63—114], С. Боровського [5, с. 95—115; 6, с. 125—198], Е. Бродницької [7, т. 2, с. 177—215; т. 3, с. 179—202], Я. Гаврисякової [9, с. 81—123], К. Міка [36, с. 119—138], В. Обраняка [37, с. 109—117], Е. Пясецького [38, с. 219—248; 39, с. 69—80; 40, с. 249—282] та ін. З'являються, хоча й рідко, розвідки, присвячені більшим територіальним комплексам — повітам, землям, цілим регіонам. До них належать змістовні статті В. Русінського [42, с. 53—116], К. Ю. Япчака [19, с. 3—55]. Т. Ладогурського [33, с. 5—16; 34, с. 53—107], З. Гульдона [15, с. 89—103], Р. Турчиновського і Ю. Кіселевича [47, с. 358—360]. З середини 60-х років тільки І. Гейшторовою зроблено спробу узагальнити і переосмислити досягнуте в дослідженні демографічного минулого Польщі XVI—XVIII ст. [12, с. 5—17].

Найбільш інтенсивно висвітлюється природний рух населення, відносно краще забезпечений джерелами, в першу чергу метричними записами. Як справедливо відзначила І. Гейшторова, в добу феодалізму, в періоди, коли не було масових епідемій, сильних і частих неврожаїв, затяжних війн і, отже, міграції були порівняно незначні (у великій мірі це стосується XVIII ст.), динаміка розвитку населення на певній території зумовлювалася передусім темпами натурального приросту; тому знання всіх чинників, зв'язаних з приростом, набирає особливого значення [13, с. 4—5]. Позитивною рисою ряду сучасних досліджень є те, що природний рух трактується в них широко: він не зводиться лише до коефіцієнтів народжуваності, смертності і шлюбності. До речі, ступінь достовірності цих даних для XVII і особливо XVIII ст. польські демографи в останній час намагаються встановлювати за допомогою значно повнішої статистики XIX ст., відповідно до пропозиції І. Гейшторової застосувати ретроспективний метод [11, с. 557—603; 13, с. 80].

Цінні спостереження зроблено у вивченні шлюбності. Особливий інтерес викликає стаття Е. Бродницької, заснована на унікальному матеріалі. Висовки її мають неабияке значення не тільки для приходу, про який розповідається у статті (друга половина XVIII ст.); ці висновки підтверджуються дослідженнями інших авторів. Авторка встановила середній вік вступу в шлюб осіб чоловічої і жіночої статей, причому довела, що у селах шлюб брали дещо раніше, ніж у містечку. На особливу увагу заслуговують визначені Е. Бродницькою проценти одної кількості зарозумілих (повторних) шлюбів у загальній їх кількості. Йй удалося також вивести середню тривалість шлюбів у приході (15—17 років [7, т. 2, с. 189; т. 3, с. 184, 187]). Відносна короткочасність і порівняно часта повторюваність шлюбів були, як підкреслює С. Боровський, наслідком насамперед високої смертності [6, с. 150].

Посилена увага приділяється і народжуваності. Правда, абсолютно повна картина її ще не створена, оскільки при визначенні частки мертвонароджень і не вписаних у книги живих народжень виникають, з огляду на стан джерел, непереборні поки що труднощі. З більш-менш повних і достовірних джерел виводяться коефіцієнти, які в основному відповідають закономірностям природного руху населення часів необмеженої народжуваності [33, с. 10; 36, с. 130—132; 7, т. 2, с. 202; 47, с. 358].

І шлюбність, і народжуваність польські історики намагаються досліджувати з урахуванням їх сезонних коливань протягом року, які в добу феодалізму мали певні особливості з огляду на релігійні вимоги та часовий розподіл польових робіт [13, с. 250—257; 6, с. 151—153].

Найгірше вівся облік смертності, що дуже ускладнює її аналіз. Виведені в ряді робіт показники смертності можна до певної міри вважати прийнятними [7, т. 2, с. 207; 6, с. 197; 47, с. 358]. Дуже високою смертність була серед дітей: у другій половині XVIII ст. з усіх похованих вікова група дітей до одного року становила до 20% і навіть більше, а діти до 14 років — близько 50% [7, т. 3, с. 201; 47, с. 360]. У той же період середній вік померлих осіб чоловічої статі в Веленському ключі досягав 27,2 роки, а жіночої статі — 22,2 роки [7, т. 3, с. 202]. Е. Бродницька показала, що з кожних п'яти дітей, які пересічно припадали на один шлюб, 2,37 вмирали в дитячому віці [7, т. 2, с. 192; т. 3, с. 189]. Р. Турчинському і Ю. Кіселевичу вдалося досить ґрунтовно висвітлити питання про причини смертності. Згідно з їхніми підрахунками, на Західному Помор'ї в 1778—1798 рр. було зареєстровано 246 086 поховань, з чого на «конвульсії і зубні болі дітей до одного року» припадало 14,7% на віспу — 10,8%, лихоманку — 8,3%, сухоти — 7,7%, на хвороби в похилому віці — 10,1% [47, с. 358—359]. Відмічено високу смертність від епідемії чуми в XVII ст.; так, з травня 1680 по січень 1681 р. в місті Клодзьку (Сілезія) від чуми померло близько 30% усіх жителів [8, с. 115—132].

У полі зору істориків знаходиться і склад населення. Коли йдеться про статеву структуру, то джерелами засвідчено в багатьох місцях кількісну перевагу чоловічої статі над жіночою [19, с. 34; 7, т. 2, с. 186]. Питання про те, є це наслідком неповного обліку жіночої половини населення чи віддзеркалення справжнього співвідношення обох статей в добу пізнього феодалізму, на сьогодні на науковий ґрунт ще не поставлено. У свій час було висунуто цікаву думку, що перевага чоловічої статі була характерна для слабо урбанізованих земель, розташованих на схід від лінії, що йде приблизно від Гданська на південний схід [6, с. 131; 35, с. 166—167].

Чимало уваги приділяється характеристиці вікового складу. В ряді робіт зазначено, що, виходячи з закономірних вікових пропорцій, в джерельні дані необхідно часто вносити поправки;

в першу чергу це стосується дітей так званої нульової групи — до одного року [6, с. 127; 13, с. 91—105].

Вивчається також соціально-професійна структура населення. Особливо цінними в цьому відношенні видаються статті В. Русінського [42, с. 53—116], К. Ю. Янчака [19, с. 3—55], С. Боровського [6, с. 125—198], В. Обраняка [37, с. 109—117] і М. Камлера [20, с. 149—183]. І все ж розробка цього питання знаходиться ще у початковій стадії. Коли йдеться про соціальну структуру по країні в цілому, то слід визнати, що в її вивченні польська історіографія й дотепер не зрушилася з показників, виведених Т. Корзоном майже століття тому. Значно більшої уваги вимагає дослідження професійного складу міського населення. Що ж до етнічного складу, то про нього в літературі зустрічаються тільки згадки, які ґрунтуються на віросповідних даних [31, с. 74].

Історики-демографи інколи займаються і визначенням загальної чисельності населення в межах певних адміністративних одиниць. Не задовольняючись даними джерел, які містять відповідний матеріал, вчені вносять у них корективи за допомогою більш реальних, ніж у цих джерелах, показників залюдненості середньостатистичної жилої будівлі. Наприклад, Т. Ладогурський довів, що державний прусський перепис 1796 р. не врахував по Северсько-Пілецькому округу (провінція Нова Сілезія) не менше 29—32% населення, оскільки, згідно з переписом, пересічно на дім припадало 4,72 особи, тоді як насправді — щонайменше 6,7—7 осіб [33, с. 8—9]. Заслугує на увагу й те, що кількість людності виводиться також шляхом ділення загальної відомої кількості народжень на прийнятний коефіцієнт народжуваності. Так підраховують чисельність жителів К. Мік щодо Кракова другої половини XVIII ст. [36, с. 130—135], Т. Ладогурський щодо Северсько-Пілецького округу 1799—1800 рр., причому отриманий Т. Ладогурським результат на 20—25% перевищує дані тогочасної, як виявилось, недосконалої прусської статистики [35, с. 11]. Динаміку чисельності населення Польщі в цілому в XVI—XVIII ст. зробила спробу простежити І. Гейшторова [12, с. 5—17].

Названими проблемами не обмежується коло інтересів дослідників у галузі демографії Польщі доби пізнього феодалізму. Перелічені проблеми є провідними лише на даний час. Характерна риса сучасної історіографії ПНР — це особлива увага до питань, які так чи інакше впливають зі змісту метричної статистики.

Перед польськими істориками стоять складні завдання. Дальшого поглибленого вивчення чекають всі питання, яким дотепер приділялась більша чи менша увага. На порядок денний ставиться і необхідність розробки таких питань, як історія сім'ї, населення домогосподарства, міграції, вплив соціально-економічних і політичних факторів на демографічні процеси тощо. Причому дослідження слід проводити ширше в хронологічному і

територіальному відношеннях: дотепер майже або дуже слабо демографічно «освоєні» XVI і XVII ст., білою плямою щодо всього періоду пізнього феодалізму лишаються Мазовія, Підляшшя, Куявія, Східне і Західне Помор'я, землі Королівської Пруссії на схід від Вісли. Врешті, настав час для монографічних узагальнень, для розробки методології та уніфікованої методики демографічних досліджень.

Список літератури: 1. *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21. 2. *Крикун Н. Г.* Население Правобережной Украины в 1789 г.—В кн.: Проблемы исторической демографии СССР. Таллин, 1977. 3. *Крикун Н. Г.* Рецензия на: *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. Warszawa, 1976. — «Вопросы истории», 1977, № 8. 4. *Самаркин В. В.* Историческая демография западноевропейского средневековья. — «Вопросы истории», 1977, № 2. 5. *Borowski S.* Procesy demograficzne w mikroregionie Czacz w latach 1598—1975. — In.: «Przeszłość Demograficzna Polski» (далі — PDP), Warszawa, t. 9, 1976. 6. *Borowski S.* Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy. — PDP, t. 8, 1975. 7. *Brodnicka E.* Ludność parafii Wielęń nad Notecią w drugiej połowie XVIII w. — PDP, t. 2, 1969; t. 3, 1970. 8. *Bulik H.* Przebieg i skutki epidemii dżumy w Kłodzku w 1680 r. — PDP, t. 4, 1971. 9. *Gawrysiak J.* Badania demograficzne w parafii Bochnicka Kościelna. — PDP, t. 8. 10. *Gieysztorowa I.* Badania demograficzne na podstawie metryk parafialnych. — «Kwartalnik Historii Kultury Materialnej» (далі — КНKM), Warszawa, 1962, zeszyt 1—2. 11. *Gieysztorowa I.* Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII—XVIII w. — КНKM, 1971, zeszyt 4. 12. *Gieysztorowa I.* Research into the Demographic History of Poland. A Provisional Summing — up. — «Acta Poloniae Historica», vol. 18. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968. 13. *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. Warszawa, 1976. 14. *Guldon Z.* Zaludnienie Polski w 1629 r. — «Zapiski Historyczne» (далі — ZH), Toruń, t. 33, 1968, zeszyt 4. 15. *Guldon Z.* Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII w. — ZH, t. 39, 1974, zeszyt 1. 16. *Guldon Z., Wajda K.* Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX w. Toruń, 1970. 17. *Hoszowski S.* Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X—XVIII w.)—«Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych» (далі—RDSG), Poznań, t. 13, 1951. 18. *Hoszowski S., Sułowski Z.* Ewidencja ruchu naturalnego ludności oparta na dawnych metrykach parafialnych. — PDP, t. 4. 19. *Janczak K. J.* Ludność powiatu szadkowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego. — PDP, t. 8. 20. *Kamler M.* Chłopi w dobrach szlachty wielkopolskiej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. — «Społeczeństwo Staropolskie». Warszawa, t. 1, 1976. 21. *Kleczyński J.* Poglówne generalne w Polsce i oparte na nim popisy Ludności. — «Rozprawy Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział historyczno-filozoficzny». Kraków, seria II, t. 5(30), 1894. 22. *Kowalczyk J.* Jeszcze o wartości źródłowej metryk parafii Serniki z lat 1697—1865. — PDP, t. 7, 1975. 23. *Kowalczyk J.* Wartość źródłowa metryk parafii Serniki (powiat Lubartów) z lat 1697—1865. — PDP, t. 3, 1970. 24. *Kula W.* Problemy i metody historii gospodarczej. Warszawa, 1963. 25. *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX w.). — RDSG, t. 13. 26. *Kumor B.* Jakim celom służyły księgi parafialne. — PDP, t. 7. 27. *Kumor B.* Księgi status animum w diecezjach polskich (do roku 1918). — PDP, t. 1, 1967. 28. *Kumor B.* Nieznane źródła do statystyki ludności diecezji krakowskiej w XVIII w. — PDP, t. 4. 29. *Kumor B.* Procesy informacyjne i relations status jako źródła do demografii. — PDP, t. 3. 30. *Kumor B.* Przedzoborowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne. — PDP, t. 2. 31. *Kumor B.* Spis ludności diecezji płockiej biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1776 r. — PDP, t. 9. 32. *Kumor B.* Spis ludności Dobrego Miasta z 1695 r. — PDP, t. 7. 33. *Ładogórski T.* Próba oceny rejestrów ludności okręgu siewiersko-pileckiego z lat 1787—1806. — PDP, t. 1. 34. *Ładogórski T.* Rozmieszczenie ludności i miast na Śląsku w końcu

XVIII w. — PDP, t. 2. 35. *Mahler R.* Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w. — PDP, t. 1. 36. *Mik K.* Ruch naturalny i rozwój zaludnienia Krakowa w drugiej połowie XVIII w. — PDP, t. 2. 37. *Obraniak W.* Sytuacja demograficzna komorników i czeladzi chłopskiej w Wieluńskiem w końcu XVIII w. — PDP, t. 2. 38. *Piasecki E.* Ludność parafii Bejsce w latach 1586—1967. — «Materiały i Prace Antropologiczne» (dalej — MPA). Warszawa, t. 79, 1970. 39. *Piasecki E.* Wiek nowożeńców urodzonych w latach 1751—1920 w parafii Bejsce, powiat Kazimierza Wielka, woj. kieleckie. — PDP, t. 8. 40. *Piasecki E., Welon Z.* Analiza wieku zmarłych w parafii bejskiej w dekadach 1741—1940. — MPA, t. 79. 41. *Przeracki J.* Parafia dobromiejska i jej ludność w świetle spisu z 1695 r. — «Komunikaty mazursko-warmińskie». Olsztyn, 1976, N. 2. 42. *Rusiński W.* Struktura osadnictwa i zaludnienia powiatu kaliskiego w 1789 r. — «Rocznik Kaliski». Poznań, t. 3, 1970. 43. *Sułowski Z.* O finansowej genezie polskie rejestracji zgonów. — PDP, t. 9. 44. *Szczypiorski A.* Problematyka badawcza polskiej demografii historycznej w 20-leciu PRL — osiągnięcia i zamierzenia. — «Studia demograficzne». Warszawa, 1967, N. 12. 45. *Szczypiorski A.* Demografia historyczna w 25-leciu PRL. — PDP, t. 5, 1972. 46. *Topolski J.* Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia. — In.: *Studia historica*. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. Warszawa, 1958. 47. *Turczynowski R., Kisielewicz J.* Analiza zgonów ludności Pomorza Zachodniego w latach 1778—1798. — «Przegląd lekarski». Warszawa, 1969, N. 14. 48. *Vielrose E.* Dokładność informacji demograficznych pochodzących z przed-rozbiorowych wizytacji kościelnych. — PDP, t. 2.

Краткое содержание

Статья посвящена характеристике вопросов демографии Польши эпохи позднего феодализма, разрабатываемых польскими историками со середины 60-х годов. Этот историографический период отмечен особым вниманием к проблематике, так или иначе связанной с содержанием метрических книг и отражающей прежде всего естественное движение населения. Говоря о достижениях историкодемографов ПНР, автор вместе с тем указывает на «узкие» места в освещении демографии Польши XVI—XVIII вв.

*О. С. БЕЙЛІС, проф.,
Львівський університет*

БОРОТЬБА БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ФАШИЗМУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Приєднання Болгарії до агресивного Троїстого пакту. Пограбування болгарського народного господарства гітлерівською Німеччиною. З початком другої світової війни болгарський монархо-фашистський уряд все тісніше зв'язувався з гітлерівською Німеччиною, яка відводила Болгарії значну роль у своїх планах загарбання Південно-Східної Європи. Болгарія була необхідна фашистській Німеччині як вигідний плацдарм для нападу на Грецію, Югославію і Радянський Союз, для агресії на Близькому Сході.

Уже з осені 1940 р. болгарські правителі розпочали переговори з представниками фашистської Німеччини про умови приєднання Болгарії до гітлерівського блоку. Зустрівшись у листопаді 1940 р. з Гітлером, цар Борис нагадав йому, що на Балканах він має вірного приятеля і просив не залишати його.

З початку 1941 р. фашистський уряд Б. Філова заявив про готовність підписати агресивний Троїстий пакт, відхиливши при цьому пропозицію СРСР про укладення договору про дружбу і взаємодопомогу.

1 березня 1941 р. у Відні було укладено угоду про приєднання Болгарії до фашистського блоку. Наступного дня гітлерівські війська розпочали окупацію країни. На відміну від Чехословаччини і Польщі, де окупанти знищили державний апарат і встановили свої окупаційні порядки, в Болгарії свою розбійницьку політику гітлерівці проводили за допомогою болгарського фашистського уряду, який став слухняним знаряддям у руках Гітлера. Фактичним господарем у країні став гітлерівський посланник у Софії. Всі найважливіші політичні і економічні питання могли вирішуватись лише з участю німецьких інструкторів, інспекторів та експертів.

Політичне й економічне закабалення Болгарії фашистською Німеччиною відбувалося при безпосередній підтримці великої болгарської буржуазії, яка віддала всю країну зі всіма її ресурсами, базами, аеродромами та портами у повне розпорядження гітлерівців.

У 1941—1944 рр. народне господарство Болгарії було повністю спрямоване на забезпечення потреб гітлерівської армії: утримання і фінансування німецько-фашистських військ, які розташувалися в Болгарії, обійшлося болгарському народу в 7,5 млрд. левів. Гітлерівська армія стала зняряддям жорстокого пограбування країни. Болгарський експорт у Німеччину став одним із засобів пограбування Болгарії, яка вивозила свої товари за безцінок або зовсім без оплати, в той час як на німецькі товари, що вивозилися до Болгарії, призначалися надзвичайно високі ціни. Оскільки болгарські товари експортувалися в кредит, німецька заборгованість Болгарії в червні 1944 р. становила близько 75 млрд. левів, а разом з іншими поборами, що їх брали з маленької країни гітлерівці, загальна сума боргу дорівнювала майже 350 млрд. левів.

Війна призвела до повного зруйнування народного господарства Болгарії. Через відсутність необхідної сировини були бездіяльними багато галузей промисловості. Велику кризу переживало сільське господарство. Значні земельні площі не оброблялися. Швидкими темпами йшов процес зруйнування продуктивних сил країни.

Болгарський народ з самого початку чинив опір гітлерівським окупантам. Активну боротьбу проти німецьких загарбників і болгарських монархо-фашистів розгорнула Болгарська робітничка партія (БРП), яка у своїй декларації від 6 березня 1941 р. закликала трудящих до рішучої боротьби проти окупантів та їхніх миролюбських посібників. У результаті активної діяльності партії зросло обурення народних мас злочинною політикою болгарських монархо-фашистів, що призвела до втрати Болгарією національної незалежності.

Влітку 1941 р. в країні розгорнувся масовий антифашистський рух, що став початком національно-визвольної боротьби болгарського народу.

Початок і перший етап збройної боротьби (червень 1941—1942 р.) Віроломний напад гітлерівської Німеччини на СРСР показав болгарському народу всю глибину загрози, що існувала для всіх миролюбних народів, зокрема для слов'янських, які стали жертвою расистської політики німецьких фашистів. Національна зрада правлячої верхівки на чолі з царем Борисом і реальна можливість втягнення Болгарії в війну проти Радянського Союзу створили сприятливі умови для згуртування переважної більшості народу в єдиний антигітлерівський і антифашистський Вітчизняний фронт. Для цього БРП необхідно було провести широку масово-агітаційну роботу, висунути конкретні завдання і лозунги, що були б сприйнятні масами. Вже 22 червня 1941 р. ЦК БРП звернувся з закликом до народу, в якому викрив розбійницький, грабіжницький характер війни, розв'язаної гітлерівцями. Партія висловлювала впевненість у перемозі Радянського Союзу, який веде справедливу війну, відстоюючи завоювання соціалізму. Партія висунула лозунг, під-

хоплений болгарськими трудящими: «Жодного зерна болгарської пшениці, жодного шматка хліба німецьким фашистам і окупантам! Жодного болгарина у їхнє розпорядження!»

24 червня Політбюро ЦК БРП, розглянувши питання про внутрішнє і міжнародне становище, взяло курс на підготовку болгарського народу до збройної боротьби. Це був початок етапу активної боротьби болгарського народу проти гітлерівської окупації і фашистської диктатури.

Для керівництва збройною боротьбою ЦК створив Центральну військову комісію і комісії при окружних комітетах партії.

Значну роль у пропаганді збройної боротьби і розгортанні масового антифашистського руху відіграла радіостанція «Христо Ботев», створена Закордонним бюро БРП на чолі з Г. Димитровим, і радіопередавач «Народен глас», який більшість своїх передач проводив на тій же хвилі, що й софійська радіостанція.

У роки війни нелегально виходила газета «Работническо дело», яку редагували видатні партійні діячі Трайчо Костов, Цола Драгойчева і Димитр Ганев. На сторінках газети ЦК давав вказівки, узагальнював досвід народно-визвольної боротьби, викривав зрадницьку політику уряду щодо болгарських сусідів — народів Югославії та Греції*.

У важких умовах підпілля партія ні на день не поривала зв'язків з масами. ЦК БРП закликав трудящих до організації бойових та саботажних груп, партизанських чет і загонів. Партія дала настанову: «Всіма засобами: саботажем, шкідництвом, вогнем і мечем перешкоджати гітлерівським агентам грабувати країну, зробити неможливим перебування німецьких фашистів в Болгарії і вигнати їх з країни разом з агентурою».

Перша збройна сутичка між болгарськими патріотами на чолі з першим болгарським партизаном Іваном Козаревим та гітлерівськими окупантами відбулася 26 червня 1941 р. в місцевості Струга (Пірінська область). В цей же день була організована перша партизанська група на чолі з членом ЦК БРП Н. Парапуновим, що діяла в районі Дупніци (тепер місто Станке-Димитров), в Батаку, де швидко виріс легендарний родопський загін, в Габрово, Пловдиві та інших містах. Одночасно виникали бойові групи в містах і селах у складі 2—5 чоловік, що лише за час з червня по листопад 1941 р. провели 69 акцій, а до кінця 1942 р. їх кількість збільшилась до 521.

Болгарські патріоти підпалювали склади, розбирали залізничні шляхи, псували устаткування на заводах і фабриках, організовували напади на поліцаїв, фашистів, на концентраційні табори тощо. Внаслідок саботажу на підприємствах у деяких

* Після капітуляції королівських армій Греції і Югославії перед гітлерівською Німеччиною (весна 1941 р.) Болгарія зі згоди Гітлера окупувала Фракію, Македонію і значну частину Сербії.

важливих галузях промисловості виробництво продукції знизилось майже наполовину.

Велику роботу проводила партія і в армії, де були створені підпільні антифашистські групи. Комуністи доводили до свідомості солдат лозунги партії: «Жодного солдата на Східний фронт!» і «Побратаємося з югославськими партизанами!» Діяльність БРП дала відчутні результати: болгарська армія виявилася нездатною воювати на боці гітлерівців.

Великий вплив на активізацію збройної боротьби болгарського народу мала перемога Радянської Армії під Москвою. У новорічному привітанні до болгарського народу (січень 1942 р.) ЦК партії підкреслив, що хід подій яскраво показує перевагу антифашистських сил, і закликав народні маси до активнішої боротьби проти фашистського уряду. В 1942 р. рух Опору болгарського народу неухильно розростався. Протягом цього року було здійснено 98 партизанських операцій в Болгарії і 77 на окупованих нею землях. Проте партизанський рух на першому етапі боротьби ще не став головною формою руху Опору. Були створені лише сприятливі передумови для цього.

Створення Вітчизняного фронту. Гітлерівська окупація і посилення мілітаризація Болгарії важким тягарем лягли на плечі не тільки робітничого класу, а й дрібних і середніх верств селянства, що становили переважну більшість населення країни, а також дрібних ремісників і торговців у містах, що масово розорювались. Середнє селянство, дрібна і середня буржуазія міста були зацікавлені в скинненні фашистської влади, вигнанні німецько-фашистських військ і встановленні демократичного ладу.

Болгарська робітничая партія в роки другої світової війни створила тісний бойовий союз пролетаріату і трудящого селянства, використала дрібну і частину середньої буржуазії міста як резерв робітничого класу в підготовці збройного повстання і проведенні народно-демократичної революції, яка за своїм змістом повинна була бути соціалістичною.

Партія розгорнула роботу по згуртуванню всіх демократичних і патріотичних сил народу, закликаючи всі антифашистські партії об'єднатись для боротьби з гітлерівськими окупантами і болгарськими фашистами. У 1942 р. у зв'язку з успіхами Радянської Армії і зміцненням антигітлерівської коаліції демократична частина болгарської буржуазії виявила готовність піти на встановлення єдності антифашистських дій з БРП. Створилась реальна можливість об'єднання всіх патріотичних сил у єдиний антифашистський фронт.

У червні 1942 р. почались переговори між представниками антифашистських партій, а 17 липня радіостанція «Христо Ботев» передала вироблену Закордонним бюро партії на чолі з Г. Димитровим програму Вітчизняного фронту. Програма накреслила шлях врятування Болгарії від неминучої катастрофи: не припустити втягнення Болгарії до злочинної і загибельної

для болгарського народу війни проти Радянського Союзу; добитися негайного відкликання болгарських військ, що були направлені для придушення боротьби братнього сербського народу; негайно розірвати союз з Німеччиною та іншими державами фашистського блоку і очистити болгарські землі від німецько-фашистських військ і гестапівських бандитів; припинити економічне пограбування країни Німеччиною; забезпечити національні інтереси болгарського народу шляхом порозуміння з іншими балканськими народами і встановлення дружнього співробітництва Болгарії з Радянським Союзом та всіма миролюбними народами; негайно звільнити всіх заарештованих антифашистів; відновити політичні права і свободи народу; вирвати армію з рук монархо-фашистської кліки і перешкодити використанню її в антинародних цілях; негайно розпустити всі фашистські організації і вжити заходів до покарання фашистських злочинців; створити умови для правильного економічного розвитку Болгарії як вільної і незалежної країни; викоринити фашистське мракобісся, расову ненависть і приниження національної честі болгарського народу.

Програма Вітчизняного фронту ставила як найближчу і головну мету скинення антинародної монархо-фашистської диктатури і встановлення справжнього болгарського національного і демократичного уряду.

У своїй декларації (вересень 1942 р.) ЦК БРП підкреслив, що завдання Вітчизняного фронту є одночасно й завданнями партії, оскільки вони відбивають прагнення всього народу. ЦК закликав до створення комітетів Вітчизняного фронту на місцях, щоб за їх допомогою мобілізувати народ на рішучу боротьбу. До кінця 1942 р. в містах і селах Болгарії було створено понад 100 комітетів, видавалися спеціальні листівки, почала виходити газета «Отечествен фронт». Проте Вітчизняний фронт не став ще масовою організацією, чому значною мірою перешкождали праві керівники буржуазних і дрібно-буржуазних партій, а також певна недооцінка деякими партійними організаціями ролі і значення Вітчизняного фронту. Щоб пояснити становище, ЦК БРП у серпні 1943 р. видав «Директиви по створенню Вітчизняного фронту», в яких поставлені були практичні завдання щодо перетворення Вітчизняного фронту в масову бойову організацію.

Під впливом історичних перемог Радянської Армії на Волзі і під Курськом керівники деяких антифашистських партій прийняли пропозицію ЦК БРП про створення Національного комітету Вітчизняного фронту. У серпні 1943 р. було створено Національний комітет, до складу якого ввійшли представники БРП, Землеробського Союзу, політичної групи «Ланка», соціал-демократичної партії і деякі незалежні політичні діячі. Керівну роль у Вітчизняному фронті відіграла Болгарська робітничка партія, яка зуміла згуртувати всі сили народу навколо тактичних лозунгів партії, втілених у програмі Вітчизня-

ного фронту. Зі створенням єдиного антифашистського фронту боротьба проти окупації і фашизму стала справді всенародною і досягла небачених розмірів. У країні назрівала криза монархо-фашистської диктатури.

Другий етап збройної боротьби (1943 — вересень 1944 рр.). Корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу і всієї другої світової війни, що наступив з розгромом німецько-фашистських військ під Сталінградом, був одночасно й переломним моментом у боротьбі болгарського народу проти гітлерівських окупантів і болгарських фашистів. З початком 1943 р. боротьба болгарського народу стає все більш масовою, значно розширюється страйковий і партизанський рух. ЦК партії вважав, що в країні створені сприятливі умови для безпосередньої підготовки народу і армії до збройного повстання. У лютому 1943 р. ЦК видав відповідну директиву, де були накреслені головні завдання і перспективи на новому етапі збройної боротьби і основні сили збройного повстання.

Партія закликала всіх трудящих перейти до рішучішої боротьби, активніше організовувати мітинги, демонстрації і страйки. Цей заклик підтримала більшість трудящих. На початку 1943 р. хвиля страйків охопила Софію та інші промислові центри. Боротьбу робітничого класу підтримало селянство і студентська молодь.

Яскравим антифашистським виступом була демонстрація трудящих і студентів Софії 3 березня 1943 р. з нагоди 65-ї річниці визволення Болгарії, організована Софійським окружним і міським комітетами партії. В демонстрації взяло участь понад 2 тис. трудящих, студентів і передових інтелігентів. Пам'ятники російським воїнам, що загинули у боротьбі за визволення Болгарії, були усипані квітами і вінками. На центральній площі Софії відбувся імпровізований мітинг. В ході сутички з поліцією було вбито одного з вірних синів партії і народу Маріна Боева. Понад 300 студентів було заарештовано, частина з них відправлена до концтаборів. Демонстрація показала, що ненависть до фашизму зростає з кожним днем.

Велику увагу партія приділила розгортанню партизанського руху, перетворенню його в справді масовий. У січні 1943 р. Центральна військова комісія була реорганізована в Головний штаб Народно-визвольної повстанської армії (НВПА), який складався з трьох відділів: по роботі в армії, по керівництву бойовими групами і по керівництву партизанським рухом. Незабаром ЦК БРП розділив країну на 12 військово-оперативних зон, які мали точно визначені кордони, свої плани дій і конкретно визначені об'єкти для нападу. До кожної зони ЦК направив своїх представників, які забезпечували проведення політики партії та здійснювали зв'язок між керівництвом зони і ЦК. У 1943 р. партизанські чети і загони почали переростати в партизанські бригади. Зброю партизани добували у ворогів.

У другій половині 1943 р. партизани активізували свою діяльність і провели кілька важких боїв. Так, загін «Георгій Бенковський», що діяв у Відинському краї, 28 серпня вів бої з переважаючими силами противника. 7 вересня у сутичку з ворогом вступив Тринський загін, 16 грудня — загін «Чавдар» тощо. Лише в жовтні-листопаді партизани провели 554 операції. Всього в 1943 р., за даними гітлерівської розвідки в Софії, було проведено понад 1600 операцій. Головними центрами партизанської боротьби в цей час були Середньогір'я і Родопи. Саме сюди фашистські власті направляли найбільші сили. Не випадково тодішній штаб болгарської армії відзначав, що з лютого-березня 1943 р. в Болгарії відкрито «внутрішній фронт», з яким болгарський фашистський уряд уже не міг справитись.

Партизанський рух перетворився в могутній внутрішньополітичний фактор, проти якого була кинута стотисячна армія окупантів. Для боротьби з партизанами створювались особливі жандармські частини, що проходили спеціальну підготовку під керівництвом гітлерівських офіцерів і гестапівців. Незважаючи на жорстокі переслідування, партизанський рух продовжував розвиватись.

У січні 1944 р. ЦК БРП видав циркуляр № 2, який визначав завдання на новому етапі боротьби. Циркуляр містив вказівку на розширення і активізацію партизанського руху, перетворення народно-визвольної армії в масову, частини якої були б здатними оволодіти цілими районами для швидкого і всенародного повстання за встановлення народної влади.

Протягом 1944 р. партизанський рух перетворився в могутню силу. На початку року були створені партизанські бригади «Георгій Бенковський», «Чавдар» — у Середньогір'ї, «Георгій Димитров» — в районі Родоп, «Васил Коларов» — в районі Асеновграда, Перша і Друга софійські бригади та ін. В деяких районах партизани стають повновладними господарями положення.

Переляканий розмахом національно-визвольної боротьби болгарського народу, монархо-фашистський уряд вирішив завдати нищівного удару по партизанах, скориставшись для цього важкими умовами, в яких опинились партизанські частини внаслідок надзвичайно суворої зими. Протягом січня-березня 1944 р. партизанським частинам довелося відбивати жорстокі удари урядових військ і поліції. У цій нерівній боротьбі Народно-визвольна повстанська армія зазнала тяжких втрат. Багато партизанських частин, у тому числі один із перших партизанських загонів ім. Антона Іванова, були розбиті. В цих боях загинув і головнокомандуючий НВПА — професіональний революціонер-більшовик Христо Михайлов.

Вистоявши в зимових боях, партизанські частини з початку весни перейшли в наступ. Особливо активно діяли бригади «Чавдар» і «Георгій Бенковський», які спільними діями 24 бе-

резня 1944 р. захопили місто Копривштіцу. Найбільш запеклим був дводенний бій у селі Багван Тирновської околії 28—29 березня. Величезних розмірів здобув партизанський рух у Пловдивській і Горнооряхівській зонах, у Пірінському краї, у Південно-Західній Болгарії, а пізніше і в Софійській зоні. Проголошена урядом Божілова акція по знищенню партизан провалилась.

Влітку 1944 р. ініціатива у воєнних діях остаточно перейшла до Народно-визвольної повстанської армії. В наступальних операціях тепер беруть участь уже не окремі загони, а цілі партизанські бригади. Болгарські трудящі, згуртовані у Вітчизняний фронт і керовані Болгарською робітничою партією, вели справжню народну партизанську війну. На сторону народу і партизан ставали також солдати і офіцери, що дезертирували з армії. Наприкінці 1943 — в першій половині 1944 рр. окремі військові підрозділи болгарської армії приєдналися до народно-визвольного руху в Югославії і Греції. Це було значним успіхом БРП в її роботі по розкладу армії і революціонізації її особового складу.

Про розмах народно-визвольної боротьби болгарського народу свідчить той факт, що лише в партизанських частинах налічувалось понад 30 тис. чоловік, а разом з членами бойових і саботажних груп і тими, хто активно допомагав партизанам в боротьбі (так звані ятакі), взяло участь понад 250 тис. робітників, селян, інтелігентів. Жертви народу в цій боротьбі були значними. Понад 9 тис. партизан віддали своє життя за визволення країни від фашизму, за перемогу соціалізму; 20 тис. болгарських патріотів були розстріляні або замучені фашистами, серед них видатні партійні діячі Антон Іванов, Цвятко Радойнов, Владо Трічков, Еміль Марков, Аврам Стоянов, Нікола Парапунов, Начо Іванов, Нікола Вапцаров та багато інших. «Період руху опору, — говорив Г. Димитров, — буде записаний золотими літерами в історії нашої партії і нашого народу».

Наростання і поглиблення внутріполітичної кризи в Болгарії в 1943—1944 рр. Внутріполітична криза в Болгарії, що почала наростати вже після перших поразок гітлерівських військ на радянсько-німецькому фронті, особливо відчутною стала з осені 1943 р., коли під впливом перемог Радянської Армії на Волзі і під Курськом розпочався розвал фашистського блоку.

З наближенням воєнних дій до Балканського півострова виникла реальна загроза безпосереднього використання болгарської армії на фронті, чого вже давно вимагав Гітлер від болгарського фашистського уряду. Це ще більш загострило незадоволення народних мас, що виявилось у посиленні збройної боротьби проти поневолювачів. Поразки Німеччини і виникнення внутрішнього фронту не на жарт налякали правлячі кола болгарської буржуазії і навіть вірного агента німецьких імперіалістів царя Бориса. Це вирішило його долю. Бориса бу-

ло викликано в Берлін, і після повернення він «раптово» помер (серпень 1943 р.).

У «Маніфесті до болгарського народу» від 5 вересня 1943 р. ЦК БРП вказував, що в Болгарії панує державна і політична криза, з якою німецькі фашисти намагаються справитися, посадивши на престол ще більш слухняних своїх лакеїв.

Царем Болгарії проголосили шестирічного Сімеона, при якому було створено регентську раду з запеклих ворогів народу і прихильників фашистської Німеччини — принца Кирила, Б. Філова і генерала Н. Міхова, обраних з порушеннями Тирновської конституції XXV Народними зборами. На чолі нового уряду став Д. Божілов (14 вересня 1943 — 19 травня 1944 р.), який намагався знайти вихід з кризи шляхом кривавого терору проти народних мас.

Болгарський народ усе відвертіше виявляв ворожість до внутрішньої і зовнішньої політики уряду, своє небажання жити по-старому під гнітом фашистської диктатури. В свою чергу, монархо-фашистський уряд і політичні партії великої буржуазії, що були повністю дискредитовані та ізольовані, більше не могли вже керувати по-старому. «Ніколи, — писав Г. Димитров у вересні 1943 р., — безодня між народом і правлячою клікою німецьких агентів не була такою глибокою, як тепер».

ЦК БРП, проаналізувавши обстановку, яка склалася в Болгарії наприкінці 1943 р., відзначив, що правлячій верхівці не вдалося ліквідувати кризу, котра ще більше поглибилася внаслідок прогітлерівської політики монархо-фашистської кліки. Вихід з кризи, підкреслювалось у ряді документів ЦК, може бути знайдений лише у згуртуванні всього народу під прапором Вітчизняного фронту і в організації всенародної збройної боротьби проти гітлерівської окупації і монархо-фашистської диктатури, за народно-демократичну владу робітничого класу і трудового селянства. Партія розпочала боротьбу за владу.

Між тим, правляча кліка, намагаючись уникнути катастрофи, робить спробу створити «єдиний національний фронт» усіх реакційних сил. Однак внутрішня боротьба і чвари між окремими групами буржуазії не дали можливості панівній верхівці здійснити свій намір. Після провалу цих спроб вона вдається до політики маневрування і нестримної демагогії, сподіваючись таким чином відколоти певну частину трудящих від Вітчизняного фронту і не допустити всенародного збройного повстання.

У травні 1944 р. уряд Божілова вийшов у відставку, і було створено новий уряд на чолі з авантюристом і демагогом І. Багряновим (1 червня — 1 вересня), який, прикриваючись лозунгом «соціальної і аграрної реформи» і «дружелюбності» до СРСР, намагався розгромити партизанський рух, посилив репресії проти прихильників Вітчизняного фронту, особливо проти комуністів і тих, хто їм співчував. 2 червня ЦК БРП викрив зрадницьку і демагогічну суть нового уряду Багрянова. Залишаючись до кінця вірним фашистській Німеччині, Багря-

нов розпочав переговори з представниками США і Англії про сепаратний мир на основі окупації Болгарії американо-англійськими військами при участі Греції і Туреччини. Це був ще один акт зрадництва. Проте здійснити свої антинародні плани Багрянов вже не зміг — цьому перешкодили блискавичний наступ Радянської Армії і швидкий процес назрівання безпосередньої революційної ситуації в країні.

8 серпня 1944 р. національний комітет Вітчизняного фронту направив уряду Багрянова рішучий ультиматум, вимагаючи негайного корінного повороту у внутрішній і зовнішній політиці. У іншому випадку, зазначалось в ультиматумі, «народ знайде сили і засоби не на словах, а на ділі взяти долю Болгарії до своїх рук». Багрянов відхилив пропозиції Вітчизняного фронту, що ще більше революціонізувало маси.

Намагаючись врятувати монархо-фашистську владу, буржуазія вдалась до останнього маневру. 2 вересня уряд Багрянова було замінено урядом К. Муравієва, до якого ввійшли і представники народної партії, демократичної партії і правого крила Землеробського союзу, що видавали себе за «демократичну опозицію». Уряд Муравієва виступив з декларацією, повною демагогічних обіцянок. Він оголосив, що буде дотримуватись суворого «нейтралітету», під прикриттям якого велася підготовка до окупації Болгарії американо-англійськими військами. В галузі внутрішньої політики уряд Муравієва став на шлях посилення терору і деяких конституційних поступок. Проте ні терор, ні демагогія вже не могли врятувати монархо-фашистської диктатури. Завдяки активній роботі партії народ зрозумів, куди може привести країну зрадницька політика болгарської буржуазії. На початку вересня вибухнули масові страйки і демонстрації — загальний страйк гірників у Перніку, страйк софійських трамвайників і залізничних робітників, страйк і демонстрації в містах Пловдив, Габрово, Сливен, Варна і Плевен. У деяких містах були розбиті тюрми і звільнені політичні в'язні. Деякі населені пункти були захоплені партизанами. Країна була напередодні всенародного збройного повстання*.

* Про перемогу соціалістичної революції і утвердження диктатури пролетаріату в Болгарії див. «Українське слов'янознавство», 1975, № 12.

ЗМІСТ

Передмова	3

СТАТТІ

<i>Зашкільняк Л. О.</i> Нова Конституція СРСР і деякі питання конституційного будівництва в соціалістичних країнах	5
<i>Петров А. В.</i> Розвиток економічного співробітництва між Народною Республікою Болгарією і Польською Народною Республікою в 1966—1970 роках	14
<i>Ігнат'єва Т. В.</i> З історії боротьби демократичних сил Болгарії проти «крайньої лівої опозиції» після 9 вересня 1944 р.	23
<i>Чугайов В. П.</i> До питання про основні соціально-економічні суперечності в Польщі у міжвоєнний період	31
<i>Белякевич І. І.</i> Поляки-червоногвардійці в Жовтневому збройному повстанні в Петрограді	38
<i>Козій А. М.</i> Фільварок і його місце у феодальному господарстві Холмщини в другій половині XVI—XVII ст.	48
<i>Кривонос В. П.</i> Шляхи торгівлі українських земель з Балканами в середині XVI—першій половині XVII ст.	56

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Денисюк В. Т.</i> Співробітництво радянської і болгарської молоді в процесі соціалістичної економічної інтеграції між СРСР і НРБ	65
<i>Шевчук А. А.</i> До питання про участь поляків-комуністів у французькому русі Опору (кінець 1943—середина 1944 рр.).	71
<i>Кушинська С. В.</i> З історії солідарності трудящих Радянської України з революційними борцями буржуазно-поміщицької Польщі (1933—1938).	77
<i>Цятко В. М.</i> Відгуки на Краківське повстання 1923 р. на Західній Україні і Західній Білорусії	84
<i>Арсенич П. І.</i> Взаємозв'язки чеського вченого Ф. Ржегоржа з прогресивними українськими етнографами	89
<i>Чернявський Г. Й., Чорний В. П.</i> Розробка проблем болгарського національно-визвольного руху в працях С. І. Сидельникова	96

ІСТОРИОГРАФІЯ

<i>Черний А. І.</i> Буржуазна фальсифікація політики соціалістичної індустріалізації Болгарської комуністичної партії	103
<i>Гроссман Ю. М.</i> Видатний вчений — славіст Пшемислав Домбковський	110

<i>Лаптева Л. П.</i> Російський археологічний інститут в Константинополі та його зв'язки з південнослов'янськими вченими	118
<i>Крюков А. В.</i> Історія Польщі в спадщині І. І. Срезневського	125
<i>Крикун М. Г.</i> Питання демографії Польщі доби пізнього феодалізму в сучасній польській історичній літературі	132

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

<i>Бейліс О. С.</i> Боротьба болгарського народу проти фашизму в роки другої світової війни	142

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	3

СТАТЬИ

<i>Зашкильняк Л. А.</i> Новая Конституция СССР и некоторые вопросы конституционного строительства в социалистических странах	5
<i>Петров А. В.</i> Развитие экономического сотрудничества между Народной Республикой Болгарией и Польской Народной Республикой в 1966—1970 годах	14
<i>Игнатьева Т. В.</i> Из истории борьбы демократических сил Болгарии против «крайней левой оппозиции» после 9 сентября 1944 г.	23
<i>Чугаев В. П.</i> К вопросу об основных социально-экономических противоречиях в Польше в межвоенный период	31
<i>Белякевич И. И.</i> Поляки-красногвардейцы в Октябрьском вооруженном восстании в Петрограде	38
<i>Козий А. М.</i> Фольварок и его место в феодальном хозяйстве Холмщины во второй половине XVI—XVII вв.	48
<i>Кривонос В. П.</i> Пути торговли украинских земель с Балканами в середине XVI—первой половине XVII ст. ст.	56

СООБЩЕНИЯ

<i>Денисюк В. Т.</i> Сотрудничество советской и болгарской молодежи в процессе социалистической экономической интеграции между СССР и НРБ	65
<i>Шевчук А. А.</i> К вопросу об участии поляков-коммунистов во французском движении Сопротивления (конец 1943—середина 1944 гг.)	71
<i>Кушинская С. В.</i> Из истории солидарности трудящихся Советской Украины с революционными борцами буржуазно-помещичьей Польши (1933—1938).	77
<i>Цятко В. М.</i> Отклики на Краковское восстание 1923 г. в Западной Украине и Западной Белоруссии	84
<i>Арсенич П. И.</i> Взаимосвязи чешского ученого Ф. Ржегоржа с прогрессивными украинскими этнографами	89
<i>Чернявский Г. И., Чорный В. П.</i> Разработка проблем болгарского национально-освободительного движения в трудах С. И. Сидельникова	96

ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Черный А. И.</i> Буржуазная фальсификация политики социалистической индустриализации Болгарской коммунистической партии	103
<i>Гроссман Ю. М.</i> Видный ученый — славист Пшемислав Домбковский	110

<i>Лантева Л. П.</i> Русский археологический институт в Константинополе и его связи с южнославянскими учеными	118
<i>Крюков А. В.</i> История Польши в наследии И. И. Срезневского . . .	125
<i>Крикун Н. Г.</i> Вопросы демографии Польши эпохи позднего феодализма в современной польской исторической литературе	132

В ПОМОЩЬ УЧИТЕЛЮ

<i>Бейлис А. С.</i> Борьба болгарского народа против фашизма в годы второй мировой войны	142

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Львовский ордена Ленина государственный
университет им. Ивана Франко

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

В Ы П У С К 20

ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ
СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ
(На украинском языке)

Республиканский межведомственный
научный сборник

Львов. Издательство при Львовском государст-
венном университете издательского объединения
«Вища школа»

Редактор Р. М. Б о к о ч
Художній редактор Н. М. Ч и ш к о
Технічний редактор А. А. С т е п а н ю к
Коректор М. Т. Л о м е х а

Информ. бланк № 3927

Здано до набору 06. 10. 78. Підп. до друку 06.
03. 79. БГ 11052. Формат 60×90/16. Папір друк.
№ 2. Літ. гарн. Вис. друк. 9,75. умовн. друк. арк.
11,03 обл.-вид. арк. Тираж 750 прим. Вид.
№ 555. Зам. 3827. Ціна 1 крб. 30 коп.

Видавництво при Львівському державному уні-
верситеті видавничого об'єднання «Вища школа»,
290000, Львів, вул. Університетська, 1.

Обласна книжкова друкарня Львівського обла-
сного управління в справах видавництв, полі-
графії та книжкової торгівлі, 290000, Львів,
вул. Стефаника, 11.

1 крб. 30 коп.

Проблеми слов'янознавства, 1979, вип. 20, 1—156.